

ОҢТУСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

№2 (04)

Шымкент
2015

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

БАС РЕДАКТОРЫ

АЯШЕВ О.А. – п.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Айтбайұлы Ө. – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Балабеков О.С.** – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Надиров Н.К.** – х.ғ.к., профессор, ҰҒА академигі; **Нұрлыбекова А.Б.** – п.ғ.д., профессор (бас редактордың орынбасары); **Амирғазин Қ.Ж.** – п.ғ.д., профессор (Ресей); **Аширов Ә.Ә.** – х.ғ.д., профессор; **Дмитрюк Н.В.** – ф.ғ.д., профессор; **Досбенбетова А.Ш.** – п.ғ.д., профессор; **Жапбаров А.** – п.ғ.д., профессор; **Исабек Б.Қ.** – тарих ғ.к., доцент, **Любчик С.** – PhD докторы, профессор (Португалия); **Подушкин А.Н.** – тарих ғ.д., профессор; **Рахымбек Д.** – п.ғ.д., профессор; **Тәңірбергенов М.Ж.** – п.ғ.д., профессор; **Фризен В.** – филос.ғ.к. (Германия); **Шыныбаев М.Д.** – ф.-м.ғ.д., профессор; **Байғұтова А.** – ф.ғ.к., жауапты хатшы.

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКЦИЯ

Байырбекова Л., Аблаев Н., Бейсенбаева Р., Жүнісқожаев А.Т.

Журнал Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат агенттігінде тіркеліп, **6.06.2014 ж. №14373-ж** куәлігі берілген.

Меншік иесі: «Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны.

2014 жылдың қараша айынан шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

160012, Шымкент қаласы,
Байтұрсынов көшесі, 13
113А-каб., тел. 87056870950;
87023164227, 87471075970
e-mail: yukgpi_khabarshy@mail.ru

ISBN 978-9965-07-741-8

© Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты
Қазақстан Республикасы, 2015

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ӘОЖ 378.022.026

ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

АГАНИНА Қ.Ж.

Мақалада болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру, құзыреттілікті қалыптастыруға және дамытуға мүмкіндік беретін тапсырмалардың маңызы, ерекшеліктері көрсетілген. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін жетілдіру мүмкіндіктері ретінде білім саласы менеджерлерін дайындау және білім мазмұнын интеграциялау мәселелері қарастырылған, құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар, құрастыру талаптары көрсетілген.

Кілт сөздер: *кәсіби білім беру, бәсекеге қабілеттілік, модернизация, құзыреттілік, педагогтің кәсіби құзыреттілігі, интеграция, менеджмент, білім беру саласы менеджері, құзыреттілікті дамытуға бағытталған тапсырмалар.*

Заманауи білім беру мен басқарудың даму кезеңіне тән ерекшеліктерінің бірі олардың жаһандану жағдайында жүзеге асуы мен әлемдік қоғамдастықтың интеграциясы болып табылады. Мұндай жағдайда кез-келген жүйені басқару біртұтас үрдіс немесе объектіні құрайтын күрделі ішкі және сыртқы элементтердің байланыстарын ескере отырып, ұйымдастырылуы қажет. Осыған орай болашақ кәсіби мамандарды дайындауда, мұғалімдер мен оқытушылардың алдында жастарымызды қалайша қоғам талабына сай азамат етіп, қандай жағдайда қажетті дағдыларды қалыптастырып дамытуға, яғни жастардың әлеуметтенуіне бағытталған оқу үдерісін ұйымдастыруда теориялық және практикалық дайындық арасын қалайша байланыстыруға болады, еңбек нарығына тез бейімделетін оқушы мен студентті дайындаудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері қандай деген сауалдар тұр.

Бүгінгі еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілік жұмыс берушінің талаптарына оқу орнын бітіргелі тұрған тұлғаның кәсіби дайындығының сәйкес келуімен анықталады. Жұмыс беруші жаңа технологияларды игерген, өзінің білімін практикада қолдана алатын, өзіне серіктес бола алатын, мекеме басшылығының мақсатын түсініп, жүзеге асыруға қабілетті, белсенді адамды алуды көздейді. Жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларда еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті, кәсіби мобильді жұмысшы дайындау оның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселелеріне тіреліп тұр.

Осыған орай, қазіргі қоғамымыздың өркениеті білім берудің модернизациялануын қажетсінуде. Модернизация білім берудің жаңа модельдері мен құндылықтар жүйесінен тұратын әлеуметтік және мәдени үрдіс болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, құндылықтардың негізгі құрылымынан құзыреттілік ұғымы өз орнын алып отыр.

Барлық құзыреттіліктер қоғамда қалыптасады, дамиды, шындалады. Мазмұны бойынша әлеуметтік бола тұра, қоғамда көрініс табады. Құзыреттіліктердің түрлері сан алуан. Соңғы зерттеу нәтижелеріне сәйкес кәсіби маман дайындаудағы құзыреттіліктерді: жеке тұлғалық, кәсіби және әлеуметтік деп, үш топқа бөліп қарастыруды жөн көрдік.

Аталған құзыреттіліктерді болашақ кәсіби маманның бойына дарытып, қалыптастыратын, әрине, біздер, оқытушылар. Психологиялық-педагогикалық білім беру теорияларында құзыреттілік – оқытушының кәсіби педагогикалық мәдениетіне, кәсіби педагогикалық әрекетке қажетті дайындалу шартына керекті сапалар жиынтығы.

Сонымен, құзыреттілік дегеніміз – кәсіби біліктілікті арттыру үшін бір нәрсені жасап үйрену емес, кең мағынасында алғанда, түрлі жағдайлардағы қиыншылықтарды жеңуге мүмкіндік беретін сапалардың жиынтығы. Құзыреттілік түсінігінің мағынасы «білемін» сөзіне қарағанда «қалай жасайтынымды, әрекеттенетінімді білемін» деген сөз тіркесіне жақын келеді.

Демек, құзыреттілікті білім, білік, дағдыларды шығармашылық негізде жүзеге асыра білу қабілеттілігі деп түсінеміз [1].

Өмір бойы үнемі өзін дамытумен айналысатын, өзгеріске ұшыраған әлеуметтік ортада өзінің білімін қолдана алатын қабілеті бар адамды құзыретті деп айтуға болады. Құзыретті тұлға жаңа сапалы білім беруге қол жеткізудің бірден-бір тәсілі ретінде әлемдік білім беру кеңістігінде білім беру жүйесінің басымды бағыттарының біріне айналып отыр.

Аталған құзыреттіліктерді қалыптастырып, дамыту үшін, ең алдымен, кіріктірілген сапалар жүйесін дамытатын педагог кадрлардың сабақ, дәріс барысында қолданатын құзыреттіліктерді дамытуға бағытталған тапсырмалардан тұратын оқулықтар жазылуы қажет.

Қазіргі таңда оқулықтарда, оқу құралдарында аталған тапсырмалардың жеткіліксіз деңгейде болуынан құзыреттілік тапсырмаларын құрастыру, оның түрлері мен құрылымын зерттеу өзекті мәселеге айналып отыр. Құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған (ҚҚБ) тапсырмалар дәстүрлі сабақ беру барысын мүлдем өзгертеді. Олар білім алу мен біліктілікті қалыптастыруға негізделгенімен, практикалық әрекетте жинақталған білімді қолдануды қажет етеді. ҚДБ тапсырмалар өмірлік жағдайларға, өзекті ақпараттарға негізделген нақты құрылымы бар, жалпы оқу икемділіктерін қолдануды талап ететін іс-әрекетке итермелей отырып, болашақта өмір

тәжірибесінде кездесетін күрделі жағдайлардан шығатын жолды көрсетеді және баланы қалыпты өмір сүруіне бейімдеп, дайындайды [2]. Сол себепті де, ең алдымен, құзыреттілікті дамытуға бағытталған тапсырмалар және құзыреттілікке бағытталған тестілерді дұрыс құрастырудың құрылымын, бірліктерін үйренуді талап етеді.

Құзыреттілікті дамытуға бағытталған тапсырмалар – коммуникативті (бірігіп әрекет және қарым-қатынас жасау қабілетін дамыту) және ақпараттық (түрлі бағыттағы ақпаратпен жұмыс жасау икемділігі) құзыреттіліктерді дамытуға бағытталған сыртқы ақпараттармен жұмыс жасауға негізделген тапсырмалар.

Құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған тапсырмаларды орындау барысында оқушыларда, студенттерде ойлау мәдениеті, талдау рефлексиясына дағды, өз бетімен іздену және қабылдаған шешіміне жауапкершілік қасиеттері қалыптасады.

ҚҚБ тестілерді құрастырудың талаптары ретінде:

• ақпараттардың негізгі көздерін іздеу (сурет, сызбалар, диаграммалар, мәтіндер);

• түрлі деңгейлі сұрақтарды дайындау;

• ақпараттарда тікелей жауап ұсынбау;

• студенттің өзі мәселені шешу жолдарын ұсынуы;

• ұсынылған ақпараттардың мәселені шешуге қосымша көмек болатындай құрастырылуы;

• жұмысты бағалау өлшемдері болуы сияқты талаптар ұсынылады.

ҚҚБ тапсырмалар және тестілер оқушының, студенттің өз бетінше шешім қабылдауына, өзінің жұмысын сатылап ұйымдастыруға және мәселені шешуге, өмірлік тәжірибесін қолдануға, оқиғаларды, іс-әрекеттерді, мінез-құлықты бағалауға, салыстыруға, ақпараттарды талдауға, өңдеуге, іздеуге, пайда болған қиыншылықтарды шешуге және жалпы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін құзыреттіліктерді дамытады.

Сонымен, біз егер қазіргі қоғам талабына сай, өмірге дайын, өзінің білімділігін арттыра, өзін дамыта, өзін тәрбиелей алатын маман дайындау үшін, болашақта оқушы немесе студент кездесуі мүмкін шиеленісті жағдайларға төтеп бере алатын және одан шығатын жол табуға мүмкіндік беретін тапсырмалардан тұратын оқулықтар қажет. Әрине, тұлға бойында құзыреттіліктерді дамытуда педагогикалық кадрлардың орны әрқашан бірінші орында тұрады.

Өлемде болып жатқан жаһандану үдерісіне сәйкес еліміздің әлеуметтік-экономикалық қарқынды дамуы білім беру саласына да прогрессивті өзгерістерді енгізуді талап етуде. Білім алушылардың жалпы психологиялық дамуын ескеру, осыған сәйкес оқу жүктемесінің шектен шықпай, талапқа сай

келуін қадағалау, білім мазмұнының олардың құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталып іріктелуін қатаң ескеру педагог ғалымдардың жұмысына қойылатын негізгі талап болуда.

Әлемдік білім беру жүйесіндегі тәжірибелер инновациялық технологиялардың бірі – пәндердің білім мазмұнын интеграциялау /кіріктіру/ екенін көрсетіп отыр.

Белгілі қоғам қайраткері Ж.Аймауытовтың «Қазақ ұлттық мектебінде білім беру мазмұнын «Әдебиетті, тарихты және географияны біріктіріп, яғни интеграциялап «Біздің Отан» деген атпен оқыту қажет»деп, көрегендікпен айтқан озық ойларында үлкен мән бар екені дәлелденіп отыр [3].

Кіріктіру мәселесіне қатысты зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасасақ, осы ұғымға берген анықтамаларынан олардың ұғым жөніндегі пікірлері мен көзқарастарының әртүрлі екендігі байқалады.

Қазіргі таңда білім мазмұнын кіріктіру мүмкіндіктерінің бірі – мектепте, ЖОО-да оқытылатын интеграцияланған пәндерді түзу және оны мектеп тәжірибесіне еңгізу.

ЖОО-дағы ұсынылатын элективті курстардың 50%-дан астамы интеграцияланған пәндер негізінде құрастырылған. Яғни, интеграцияланған пән мұғалімдерін дайындау мәселесі бүгінгі мұғалім дайындау үдерісіндегі негізгі кезек күттірмес мәселеге айналуға.

Соңғы кездегі ғылыми сараптауларға сүйене отырып, әртүрлі пәндер мазмұнын кіріктіру негізінде біртұтас, жүйеленген, зерттеу аймағы белгіленген жаңа кіріктірілген оқу пәнін түзуге болатыны анықталды. Осындай ғылыми негіздемелерге сүйеніп интеграцияланған пән мұғалімдерін дайындауға арналған «Бастауыш мектептегі интеграцияланған білім», «Қоғамдық білім негіздері» «Жаратылыстану негіздері» арнайы курс бағдарламалары дайындалып, әдістемелік құралда олардың құрылымдық-мазмұндық сипаттамалары ұсынылған.

Интеграцияланған пәндерді оқытуда күтілетін нәтижелер оқушылардың алған білімінің жиынтығымен емес, оны іс жүзінде қолдана алу біліктерімен анықталуы сияқты дидактикалық ұстанымдарға сәйкес құрылады. Демек, интеграцияланған пәндердің білім мазмұны мен олардан күтілетін нәтижелерді іріктеп құрастыруда әлемдегі білім беруді жетілдіру бағытындағы негізгі тұрғылардың бірі – құзыреттілік тұрғы басшылыққа алынды.

Жаһандану жағдайында интеграцияланған пән мұғалімдерін дайындаудың алғышарттары ретінде интеграцияланған білім мазмұнын іріктеп, оқу әдістемелерін дайындауда пайдалана білу құзыреттілігін атауға болады.

Жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларда еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті, кәсіби білікті маман дайындау оның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселелеріне тіреліп тұр.

Бүгінгі таңда құзыретті маман дайындау үздіксіз білім берудің басты мақсаттарына айналды. Осыған орай, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде болашақ PhD докторларын дайындауда психологиялық-педагогикалық мамандықтар кафедрасында 2-курс докторанттары үшін арнайы дайындалған «Құзыреттілік педагогика» атты дәріс сабақтары оқылып жатыр. «Құзыреттілік педагогика» пәнінің мақсаты білім беру саласында құзыреттілік тұрғының ерекшеліктері мен артықшылықтары туралы білімдерді қалыптастырып, жаңа формациядағы болашақ құзыретті мамандарды дайындаудың психологиялық-педагогикалық шарттарын үйрету болып табылады.

Заманауи әлеуметтік-экономикалық жағдайларда менеджерлерді дайындау демократияландыру мен гуманизацияландырумен байланысты белсенді инновациялық үрдістермен, түрлі нұсқадағы оқу жоспары, білім берудің жаңа мазмұнымен анықталуда. Өйткені, неғұрлым әлеуметтік мәдени орта кеңейген сайын, менеджер әрекетінің мазмұны да соғұрлым өзгермек.

Зерттеулер көрсеткендей, болашақ менеджерлерді дайындау, олардың кәсіби әрекетке дайындығын қалыптастыру жаңа қосымша интеграцияланған арнайы курстарды ендірумен байланысты

Сонымен, білім беру менеджерлері – түрлі ұлт өкілдері тұратын қоғамымыздың заманауи қажеттіліктеріне, талаптарына барынша тиімді жауап беретін білім беру мен тәрбиелеу саласы бойынша жаңа идеяларға толы, оларды ендірудің жолдарын білетін білім беру жүйесіндегі кәсіби маман.

Тиімді басқару өзге адамдарға мәселені шешуде өзінің көзқарасын білдіру, алға қойған міндеттерді шешу үшін мотивациясын жоғарылату, адамдарды басқару емес, адамдармен бірігіп басқарудан тұрады. Жағдайдың мәнін түсіну және адамзат ресурстарын басқару біліктілігі – оның негізгі элементтері, себебі, адамдар және жағдайлар үнемі өзгеріс үстінде, ал басшылар аталған жағдайларға тез бейімделіп, қажетті деңгейде икемді болуы қажет.

Сонымен, аталған міндеттерді шешу үшін басқару әрекеттерін жетілдірудің арнайы ұстанымдары, шарттары мен әдістері негізінде магистранттарды кәсіби басқару әрекетіне дайындығын қалыптастыру мақсатында **«Жаһандану жағдайындағы білім беру менеджерлерін дайындау»** атты арнайы курс бағдарламасы дайындалды.

Педагогикалық білім беретін жоғарғы оқу орындарына арналған «Жаһандану жағдайындағы білім беру жүйесіндегі менеджерлерді дайындау» арнайы курс бағдарламасы болашақ білім беру жүйесіндегі менеджерге

басқарудың мақсаты, міндеті, қызметі, тетіктері туралы білім қалыптастырады. Қазіргі таңдағы құзыреттілікке бағытталған білім беру, менеджерлерді дайындаудың негізгі ғылыми және тәжірибиелік білімдермен қаруландырып, тұлғаның қалыптасуы және әрекеті туралы теориялық-әдіснамалық негіздерімен, тұтас басқару үрдісінің заңдылықтары, жетекші идеялары туралы білімдермен, оларды қоғамымыздың білім беру мекемелерінде жүзеге асыра алатындай қажетті біліктілік пен дағды қалыптастырып, кәсіби құзыреттіліктерді дамытуға арналған.

Магистранттарға арналған «Жаһандану жағдайындағы білім беру жүйесіндегі менеджерлерді дайындау» арнайы курс бағдарламасы болашақ менеджерлерді қоғамымыздың қазіргі қажеттіліктеріне, талаптарына жауап бере алатындай білім беру мен тәрбие жүйесін ұйымдастыра алуына мүмкіндік жасайды. Ұлттық-іскерлік мәдениетіміздің ерекшеліктерін ескере отырып, кәсіби басқару технологиясын игереді және жаңа сападағы кәсіби әрекетті жүзеге асыра алатын, жобалауға қажет әмбебап қабілеттілігін анықтайтын басшының кіріктірілген кәсіби-тұлғалық құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған құзыреттілік амалды ескере отырып дайындалған. Арнайы курс бағдарламасы келесідей кіріктірілген зерттеу объектілерінен тұрады және осы объектілердегі үрдістер мен объектілердің өзара әрекеті, объектілерді танып білудің ғылыми әдістері туралы ғылыми менеджмент, педагогикалық менеджмент, басқару психологиясы бойынша және білім беру менеджерлерін дайындауды оқыту әдістемесі мен ерекшеліктері туралы ақпараттарды жан-жақты қамтиды.

«Жаһандану жағдайындағы білім беру жүйесіндегі менеджерлерді дайындау» бойынша дайындалған арнайы курс бағдарламасы болашақ менеджерлерді оқу-тәрбие үдерісін басқаруға, жобалауға, бағалауға, өзінің мүмкіндіктерін ескере отырып, кәсіби әрекетін тиімді ұйымдастыруға бейімдейді.

Қорытындылай келе, қазіргі білім беру жүйесіндегі оқыту үдерісінің сапасын көтеру, болашақ маманның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мақсатында жалпы әлемдегі тәжірибелерге сүйене отырып, төмендегідей ұсыныстар беруді жөн көрдік:

- жоғары педагогикалық білім беру ұйымдарында болашақ интеграцияланған пән мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған арнайы курс бағдарламаларын оқыту үдерісіне енгізіп, жүзеге асыру;

- болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін жетілдіруге бағытталған оқу-әдістемелік құралдарын дайындау.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нармбаев К.Н., Аганина К.Ж., Утебаева Н.М. Менеджмент образования в условиях инновационного развития Республики Казахстан // Білім әлемінде. В мире Образования. Intheworldofeducation. – № 5. – 2011. – 8-11 бб.

2. Ермаганбетов М.Е., Аганина К.Ж., Жумагулова К.А., Базарбекова Р.Ж. Шағын жинақты мектепте интеграцияланған білім беру: Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы, 2011. – 140 с.

3. Аганина Қ.Ж., Оспанова М.М. Құзыреттілік тұрғыда интеграцияланған білім беруді жетілдіру // Білім әлемінде. В мире образования. In the world of Education. – 2013. – №2. – 38-40 бб.

АГАНИНА К.Ж. ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Автор в рамках данной публикации раскрыла актуальность формирования профессиональной компетентности будущих педагогов и подготовки менеджеров в системе образования, а также их основные функции. В статье приводятся результаты анкетирования по теме «Подготовка менеджеров в системе образования», дано содержание программы спецкурса «Подготовка менеджеров образования в условиях глобализации» для магистрантов. В статье рассмотрены сущность и содержание, особенности заданий, ориентированных на формирование профессиональной компетентности у будущих педагогов.

Ключевые слова: профессиональное образование, конкурентноспособность, модернизация, компетентность, профессиональная компетентность педагога, интеграция, менеджмент, менеджер образования, задания, ориентированные на развитие компетентности.

AGANINA K.ZH. FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Authors within this publication opened relevance of preparation of managers in an educational system and also their main functions. Results of questioning on the subject "Preparation of Managers in an Educational System" are given in article, the contents of the program of a special course "Preparation of managers of education in the conditions of globalization" for undergraduates are given. The article concerns the essence of the tasks oriented on the career formation and development of a competence of future professional specialists.

Keywords: professional education, competitiveness, modernization, competence, professional competence of the teacher, integration, management, the manager of education, the tasks focused on competence development.

ӘОЖ 377:001.7

БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕНІҢ АЛҒАШҚЫ БАСПАЛДАҒЫ – БАСТАУЫШ МЕКТЕП

АҚЫНОВА Л.А., ЕЛМУРАТОВА А.С.

Мақалада қазіргі білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес екені, сонымен қатар жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастыруына көмектесетіні туралы айтылған.

***Кілт сөздер:** бастауыш сынып мұғалімі, кәсіби құзіреттілік, жаңашыл сабақ, озық технологиялар, мұғалімнің іскерлігі.*

Халқымыз әрқашан да ұстаз мәртебесін көтеріп, аса жоғары қастерлеп, бағалаған. Бұл туралы ұлы Абай «Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға», «Адамның адамшылығы жақсы ұстаздан болады» деген болатын. Ал чехтің педагогы Я.А.Коменский: «Мұғалім – мәңгі нұрдың қызметшісі, ол – барлық ой мен қимыл-әрекетіне ақылдың дәнін сеуіп, нұр құятын тынымсыз жалын иесі» деп, ұстаздар қауымын жоғары бағалаған.

Мектеп табалдырығын аттаған жас бала ертеңгі ел тұтқасы десек, оларды парасатты, саналы азамат етіп тәрбиелеу – әрбір ұстаздың борышы. Тәрбиенің сан салалы, күрделі мәселелеріне терең бойлауға бастайтын, күнделікті тұрмыста кездесетін дағдылар арқылы баланың жан дүниесіне әсер ететін білім мен тәрбиенің алғашқы баспалдағы – бастауыш мектеп. Бастауыш сынып мұғалімі «дайын» білім көзі ғана болмай, керісінше, бастауыш мектеп оқушыларының танымдық іс-әрекетінің ұйымдастырушысы және үйлестірушісі бола білуі, білімнің құндылық ретіндегі және білімнің нәтиже ретіндегі сипатына терең мән бере білуі, нәтижеге бағдарланған білім сапасын арттыруда жаңаша жолдар мен әдістер табуға дағдыланған маман болуы қажет.

Бастауыш саты білім, дағды, іскерліктің қалыптасуының бастамасы болып табылады. Келешекте жалпы білім алумен кез келген арнаулы мамандықтарға талпынудың іргетасы осы бастауышта қаланбақ. Өйткені, баланың жеке қасиеттері, оның адамгершілігінің, белсенділігінің қалыптасуы мектепке дейінгі тәрбие мен бастауыш сыныптарда жүзеге аспақ. Оқушының рухани күш-қуаты мен ерік-жігерінің, шығармашылық қабілетінің, жалпы мүмкіндіктерінің ашылуы даосы кезеңде іске асады. Бастауыш мектептің негізгі міндеті – жеке тұлғаны дамытып, оның алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ету, білімге деген сенімін нығайту, іскерлігі мен дүниетанымын қалыптастыру, оқуға деген қызығушылығын оятып, ынтасын арттыру болып табылады.

Бастауыш сынып мұғалімдері алдыңғы қатарлы тәжірибені жетілдіре отырып, оқу үдерісіне жаңа әдіс-тәсілдерді, оқытудың жаңа технологияларын енгізіп, оқушылардың жалпы дамуын қамтамасыз етуі керек. Мұндай жағдайда мұғалімнің шеберлігі, ұйымдастырушылық қабілеті үлкен рөл атқарады. Кіші мектеп оқушылары үшін мұғалім – олар еліктейтін, үлгі ететін абыройлы жан. Оқушылар ұстазының бүкіл іс-қимылына, жүріс-тұрысына, сөйлеу мәнеріне, адаммен қарым-қатынасына еліктейді. Сондықтан да жауапкершілігі мол, адал да мейірімді, әділ де парасатты, рухани дүниесі бай педагогтар ғана балаға білім мен тәрбие беріп, оның жан дүниесіне әсер ете алады.

Баланың дұрыс тәрбиеленуі үшін оның тәрбиесін жүзеге асыратын мұғалімге, педагогқа қойылатын талаптар кәсіби құзіреттілік шарттарына сай болуы керек. Бастауыш сынып мұғалімі сыныпта жүргізілетін пәндерде балаларға берілетін барлық білімді жетік білуі, материалды түсінікті жеткізуі, оқушылардың білімін дұрыс бағалай білуі, олардың бойында тәжірибелік білімдерді қалыптастыруы тиіс. Өзінің іс-әрекетін сыни тұрғыдан бағалап, кәсіби құзіреттілікті жетілдіру, оқушылармен дұрыс қарым-қатынас орнықтыра білу, ата-аналармен тіл табыса алу, сөйлеу мәдениетін жаттықтыру сияқты қасиеттер мұғалімнің жұмысын жеңілдететіні даусыз. Өз білімін жетілдіре отырып, оқушыларды арнайы ұғымдар мен терминдерді пайдаланып сөйлеуге үйрету, оқушыларды ғылымға жақындатады әрі олардың алған білімдері негізді болады. Кіші мектеп оқушыларының оқуға деген қызығушылықтарын ояту, оларды өздігінен білімдерін жетілдіруге дағдыландыру, сабақты жүргізуде қазіргі іс-тәжірибе мен өткеннің озық тәжірибелерін шебер пайдалана білу оқытушының құзыреттілігін танытады. Мұғалімнің құзыреттілігі оның сабақты нәтижелі жүргізуіне де тікелей байланысты. Оқыту үдерісінде тәрбие жұмысын тиімді жүргізе білу, оқушыда жоғары адамгершілікті, отаншылдық сезімін, еңбексүйгіштік, дербестікті қалыптастыру білігі педагогтық шеберліктің бір элементін құрайды. Осылайша, педагог қазіргі қоғам талаптарын ескеріп, өзінің алдына педагогикалық міндеттерді қоя және шеше білетін, оқыту мен тәрбиенің озық технологияларын меңгерген, білім беру үдерісін басқара алатын, тәжірибеде педагогикалық ситуацияларды оқушы тұлғасының дамуына бағыштап жобалай және жүзеге асыра алатын бәсекеге қабілетті, шығармашыл тұлға болуы қажет [1].

Білім–теңіз, оның тереңіне сипатын жетік білетін, сырын меңгерген, құпиясын ашатындар ғана бойлай алмақ. Ондай адамдарды дайындайтын – мұғалім. Ал мұғалім білімді оқушы санасына сабақ арқылы жеткізеді. Ол мұғалімнің бір-біріне ұқсамайтын жан-жақты өткізген сабақтары болатыны даусыз. Яғни, мектепте оқытуды ұйымдастыратын бірден-бір нұсқа сабақ

болса, сабақтың нәтижелі болуына ықпал ететін нұсқа – сол сабақты өткізудің әртүрлі әдіс-тәсілдері, яғни жаңашыл сабақ. Көбінесе, үйреншікті әдіс-тәсілдер баланы қызықтырмайды. Сондықтан, қайткенде баланың ойына, сезіміне серпіліс ендіруді мақсат етіп қою керек. Сан алуан әрекет арқылы ақыл-ойды ұштау, жетілдіру, жеке тұлғаның өзіндік идеясын, көзқарасын, сенімділігін, жауапкершілігін біртіндеп дамыту жолдарын іздестіру – бүгінгі қажеттілік. Мектептің негізгі құндылығы оқушы десек, оған жеке тұлға ретінде қарауымыз шарт.

Көптеген мұғалімдер көбіне оқушылардың жалған ынтасымен ғана шектеледі, К.С.Станиславский «ынта – объектіге көзін тігу ғана емес» деп атап көрсетті. Оқушылар тек мұғалімге жай қарап және тыңдап қана қоймауы керек, оқылатын материалға қатысты белсенді болуы керек, сабақта тиімді танымдық қызметке септігін тигізетіндей жұмыс жағдайы үстемдік құруы тиіс.

Жаңа педагогикалық технология элементтерін жиі пайдалану, әр сабақта оның мүмкіндіктерін түрлендіріп отыру – педагогтар қауымының басты міндеті.

Әрбір технология өзіндік жаңа әдіс-тәсілдерімен ерекшеленеді. Әдіс-тәсілдерді мұғалім ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай іріктеп қолданады. Тиімді, пайдалыларын жетілдіре түседі. Көрнекті педагог В.А.Сухомлинский «Сабақ жасөспірімдердің интеллектуалды өміріне құр ғана сабақ болып қоймас үшін, ол қызықты болуы шарт. Осыған қол жеткенде ғана мектеп жасөспірімдер үшін рухани өмірдің тілеген ошағына, мұғалім осы ошақтың құрметті иесі мен сақтаушысына айналады» деп айтқан. Өйткені, жай ғана сабақ құнарсыз тағам секілді адам бойына жұқпайды. Қызықты сабақтар мұғалімнің ашқан жаңалығы, өзіндік қолтанбасы, әдістемелік ізденісі, қолданған әдіс-тәсілдері арқылы ерекшеленіп, шәкірт жүрегінен орын алады [2].

Қазіргі педагогикалық білім беру мәселесі болашақ маманның ғылыми терең дайындығы болуын керек етеді. Оның ішкі жан дүниесі еркіндікке негізделген, қоғамдағы бар әлеуметтік тәжірибелерді педагогикалық тұрғыдан түсінетін, дәстүрлі әдістерді жаңалықтармен үйлестіре алуға білімі жеткілікті болуы керек. Жаңаша жетілдірілген білім, білім беру мазмұны мен сапасында ерекше орын алатындықтан, бұл үдерістің барлығы дерлік оқу пәндері арқылы жүзеге асады. Оқу пәндері оқыту үдерісімен сабақтастыққа болады.

Бастауыш сынып сабақтарында білім беру сапасын, мазмұнын оқушылардың меңгеруінің мотивациялық компоненті оқу пәндеріндегі ұғымдар дәстүрлі және инновацияға бағдарланған салыстырулар, сабақты түрлендіру, жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану арқылы артады.

Оқушылардың білім беру мазмұнын меңгерудегі білім беру мазмұны мен оқыту үдерісінің үйлесімділік шарттары, оқу-танымдық әрекеттердің маңызы және ерекшелігімен танысу барысында дамиды [3].

Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білім, білік, дағдыларын емес, оның тұлға ретінде дамуын қоюда. Бүгінгі таңда ұстаздардан талап етіліп отырған үрдіс – жаңа оқыту технологиялар негізінде іс-әрекет атқару.

Оқушы тұлғасының дамуына, қабілетінің артуына жаңа технологиялар айтарлықтай ықпал жасайтыны сөзсіз және бұл – қазіргі таңдағы білім беру жүйесінің дамуындағы елеулі бағыт. Сондықтан, әрбір әдіс-тәсілдің ұстаздар үшін маңызы зор. Себебі, оқу тәрбие үдерісіне жаңа педагогикалық технологияларды енгізу арқылы оқушылардың білім сапасын арттырып, шығармашылық қабілетін дамытуда мектеп басшысы, ұжымдағы мұғалімдердің кәсіби шеберлігі мен шығармашылық ізденісінің нәтижесі арқылы қол жеткіземіз.

Мектеп – еліміздің халыққа білім беру жүйесінің күрделі тармағы. Сондықтан, мектебіміздің мақсаты – жеке тұлғаны жан-жақты дамытудың алғы шарты ретінде білім сапасын арттыру арқылы тұлғаны дамыту, қалыптастыру. Осы тұрғыда жаңа білім беру жүйесінде бастауыш сынып мұғалімінің біліміне қойылатын талаптар:

- бастауыш сыныптағы пәндерді мемлекеттік стандарт деңгейінен жоғары деңгейде білу;

- кіші мектеп оқушысы дарындылығының моделін білу;

- қазіргі заманға сай оқытудың жаңа технологияларын білу;

- оқушыны оқыту, тәрбиелеу үрдісінде үлгерімге ғана көңіл бөлмей, оның басқа да көрсеткіштерімен байланысына да көңіл бөлу;

- дарынды оқушылардың ерекшелігін ескере отырып, оларға шығармашылықпен жұмыс жасайтын тапсырмалар дайындай білуі.

Мұғалімнің іскерлігіне қойлатын талаптар:

- оқушыны анықтау әдістерімен жұмыс жасай алуы;

- оқушыларды (жекелей және топпен) оқытуға арналған бағдарлама құрастырып, сонымен тұрақты жұмыс істей білуі;

- оқушыны дамытуға қажетті зерттеу жұмыстарын жүргізе алуы;

- оқушыны оқытудың нәтижесін нақты бағалай білуі;

- оқушының ғылыми-ізденіс жұмыстарымен айналысуына жетекшілік етуі;

- оқушыны олимпиадалар мен сайыстарға дайындауда жетістікке жете алатындай деңгейде жұмыс жасауы [4].

Сондай-ақ оқушылармен нәтижелі жұмыс жасайтын мұғалімнің кәсіби «бейнесі» мынадай қасиеттерден тұрады: жоғары кәсіби біліктілік, даралық

қасиет, білімпаздық, ойлап табуға және ғылыми-зерттеу жұмысына қабілеттілік, кәсіби қызметін өздігінен жетілдіруге ұмтылушылық. Жаңаша білім беруде оқушымен жұмыс мұғалімнің өзіне, қызметіне және кәсіби біліктілігіне жаңа, жоғары талаптар қояды. Тіпті оның кәсіби жетілуіне өзгеше емтихан болып табылады.

Ұлы ойшыл Плутарх кезінде былай депті: «...Көптеген табиғи талант дарынсыз ұстаздардың кесірінен жойылып кетеді. Олар дарынның табиғи құбылысына терең бойлай алмай, тұлпарды есекке айналдырып құртып тынады». Міне, ұстаз осындай келеңсіздікке жол бермеуі керек.

Сонымен, жаңаша білім беру жүйесінде бастауышқа оқытудың сапасын арттырып, оқушыны ынталандыру үшін сабақтарды мынадай жолдармен өткізуге болады:

1. Сабақты түрлендіріп өткізу;
2. Сабақта кең көлемде көрнекі құралдарды пайдалану;
3. Сабақта оқушылардың өздері жасаған суреттер мен сызбаларды пайдалану;
4. Техникалық құралдарды тиімді қолдану;
5. Сабаққа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету;
6. Оқу-әдістемелік кешендермен қамтамасыз ету [5].

Қорыта айтқанда, бастауыш сынып мұғалімі – қиындығы мен қызығы тең түсетін мамандық. Бұл жұмыста әрбір шәкірттің жүрегіне жол тауып, оларды жеке тұлға ретінде толық зерттегенде ғана жақсы нәтижеге қол жеткізе аласың. Мектеп есігін алғаш ашқан бүлдіршіндерді мектеп өміріне, ережесіне үйретіп, оқудың болашақ өмірде өте қажет екенін психологиялық тұрғыдан дайындаудың өзі мұғалімнің үлкен шеберлігін қажет етеді. Халқымызда «Жас кезінде білім берсең қалайда, өсе келе қолы жетер талайға» деген даналық сөз бар. Бала болашағы – бір отбасының ғана емес, бүкіл қоғамның, халықтың, тұтас бір ұлттың бүгінін ертеңімен жалғайтын алтын көпір, асыл мұраты. Сондықтан, ұстаз алдындағы әр шәкірт – ата-ананың ғана емес, туған елінің ертеңгі арқасүйер азаматы, төл ұлтының туын көтерер перзенті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бұзаубақова К.Ж. Мұғалімнің инновациялық даярлығын қалыптастыру. – Алматы, 2002. – 37 б.
2. Кобдикова Ж.У. Оқытудың жаңа технологиясы. – Алматы: Бастауыш мектеп. – №3. – 2000. – 25 б.
3. Мейірманқұлова Т. Білім берудегі инновациялық технологиялар. – Алматы, 2012. – 78 б.
4. Тұрғынбаева Б.А. Ұстаздық шығармашылық. – Алматы, 2007. – 42 б.

5. Акынова Л.А. Жаңа технология– заман талабы // Биология және салауаттылық негізі. – № 1. – 2015. – 3 б.

АКЫНОВА Л.А., ЕЛМУРАТОВА А.С. НАЧАЛЬНАЯ ШКОЛА – ПЕРВИЧНАЯ СТУПЕНЬ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

В статье рассказывается о том, что если в современной образовательной системе не владеть ведущими технологиями, то невозможно стать образованным, компетентным специалистом. Владея новыми технологиями, учитель сам себя развивает, эффективно организует учебно-воспитательный процесс.

Ключевые слова: *учитель начальных классов, компетентный специалист, новизна урока, ведущие технологии, работоспособность учителя.*

AKYNOVA L.A., ELMURATOVA A.S. ELEMENTARY SCHOOL – PRIMARY STEP OF EDUCATION AND EDUCATION

In article it is told that if in modern educational system not to own the leading technologies, it is impossible to become the educated, competent expert. Owning new technologies, the teacher develops himself, will effectively organize teaching and educational process

Keywords: *elementary school teacher, competent expert, novelty of a lesson, leading technologies, efficiency of the teacher.*

УДК 372.8(47) (043)

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ЧЕРЕЗ ЗАНИМАТЕЛЬНУЮ МАТЕМАТИКУ

ДЖАМАНКАРАЕВА М.А.

В статье рассматриваются методические аспекты формирования познавательного интереса детей дошкольного возраста через занимательную математику.

Ключевые слова: *математика, задача, логическое мышление, дидактические игры, творческие способности, математические способности.*

Математика представляет собой сложную науку, которая может вызвать трудности во время школьного обучения, поэтому одной из важных проблем, встающих перед педагогом, является формирование интереса к математическим знаниям у детей дошкольного возраста. В этом возрасте закладываются основы знаний, необходимые ребенку в школе. Успешность этой деятельности во многом зависит от умения педагога выстроить процесс образования и общения с детьми [1, с.9].

В настоящее время математика занимает значительное место в системе дошкольного образования. Она оттачивает ум ребёнка, развивает гибкость мышления, смекалку, сообразительность, восприятие и воображение, речь и память, приобщает детей к умственному труду, формирует творческие способности, даёт почувствовать радость собственного открытия. Базой для формирования и развития математических способностей детей является логическое мышление.

Практика показала, что дошкольники проявляют повышенный познавательный интерес к занятиям математикой только в том случае, когда заинтригованы и поражены чем-то им неизвестным. В этом случае информация выглядит в их глазах интересной, почти волшебной. Задача педагога – сделать занятия по формированию элементарных математических представлений занимательными и необыкновенными. Одним из источников решения этой проблемы может стать занимательный математический материал [2, с.11].

Возрастающая роль в современном обучении игровых средств делает занимательный математический материал незаменимым при обучении детей математике. Он помогает не только не снижать уровень математического содержания, но и существенно расширить спектр рассматриваемых вопросов и перенести многие традиционные темы на более ранний период. Например, ознакомление с цифрами, установление связей и зависимостей между объектами, составление планов и др. [3, с.18].

Обучение математике детей дошкольного возраста немислимо без использования занимательных игр, задач, развлечений. При этом роль несложного занимательного математического материала определяется с учётом возрастных возможностей детей, также задач всестороннего развития и воспитания: активизировать умственную деятельность, заинтересовывать математическим материалом, увлекать и развлекать детей, развивать ум, расширять, углублять математические представления, закреплять полученные знания и умения, упражнять в применении их в других видах деятельности [4, с.28].

Дети очень активны в восприятии задач-шуток, головоломок, логических упражнений. Они настойчиво ищут ход решения, который ведёт к результату. В том случае, когда занимательная задача доступна ребёнку, у него складывается положительное эмоциональное отношение к ней, что и стимулирует мыслительную активность [5, с.17]. Ребёнку интересна конечная цель – сложить, найти нужную фигуру, преобразовать, – которая увлекает его.

Развитие логического мышления ребёнка происходит при условии овладения им тремя основными формами мышления: наглядно-действенным,

наглядно-образным и логическим. А источником их развития является чувственный опыт.

В младшем дошкольном возрасте происходит знакомство с сенсорными эталонами (цвет, форма, величина), а также использование их для анализа окружающих предметов. Малыши совершают действия во внешнем плане: прикладывают, накладывают предметы друг на друга, обводят пальцем [6, с.7].

Доступны малышам простые замещения, схематизация. Например, заместители, соответствующие цвету замещаемого (вместо лисы – оранжевый кружок, вместо волка – серый), размеру (Михайло Иваныч замещается большим кружком, Настасья Петровна – кружком поменьше, а Мишутка – маленьким кружком).

Постепенно заместители становятся более условными, символическими, действия детей переходят во внутренний план, совершаются в «уме». На основе наглядно-действенного мышления складывается наглядно-образное, являющееся основной формой мышления дошкольника, которая позволяет выделять самое существенное в предметах, видеть соотношение их друг с другом и соотношение их частей [7, с. 18].

Уже к старшему дошкольному возрасту у детей начинают складываться элементы логического мышления. Чтобы ребёнок мог успешно решать задачи в плане представления, а затем словесного рассуждения, необходимо целенаправленно обучать его приёмам логического мышления. Так как при выполнении задания внимание дошкольника обычно направлено на конечную цель, в меньшей степени – на способы её выполнения.

В практической работе с детьми на занятиях математического цикла важно применять систему игровых упражнений, основанную на применении универсального дидактического материала – счётных палочек, палочек Кюизенера, логических фигур [8, с.32].

Счётные палочки относятся к нестандартному, нетиповому математическому материалу. Они предназначены для развития у детей сообразительности, смекалки, конструктивного мышления, умения самостоятельно осуществлять поиск способа решения.

Следующим дидактическим материалом, направленным на развитие логического мышления, являются логические блоки Дьенеша (объёмный материал). Это: круг, квадрат, треугольник, прямоугольник синего, зелёного, жёлтого и красного цветов, двух размеров (большие, маленькие).

Данный материал универсален: его можно использовать во всех возрастных группах, варьируя по степени сложности.

Игры и упражнения с логическими фигурами позволяют детям понять отношения между множествами через практические операции с ними:

группирование, разбиение, классификация, выкладывание по определённым правилам, объединение, пересечение, помогают освоить логику высказываний с использованием слов: «и/или», «не», «все», «любой», «каждый» и другие.

Живой интерес детей вызывают палочки Кюизенера – своеобразная «цветная азбука». Палочки позволяют моделировать числа, свойства, отношения, зависимости между ними с помощью цвета и длины. Они развивают активность и самостоятельность в поиске способа действия с материалом, путей решения мыслительных задач.

Неоценимую помощь в развитии самостоятельного мышления, гибкости ума, смекалки, умения доказывать правильность суждений, упражняться в применении своих знаний оказывают загадки математического содержания, задачи – шутки, задачи – ловушки, логические концовки, занимательные вопросы. Этот материал хорош и для занятий, и для развлечений. Он создаёт у детей положительный эмоциональный настрой, активизирует умственную деятельность, способствует уточнению и закреплению знаний [9, с.36].

Задачи – шутки, задачи – ловушки, занимательные вопросы это занимательные игровые задачи с математическим смыслом. Для решения их в большей мере надо проявить находчивость, смекалку, смелость в предположениях, понимание юмора. Результат решения зависит от жизненного опыта детей, развития представлений об окружающих предметах и явлениях, умение видеть, наблюдать и замечать необычное в обычном. Понять ребёнку смысл задачи помогает создание ситуации, обстановки, аналогичной той, о которой говорится в задаче, практическая проверка, зарисовка и доказательство правильности отгадки, домысла, указание на необходимость размышлять, догадываться, решая подобные задачи.

Загадки математического содержания анализируют предмет с количественной, пространственной, временной точки зрения, подмечены простейшие математические отношения [10, с.48].

Игры – головоломки («Танграм», «Пифагор», «Листик» и др.) используют для работы с детьми вне занятий. Данные игры развивают пространственные представления, воображение, конструктивное мышление, комбинаторные способности, сообразительность, находчивость, целенаправленность в решении практических и интеллектуальных задач.

Итак, занимательная математика как средство развития логического мышления, способствует всестороннему развитию ребёнка, а именно: развитию умственных и творческих способностей, познавательного интереса, речи, воображения, памяти, восприятия, коммуникабельности, формирует

нравственно-волевые качества, является одним из эффективных средств подготовки детей к школе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асмолов А.Г. Психология личности. – М.: Просвещение, 2010. – 136 с.
2. Веракса Н.С. Формирование единых временно-пространственных представлений. – М.: Наука, 2006. – 221 с.
3. Годинай Г.Н., Пилюгина Э.Г. Воспитание и обучение детей младшего дошкольного возраста. – М.: Просвещение, 2008. – 317 с.
4. Давайте поиграем. Математические игры для детей 5-6 лет. – Под ред. А.А.Столяра. – М.: Просвещение, 2001. – 186 с.
5. Данилова В.В. Математическая подготовка детей в дошкольных учреждениях. – М.: Наука, 2007. – 176 с.
6. Дидактические игры и упражнения по сенсорному воспитанию дошкольников: Пособие для воспитателя детского сада. – Под ред. Л. А. Венгера. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 2008. – 248 с.
7. Дьяченко О.М., Агаева Е.Л. Чего на свете не бывает? – М.: Просвещение, 2001. – 148 с.
8. Ерофеева Т.И., Павлова Л.Н. Математика для дошкольников: – М.: Просвещение, 2002. – 192 с.
9. Звонкин А. Малыш и математика, непохожая на математику. – М.: Просвещение, 2005. – 165 с.
10. Леушина А.М. Формирование элементарных математических представлений у детей дошкольного возраста. – М.: Наука, 2004. – 378 с.

ДЖАМАНКАРАЕВА М.А. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА ҚЫЗЫҚТЫ МАТЕМАТИКА АРҚЫЛЫ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАМУ

Бұл мақалада мектепке дейінгі балаларға арналған қарапайым математикалық түсініктерді қызықты математика арқылы қалыптастыру әдістері қарастырылады.

***Кілт сөздер:** математика, есеп, логикалық ойлау, дидактикалық ойындар, шығармашылық қабілеттер, математикалық қабілеттер.*

JAMANKARAYEVA M.A. FORMATION AND DEVELOPMENT OF COGNITIVE INTEREST OF PRESCHOOL CHILDREN THROUGH ENTERTAINING MATHEMATICS

In this article the formation of elementary mathematical concepts for preschool children is considered through entertaining mathematics.

***Keywords:** mathematics, task, logical thinking, educational games, creative ability, mathematical ability*

УДК 330-057.874

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ВЗАИМОДЕЙСТВИЮ ВУЗА И ШКОЛЫ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

ДОСБЕНБЕТОВА А.Ш., ЕСИМ У.А.

Взаимодействие школы и вуза в подготовке учителя к инновационной деятельности в школе – одна из важнейших проблем, которая должна быть в поле зрения педагогической общественности. Согласно миссии нашего института, которая нацелена на подготовку высококвалифицированных педагогов в соответствии с потребностями общества и государственных интересов, ориентированных на эффективность образования, мы должны по-новому выстраивать отношения с нашими работодателями.

В статье показан опыт работы кафедры «Общей педагогики» по взаимодействию с общеобразовательными школами Южно-Казахстанской области по всем направлениям целостного процесса в вузе, включающем в себя: учебный, воспитательный, методический, научно-исследовательский; предлагаются рекомендации по дальнейшему совершенствованию такого сотрудничества.

***Ключевые слова:** подготовка педагогов, профессиональное образование, модернизация образования, инновации в образовании, взаимодействие.*

Для достижения устойчивого развития Казахстана необходимо сохранение высокого уровня и качества образования, а также его модернизация в соответствии с происходящими научно-техническими и социально-экономическими переменами в стране.

В Послании Президента народу Казахстана по реализации Стратегии «Казахстан-2050» в ряду важнейших приоритетов поставлена задача модернизации всех звеньев системы образования[1].

Основные направления модернизации:

- Создание возможностей для раскрытия потенциала казахстанцев;
- Разработка уникальных качественных образовательных программ и методик обучения;
- В среднем образовании общеобразовательные школы надо подтягивать к уровню преподавания в Назарбаев интеллектуальных школах (НИШ);
- Выпускники школ должны знать казахский, русский и английские языки;
- Результатом обучения школьников должно стать овладение ими навыков критического мышления, самостоятельного поиска и глубокого анализа информации.

Школа и вуз находятся в постоянной эволюционной модернизации, не декларированной сверху, а идущей от самой жизни, от происходящих в ней существенных изменений. И первый, кто испытывает всю тяжесть новых требований – это педагог.

Сегодня мы убеждены, что нашим выпускникам нужны новые навыки, иные профессионально-педагогические компетенции – способность общаться, быть инициативными, обладать гибкостью мышления, уметь делать выбор, самостоятельно искать информацию, быть адаптивным к условиям быстроизменяющегося мира.

Как отмечено в Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы, фундаментальные предметные знания являются обязательными, но недостаточными. «Гораздо важнее и сложнее привить обучающимся умение самостоятельно добывать, анализировать, структурировать и эффективно использовать информацию для максимальной самореализации и полезного участия в жизни общества»[2].

На наш взгляд, составляющими компетентность учителя являются: мобильность знаний, гибкость метода, критичность и нестандартность мышления, способность к профессиональному самопознанию и рефлексии. Компетентный учитель должен быть знающим специалистом в области предметно-развивающего обучения, владеющим методологической, исследовательской, нравственной, духовной, проектировочной, управленческой культурами в русле современной философии образования; способностью осуществлять не только традиционное информационно-накопительное, но и педагогически-ориентированное образование, необходимое человеку для работы с постоянно возрастающим потоком информации [3,5].

Какие требования к учителю предъявляются сегодня в мире:

• Высокий уровень академической грамотности (предметной, языковой, информационной);

- Хорошо развитые коммуникативные навыки;
- Готовность учиться и наличие мотивации учить;
- Критическое мышление.

Поэтому взаимодействие школы и вуза в подготовке учителя к инновационной деятельности в школе – одна из важнейших проблем, которая должна быть в поле зрения педагогической общественности.

На кафедре «Общей педагогики» накоплен определенный опыт работы в этом направлении. При кафедре функционирует научно-педагогический комплекс (НПК).

В соответствии с миссией нашего института, которая нацелена на подготовку высококвалифицированных педагогов в соответствии с

потребностями общества и государственных интересов, ориентированных на эффективность образования, мы должны по-новому выстраивать отношения с нашими работодателями.

Кафедра сотрудничает в тесном взаимодействии с общеобразовательными школами города и Южно-Казахстанской области по всем направлениям целостного процесса в вузе, включающим в себя: учебный, воспитательный, методический, научно-исследовательский (табл. 1)

Таблица 1. Модель взаимодействия вуза и школы по подготовке будущих учителей

Учебный процесс	Методический процесс	Научно-исследовательский процесс	Воспитательный процесс
<ul style="list-style-type: none"> ● Высшее профессиональное образование – бакалавриат ● Освоение и использование в учебном процессе инновационных методов и форм обучения ● Подготовка учащихся школ к комплексному экзамену ● Проведение интегрированных бинарных уроков ● Педагогическая практика ● Участие педагогов школ в ГКК 	<ul style="list-style-type: none"> ● Ознакомление с нормативными документами в области образования ● Оказание методической помощи учителям школ ● Разработка РУП-ов элективных дисциплин, учебников ● Разработка методических рекомендаций по выполнению различных форм учебной деятельности ● Разработка тестовых заданий и других форм контроля знаний учащихся 	<ul style="list-style-type: none"> ● Проведение фундаментальных, прикладных НИР ● Научно-исследовательская работа студентов и учащихся ● Организация и проведение научных семинаров, конференций и тренингов ● Подготовка и выпуск научно-педагогической литературы ● Подготовка дипломных работ ● Выполнение научных проектов на базе школы ● Проведение предметных олимпиад 	<ul style="list-style-type: none"> ● Знакомство студентов с системой воспитательной работы школы ● Организация и проведение творческих вечеров и спортивных мероприятий ● Организация коллективных творческих дел ● Проведение конкурсов, смотров и педагогических олимпиад ● Интеграция воспитательных воздействий школы, семьи и общественности ● Профориентационная работа, Дни «открытых дверей» в школе (вузе)

В результате мы должны выпустить специалиста конкурентоспособного на рынке образовательных услуг.

Совместно с этнокультурными центрами, школами и другими учреждениями образования кафедра систематически проводит различные мероприятия (организация конференций, семинаров, тренингов, различных курсов на знание языка, культуры и традиций казахского народа и других этносов) по актуальным вопросам формирования культуры межэтнических отношений в обществе, по подготовке учителя к инновационной деятельности в школе. Одной из эффективных форм сотрудничества вуза и школы является проведение выездных методологических семинаров на базе школы.

Организационные формы сотрудничества вуза и школы в процессе подготовки будущего учителя:

- Научно-практическая конференция
- Семинары, тренинги
- Педагогическая практика
- Мастер-классы
- Интегрированные уроки
- Разработки элективных курсов
- Внедрение инновационных технологий в УВП школы
- Олимпиады
- Подготовительные курсы для поступления в вуз
- Консалтинговая служба
- Профорientационная работа
- Совместное издание учебно-методической литературы
- Презентации книг и т.д.

В качестве примеров инновационного подхода к взаимодействию вуза и школы в подготовке будущего учителя можно отнести:

Круглый стол на тему «Проблемы подготовки педагогов новой формации: взаимосвязь вуза с работодателями». «Жана дәуір педагогтарын дайындау мәселелері: жоғары оқу орындарының жұмыс берушілермен байланысы», который был организован кафедрой «Общей педагогики» совместно с учреждениями образования.

Участники данного форума обсудили проблему трудоустройства наших выпускников, в свою очередь, работники школ высказали свои предложения по улучшению качества подготовки педагогических кадров. При общей картине перенасыщения кадров в сфере образования, наблюдается острый дефицит учителей естественно-математических специальностей, дефектологов, психологов, социальных педагогов.

Республиканский научно-практический семинар на тему: «Инфокоммуникациялық технологиялар мен электрондық оқыту негізінде оқу процесін модернизациялау» (Модернизация процесса обучения на основе инфокоммуникационных технологий), был организован на базе школы-лицея № 80 в режиме онлайн.

В средней школе №72, которая является экспериментальной площадкой по переходу в статус «школа-лицей», кафедрой был организован областной научно-практический семинар «Жаңа тұрпатты мұғалімнің инновациялық іс-әрекетке құзыреттілігін қалыптастыру» («Подготовка учителя новой формации к инновационной деятельности в школе»).

На базе ЮКГПИ кафедрой «Общей педагогики» был проведен научно-методический семинар «12 жылдық білім беру жағдайында болашақ мұғалімдердің кәсіби-педагогикалық даярлығын арттыру» (Проблемы профессиональной подготовки будущего учителя в условиях перехода к 12-летнему обучению), на котором обсуждались концептуальные положения по совершенствованию системы подготовки педагогических кадров на современном этапе.

Совсем недавно была проведена областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию Саттара Ерубаяева на тему «Педагогикалық инновациялар: дамудан – қолдануға» на базе сш. №24, которая носит имя этого выдающегося поэта, публициста и журналиста. В школе была организована выставка творческих работ педагогов и учащихся, проведены 15 инновационных уроков (уроки-игры, уроки-турниры, панорамные, интегрированные и др.). В содержание уроков были включены материалы из жизни и деятельности Саттара Ерубаяева.

Кафедра уделяет большое внимание подготовке социальных педагогов и учителей «Самопознания». «Ведь школа – это социальный срез общества. Она ярко высвечивает наши общие проблемы: состояние семьи, проблемы здоровья и другие острые социальные вопросы» [4, 8].

Поэтому совместно с центром семейного воспитания и коллективом сш. №24 имени Саттара Ерубаяева преподаватели нашей кафедры и студенты систематически проводят акции милосердия «Қайырымдылық – жылы жүректен», семинары с родителями о семейных ценностях и традициях воспитания, проблемах семейного воспитания в современных условиях.

Представляется перспективной такая форма сотрудничества, как презентация книг ученых перед широкой педагогической общественностью и внедрение результатов исследования в учебно-воспитательный процесс школы.

Особый интерес у педагогической общественности вызвала презентация книги ректора ЮКГПИ, д.п.н., профессора Аяшева О.А.

«Елбасы сүйген Оңтүстік». Содержание этой книги позволит усилить воспитательный компонент процесса обучения во всех учебных заведениях. Патриотизм, нормы морали и нравственности, межнациональное согласие и толерантность, физическое и духовное развитие, законопослушание – эти ценности должны прививаться на всех возрастных ступенях развития личности.

Никого не оставили равнодушным уроки-презентации по книге д.п.н., профессора Сманова Л.С. «Мәңгілік құндылықтар» в школе-гимназии «Арман». В книге содержатся материалы для художественно-эстетического воспитания школьников и комментарии к картинам великих живописцев на трех языках. Поэтому представляет большую практическую ценность, т.к. в этой школе внедряется адаптированная модель многоязычного и билингвального обучения и воспитания учащихся на основе изучения казахского, русского и английского языков.

На базе школ № 9, 24, 80 была организована презентация книг «В мире экономики на основе модульной технологии», «Экономика әлемінде» (автор Досбенбетова А.Ш.), в рамках которой была организована книжная выставка, проведены интегрированные уроки, а также театрализованная ярмарка «Ұлы Жібек Жолы».

В базовых школах студенты нашего института выполняют научно-исследовательские работы: изучают передовой опыт лучших учителей школ, пишут и защищают научные проекты, внедряют инновационные формы и методы в учебно-воспитательный процесс школы.

Анализ процессов интеграции педагогического института и общеобразовательных школ по подготовке будущего учителя позволил нам сформулировать ряд **предложений**:

- Поднять на новый уровень интеграцию вузов и школ для улучшения качества подготовки педагогических кадров;
- Школы и педагогические вузы должны эффективно взаимодействовать, внедряя инновационные образовательные программы, востребованные на рынке труда;
- Ввести в график учебного процесса вуза «Школьный день», как элемент дуального обучения;
- Педагогическим вузам предоставить академическую свободу для создания экспериментальных площадок;
- Сформировать систему мониторинга результатов экспериментальной деятельности на всех уровнях педагогического образования;
- В учебных планах вуза предусмотреть увеличение количества часов на педагогическую практику

- Разработать программы и механизмы прохождения выпускниками вузов педагогической стажировки (интернатуры).

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Главы государства Н.Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь–2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» // Казахстанская правда. – 18 января 2014 г.
2. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. – Астана, 2010
3. Досбенбетова А.Ш., Байдибекова Е.И., Тлеуова С.С. Концептуальные положения по совершенствованию системы подготовки будущего учителя. – Шымкент, 2014
4. Кожамжарова Д.П. Модернизация педагогического образования: опыт и реализация/ Материалы республиканской научно-практической конференции. – Тараз: ТарГПИ, 2014. – С.4-8

ДОСБЕНБЕТОВА А.Ш., ЕСІМ Ұ.Ә. БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ДАЙЫНДАУДА ЖОО МЕН МЕКТЕПТІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕ БІРЛЕСКЕН ІС-ӘРЕКЕТІ

Мақала болашақ мұғалімдерді дайындауда жоғары оқу орны мен мектептердің инновациялық тұрғыдан байланысын қарастырған. Байланыстың моделі мен әріптестік құрылымы көрсетілген. Жалпы орта мектептермен әріптестік байланыста «Жалпы педагогика» кафедрасының жұмыс тәжірибесінен үлгілер ұсынылып, ғылыми-педагогикалық кешен жүйесінде педагог мамандарды дайындауды жетілдіруге байланысты іс-шаралар берілген.

Кілт сөздер: инновация, құзыреттілік, педагог мамандарды дайындау, жоғары оқу орындары мен мектептердің әрекеттесуі, ғылыми-педагогикалық кешен, әріптестік.

DOSBENBETOVA A.SH., ESIM U.A. INNOVATIVE APPROACHES TO COOPERATION OF THE UNIVERSITY AND SCHOOLS IN PREPARATION OF FUTURE TEACHERS.

Cooperation of the university and school in innovative activity-is one of the most important problems, which must be in the center of attention in pedagogical society. According to mission of our institute, the aim – is the preparing of highly qualified pedagogues which complies with the needs of society and the public interests, focused on the effectiveness of education, we must build a new relationship with our employers.

The article describes the experience of the department of “General pedagogy” for interaction with public schools of South-Kazakhstan region with all directions of the whole process at the university include: academic, educational, methodical, scientific research ;it makes recommendations to further improve such cooperation.

Keywords: training of teachers, professional education, modernization of education, innovation in education, school and university cooperation.

УДК 908.159.9

**ТУРИСТСКО-КРАЕВЕДЧЕСКОЕ МЕДИАОБРАЗОВАНИЕ КАК
СРЕДСТВО КОРРЕКЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ-
СИРОТ**

ЛАТЫШЕВ О.Ю., ГУРОВА М.Д.

Туристско-краеведческое медиаобразование наряду со спортизированным физическим воспитанием становится органичным звеном системы средств коррекции и поддержания психологического здоровья воспитанников детского дома. Цель статьи – продемонстрировать различные примеры включения медиаобразовательного компонента в совокупную работу педагога и психолога по указанному направлению психо-коррекционной деятельности.

Ключевые слова: *психология, детский дом, дети-сироты, туристско-краеведческое медиаобразование, спортизированное воспитание, физическая культура, спорт, социализация, психическое здоровье, тест, диагностика.*

Осиротевшие дети – первостатейная группа риска в отношении возможностей психологического здоровья. Не добавляют его ни психическая травма депривационного характера, ни сомнительное качество адаптационного периода ребёнка-сироты в подавляющем большинстве детских домов и иных интернатных учреждений. Исходя из этого, мы понимаем, что психолого-педагогической службе предстоит пройти длинный и тернистый путь исправления погрешностей психологического здоровья своих воспитанников. Первоначально мы в экспериментальном порядке видели резервы коррекционных мероприятий по поддержанию психологического здоровья воспитанников в использовании информационно-коммуникационных технологий. И, действительно, определённые успехи на этом пути нами были достигнуты. В частности, была создана надлежащая платформа для выработки у детей-сирот навыков коммуникации, до известной степени сняты адаптационные барьеры социально-психологического порядка. Однако с течением времени мы всё больше начали утверждаться во мнении, что использованные нами средства информационно-коммуникационных технологий понемногу превращаются в самоцель. Технологическое начало стало превалировать над методическим. А план выражения – преобладать над планом содержания. И это побудило нас принципиально расширить систему используемых нами средств социально-психологической адаптации детей-сирот. В числе первоочередных стали вовлекаться в наш образовательный процесс средства туристско-краеведческой деятельности и музейной педагогики, осмысливаемые нами в

русле медиаобразования. И, следует отметить, что уже на первом этапе нами были достигнуты определённые успехи, необходимость упомянуть о которых и привела нас к написанию данной статьи. Мир, в котором мы живем, становится сложным и противоречивым. Быстрее, чем мы в состоянии это замечать, изменяются социально-экономические и социально-политические системы, приобретают новые измерения наука, техника, культура, туризм и спорт. Характерное для человеческой цивилизации быстрое усложнение целей, средств и условий деятельности делает необходимым наращивание усилий людей по формированию динамичного ценностного основания для решения сложных проблем, а также выработки новых смыслов жизнедеятельности. Решать эти задачи может любознательный, понимающе познающий человек, с сохранным психологическим здоровьем.

Сегодня общество с большим трудом начинает понимать, что воспроизводство физического здоровья как залога социального и психологического благополучия – функция главным образом воспитания. А не только функция лечения, поскольку известно, что даже соматический компонент здоровья зависит от состояния медицины и здравоохранения лишь на 10-15 %. Воспитание целостного человека, познающего и понимающего быстрое течение процесса переустройства мира, предполагает создание новых условий воспитания в интернатном учреждении. Тех, которые, прежде всего, побуждают воспитанника детского дома не только определять свои предпочтения, совершая выбор между альтернативными действиями и поступками, но и выбирать такие, которые будут для него наиболее привлекательными, и не противоречат его целям. Так, если воспитанники под руководством мудрого педагога, допущенного к занятиям маршрутно-квалификационной комиссией, пойдут в поход, им в равной мере будет необходимо выработать новые (и закрепить существующие) навыки взаимодействия в команде, для чего потребуется углубить навыки коммуникации. Психологическая ситуация туристического похода принципиально отличается от ситуации повседневной жизни в детском доме. Если два ребёнка не поняли друг друга и поссорились в пределах группы детского дома, они могут разойтись по разным помещениям и заняться каждый своим делом, получив различные поручения от воспитателя или представителя администрации детского дома. В походе же все дела общие. Конечно, дети – это ещё не связка альпинистов, где от неаккуратного движения каждого может зависеть жизнь и судьба целой команды. Но прежде чем им стать таковой, (а это – мечта многих мальчишек и даже девчонок), необходимо научиться понимать всех, кто с тобой рядом, – с полувзгляда и с полуслова. При наущении чему также поправляется и порядком растерянное психологическое здоровье ребенка.

Выбор воспитанников детских домов возможных альтернатив при достижении цели, выступающей для него в качестве блага – это, во-первых, выбор между хорошей и плохой жизнью. Что лучше – сидеть целыми днями за монитором «стрелялок» и «бродилок» в прокуренной комнате, или пойти в поход и восхититься при виде сияющих под лучами восходящего солнца заснеженными горными вершинами? Во-вторых, выбор включает в себе возможность стать и быть подлинным самим собой, т.е. сохранить и приумножить свою индивидуальность. Конечно, и самому хочется чувствовать себя сильным и волевым спортсменом, опытным туристом, для которого не преграда – ни ручьи, ни водопады, и особенно приятно, когда и другие воспринимают тебя точно так же. В-третьих, это решение задачи – «быть, как все» или «не быть как все». И одно дело – быть таким, как все члены туристической команды – здоровым, счастливым и уверенным в своих силах, или быть не таким, как все – те, кто не занимается ни спортом, ни туризмом, ни краеведением, не развивает ни мускулатуру, ни память? В-четвертых, это выявление ценностных оснований взаимодействия с миром и людьми. Ведь взаимодействие никогда не может быть самоцелью, оно всегда должно предусматривать и радость, и пользу. Например, если ребёнок смог перенять опыт у известного туриста, на счету которого большое количество особо сложных походов. В-пятых, это отказ от излишних притязаний, чтобы сохранить собственное человеческое достоинство. В процессе взаимодействия в туристической команде её юный участник учится не только отстаивать свои интересы, но и соизмерять их с интересами других, чтобы и достоинство партнёров по общению также осталось на высоте. В-шестых, выбор совершается здесь и сейчас в соответствии с моральными ориентирами, а не откладывается на потом.

Все вышеизложенное и определило необходимость разработки направлений педагогической работы средствами туристско-краеведческого медиаобразования и спортизированной воспитания с воспитанниками и выпускниками детского дома г. Азова, по формированию жизнестойкой личности. Факторы, которые влияют на формирование психологического здоровья детей, их социального опыта, психологи условно подразделяют на три группы:

Первая – это социальная среда, в которой осуществляется приобщение детей к социальным ценностям и ролям, введение их в сложности и противоречия современного мира.

Вторая – это спортизированное физическое воспитание в детском доме.

Третья группа – это комплекс целенаправленных психолого-педагогических воздействий.

Применительно к первой группе указанных факторов мы склонны говорить о возможностях целенаправленного формирования социальной среды, которая могла бы несколько смягчить условия соприкосновения выпускников детского дома с жёсткими реалиями за пределами детского учреждения. С одной стороны, значительную роль здесь способно сыграть медиаобразование, способное помочь созданию качественного информационного потока – как о позитивных сторонах жизни в социуме и способов их придерживаться, так и о потенциальных опасностях, равно как и о способах их избегания. Если выпускник тяготеет к социальной среде, представленную сегментом сообщества туристов и краеведов, он априори выбирает путь овладения способами позитивации всех сторон собственной жизни, а также путь помощи своим младшим товарищам в позитивном жизнеустройстве. Что этому способствует? Во-первых, представители туристско-краеведческой среды – это преимущественно люди, придерживающиеся здорового образа жизни – как физического, так и психического. Это поклонники хорошей музыки, доброй авторской песни, которые выработали в себе навыки противостояния вредным привычкам, развили в себе тягу к познанию нового, наслаждению красотами природы и архитектурных ансамблей. Среди таких людей более вероятно соблюсти для себя баланс благ, предоставляющих как культурой, так и цивилизацией, и при этом существенно уменьшить, если не исключить полностью, возможный вред при соприкосновении с проявлениями цивилизации. Что же касается медиаобразования, то надлежащая постановка этого вопроса позволит воспитанникам и выпускникам использовать возможности информационных технологий и средств, в том числе и непосредственно в походе. Можно не только получать информацию по GPS-навигаторам, но и пополнять её за счёт самостоятельной расстановки меток во время нахождения на территории объектов природного и культурного наследия. Геокешинг, геотаггинг и другие пути информационного обмена мирового масштаба позволяют детям-сиротам включаться в непосредственный процесс культурного исследования.

Вторая группа факторов, которые влияют на формирование психологического здоровья и социального опыта детей, обретаема в условиях спортизированной воспитания. Как предварительная спортивная тренировка, так и собственно условия туристического похода органично вписываются в систему занятий детей физической культурой и спортом. Обилие нештатных ситуаций, в которые дети неизбежно попадают во время турпохода, существенно расширяет привычный набор их психических реакций, Развитие вышеупомянутых навыков коммуникации в процессе коллективного физического развития при прохождении туристического маршрута делает

ощущения детей, полученные при взаимодействии в команде, более яркими, разнообразными.

Третья группа факторов, представляющая собой комплекс целенаправленных психолого-педагогических воздействий, также может реализоваться в условиях туристско-краеведческого медиаобразования. Согласованные усилия педагога и психолога, ведущего социально-психологический мониторинг совместной туристско-краеведческой деятельности педагога и воспитанников детского дома, могут принести наибольшую пользу в условиях использования разнообразной палитры медиаобразования. К числу наиболее эффективных форм психолого-педагогических воздействий при этом следует отнести совместный подбор педагогом и учащимися богатейшего иллюстративного ряда выбранного ими для прохождения туристического маршрута. Демонстрация на компьютерном мониторе или посредством медиапроектора природных или архитектурных ландшафтов, которые вскоре туристической группе предстоит увидеть воочию, при непосредственном соприкосновении с памятниками природы и архитектуры позволит создать предпосылки для возникновения широкой гаммы положительных эмоций. Это, в свою очередь, будет способствовать укреплению психического здоровья юных туристов и краеведов. Прокладка маршрута похода с использованием информационных технологий позволит задействованным в этом ответственном процессе юным участникам путешествия выйти на лидерские позиции в команде или закрепить существующие. Это придаст им больше уверенности, ободрит каждого такого участника похода, и сделает его времяпровождение в туристской команде более комфортным в психологическом отношении. Просмотр документальных или художественных кинолент потенциальными участниками туристического похода активизирует детское воображение, сделает объекты туристического внимания более притягательными в глазах этих юных туристов и краеведов. И их посещение также будет способствовать созданию более благоприятной психологической атмосферы, в которой растёт и развивается юный турист.

Также на психическое здоровье детей детских домов влияют психологическая обстановка в интернатном учреждении, школа, окружающая среда, СМИ, генетика. Поэтому в нашем детском доме мы применяем новую педагогическую систему, благодаря которой стремимся создать такие условия, в которых наиболее полно могла бы сформироваться жизнестойкость личности детей-сирот. Особенностью новой педагогической системы в детском доме г. Азова является то, что основой этой системы является спортизированное физическое воспитание. К тому же, наш детский дом вот уже второе десятилетие работает в качестве Федеральной

экспериментальной площадки, в теме работы которой туристско-краеведческое медиаобразование рассматривается как залог социализации детей-сирот. И главное здесь - это, на наш взгляд, то, что дети положительно оценивают спорт, рассматривают его как значимый компонент своей психологической устойчивости и стабильных отношений. Все эти компоненты позитивной оценки спорта со стороны детей-сирот и правильно подобранные педагогические модели построения новой педагогической системы формирования жизнестойкости в процессе спортизированной воспитания могут решить главную проблему – формирования социальной адаптации детей-сирот и сохранения стабильного психологического здоровья.

Применение новой педагогической системы воспитания детей-сирот позволяет получить прогнозируемый результат – стойкую положительную мотивацию к систематическим занятиям спортом, повышению уровня коммуникативных взаимодействий, физического развития и физической подготовленности, функциональных возможностей организма и, как следствие, улучшение психологического состояния детей.

В соответствии с возрастными особенностями детей-сирот расширяется и усложняется система использованных средств и методов обучения. Возрастают требования к организации педагогических условий, повышающих результативность предлагаемой новой педагогической системой детского дома. Для повышения интереса у занимающихся к регулярным занятиям физическими упражнениями, и туризмом использовались общедоступные средства физического воспитания, которые повышали психоэмоциональный фон занятий. У дошкольников делался акцент на сюжетно-ролевые игры с музыкальным сопровождением, психогимнастику, арт-терапию. Школьникам, в зависимости от возраста, предлагались подвижные игры различной направленности, игры-эстафеты, элементы танцевальной аэробики и восточных единоборств; старший школьный возраст самостоятельно выбирал вид спорта по интересу и форме организации занятий.

Так на всех ступенях образования формировался комплекс теоретико-методических знаний по физической культуре и спорту: детям-сиротам дошкольного возраста необходимая информация поступала на занятиях и физкультурно-спортивных праздниках; дети-сироты школьного возраста овладевали теоретическими знаниями и методическими умениями на практических и теоретических занятиях, во время спортивно-массовых мероприятий и праздников; формирование знаний у старших дошкольников проводилось на лекциях, семинарских и практических занятиях, а также в процессе самостоятельной подготовки к теоретическим занятиям

В период 2012-2013 года проводилось психологическое диагностическое обследование детей детского дома по теме «Параметры психологического здоровья детей детского дома г. Азова».

В ходе диагностических мероприятий нами применялись следующие методики:

Поведенческий компонент:

Тест «Определение уровня тревожности» (Ч.Д. Спилберг).

Цель: Исследование уровня тревожности, наличие или отсутствие у подростка каких-либо переживаний.

Эмоционально-волевой компонент:

Тест: «Шкала самооценки» (Ч.Д. Спилберг).

Цель: Выявление уровня самооценки и параметров тревожности на жизненные ситуации.

Мотивационный компонент:

Тест «Сила воли» (М.Ф.Шевченко – «Тренинг для старшеклассников»)

Цель: Выявить уровень волевых качеств.

Старший школьный возраст – 15-18 лет

1. Поведенческий компонент: «Опросник Айзенка»

Цель: Данная методика позволяет оценить три показателя: экстраверсии, интроверсии, нейротизма – устойчивости поведения («шкала лжи»)

2. Эмоционально-волевой компонент:

Тест «Сила воли» М.Ф.Шевченко

Цель: Выявить уровень самооценки и уровень тревожности.

3. Мотивационный компонент:

Тест «Мотивация к успеху» (Т. Элерс).

Цель: Методика оценивает силу стремления подростка к достижению цели, к успеху, выявляет уровень мотивации.

Результаты этого обследования показали:

У воспитанников детского дома присутствует:

Высокий уровень экстраверсии, эмпатии к окружающим – 95 %.

Высокий уровень тревожности – 10%;

Средний уровень тревожности – 20%;

Низкий уровень тревожности – 70 %.

Детей беспокоит и тревожит, как сложится их будущее, реализуются их жизненные планы.

Диагностические показатели параметров силы воли:

Высокий уровень: 22-30 баллов – 15 %;

Средний уровень: 13-21 балл – 85 % ;

Низкий уровень: 0-12 баллов – нет.

Тест «Мотивация к успеху» МУН (Т. Элерс):

Высокий уровень – 14-20 баллов (мотивация успеха) – 90% воспитанников.

Средний уровень – 8-13 баллов (Мотивационный полюс ярко не выражен).

-10 % воспитанников.

Низкий уровень – 1-7 баллов (Мотивация неудач) – нет.

По итогам проведенного обследования были выбраны основные направления в работе с детьми:

1. Изменение ценностей и целей в связи с постановкой ребенка в центр образовательного процесса;

2. Переориентация на реализацию ориентированного, культурологического и личностно-деятельно подхода к формированию содержания образования и оценке его качества;

3. Индивидуализация образования как обогащение субъектного опыта обучающегося через обогащение содержания и применение интерактивных методов и инновационных форм учебной деятельности, организацию конструктивного взаимодействия субъектов учебно-воспитательного процесса.

Организация спортизированного физического воспитания на основе разработанной нами системы обеспечивает формирование новых стимулов для интеллектуального развития и физического совершенствования, способствует формированию нравственно-волевых устоев, стабильного психического здоровья и жизнестойкости детей-сирот. Проведенная работа по сохранению психического здоровья и воспитанию жизнестойкой личности позволяет нам сделать следующие выводы:

1. В воспитании жизнестойкой личности необходимо использовать все многообразие природных и социокультурных факторов. Ответ на вопрос: «Как учить воспитывать?»: «По-разному!!!». Необходимо организовывать воспитательный процесс, находя баланс между интересами личности, общества и государства».

2. Мы твердо убеждены, что основная задача педагогического коллектива детского дома г. Азова – помочь ребенку-сироте определиться в современном мире, осознать личную ответственность каждого человека за свой выбор, выходить в социум сформированной жизнестойкой личностью с сохраненным психическим здоровьем.

3. Туристско-краеведческое медиаобразование позволяет сделать процесс формирования психического здоровья воспитанников детского дома более эффективным и гармоничным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Татаринова М.А. Инициативы мэси в подготовке специалистов в области ИКТ в образовании и образовательных технологиях // Открытое образование. 2013. – № 5. – С. 52-57.
2. Татаринова М.А. Педагогические и информационные технологии дистанционного обучения: основы педагогического дизайна // Ученые записки ИСГЗ. 2013. – № 1-1 (11). – С. 206-212.
3. Татаринова М.А., Беликов С.А. Создание методики обучения нового члена agile-команды при разработке заказного по: к вопросу актуальности // Ученые записки ИСГЗ. 2013. – № 1-П. – С. 250-254.
4. Татаринова М.А. Дистанционное обучение: проблемы педагогического проектирования и организации учебного процесса // Высшее образование в России. 2011. – № 10. – С. 25.
5. Татаринова М.А. Основные факторы развития информационно-образовательной среды современной школы в условиях дистанционного обучения // Нижегородское образование. 2011. – № 1. – С. 72-77.
6. Татаринова М.А. Проблемы дистанционного языкового образования // Вестник Российского нового университета. 2009. – № 1. – С. 120-124.
7. Татаринова М.А. Лингвостилистические и социокультурные особенности некоторых видов иноязычной письменной речи (на материале английского языка) // Вестник Российского нового университета. 2007. – № 1. – С. 178-185.
8. Татаринова М.А. Теоретические основы создания и использования дистанционного курса обучения иноязычной письменной речи для студентов 2-3 курсов лингвистического вуза // автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Москва, 2005.
9. Татаринова М.А. Теоретические основы создания и использования дистанционного курса обучения иноязычной письменной речи для студентов 2-3 курсов лингвистического вуза (на материале английского языка) // диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Москва, 2005.
10. Гоготова Ю.В., Латышев О.Ю. Туризм и краеведение в информатизации социального пространства и медиаобразовании детей-сирот // Материалы международной научно-практической конференции «Роль PR в развитии казахстанской науки и образования» 25 апреля 2013 г. – Алматы, Изд-во «Қазақ университеті», 2013. – С.81-84.
11. Латышев О.Ю. Зарубежный опыт использования информационных технологий в изучении литературы // Зерттеуші – Исследователь. Астана, – 2012. - №12/1 (80/1). – С.9-14.

ЛАТЫШЕВ О.Ю., ГУРОВА М.Д. ТУРИСТІК-ӨЛКЕТАНУ МЕДИАБІЛІМІ ЖЕТІМ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САУЛЫҒЫН ТҮЗЕТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Туристік-өлкетану медиабілімі спорттық дене тәрбиесімен қатар жетім балалардың психологиялық саулығын түзету мен қолдау құралдары жүйесінде үйлесімді буынға айналуға. Мақала мақсаты – медиабілім компонентін педагог пен

психологтың бірлескен жұмысына психологиялық түзету қызметінің ұсынылған бағытына кіріктірудің түрлі үлгілерін көрсету.

Кілт сөздер: *психология, балалар үйі, жетім балалар, туристік-өлкетану медиабілімі, спорттық тәрбие, дене тәрбиесі, спорт, әлеуметтену, психологиялық саулық, тест, диагностика.*

LATYSHEV O.J., GUROVA M.D. TOURIST AND LOCAL HISTORY MEDIA EDUCATION AS MEANS OF CORRECTION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF ORPHAN CHILDREN

Tourist and local history along with media education sport and physical education becomes an organic element of the system means for correcting and maintaining the psychological health of the orphans. The purpose of the article - to show different examples of incorporating media education component in the cumulative work of a teacher and a psychologist in the direction indicated psycho-correctional activities.

Keywords: *Psychology, orphanage, orphans, tourist and regional studies, media education, education, physical education, sports, socialization, mental health, test, diagnostics.*

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

ӘОЖ 372.853.1

БИОЛОГИЯНЫ ОҚИТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

АЙДАРБЕКОВА А.С., АЛПАМЫСОВА А.Б.

Мақалада оқу үдерісінде студенттің танымдық және шығармашылық белсенділігін іске асыру мақсатында қазіргі заманғы білім беру технологияларын қолдана отырып, білім берудің сапасын арттыруға мүмкіндік алатындығы қарастырылған. Педагогикалық технологияның аспектілері, қазіргі заманғы технологияларды қолдану ерекшелігі көрсетілген.

Кілт сөздер: *инновациялар, педагогикалық технология, студенттер мотивациясы, технологиялар спецификасы, модульдік оқытудың технологиясы.*

Білім беру – кез келген өркениетті қоғамның қалыптасуының негізі. Сол себептен де білім берудің құрылымы әр уақытта ғылым мен тәжірибе, әдістер мен технологиялармен ізбе-із ілесе жанарып отыру керек, сонымен қатар адамның практикалық әрекетінен қолдау тауып, мемлекеттің қажеттіліктерін қанағаттандырып және қоғам сұранысына жауап беру тиіс.

Инновациялық әрекеттің мақсаты білім алушының тұлғасын сапалық өзгерту боп саналады. Бұл кәсіби іс-әрекетке практикаға бейтаныс дидактикалық және тәрбиелік мәні бар, алдын-ала орын алуы мүмкін педагогикалық күйзеліске жол бермейтін бағдарламаларды ендіру арқылы мүмкін болады. Қабілеттіліктерді дамыту қабылдап алатын ақпараттарды өз бетінше игеруге, шығармашылық ойлауды қалыптастыруға, студенттердің ғылым мен практиканың озық жетістіктерін қолдана отырып табиғи қабілеттіліктерін кең көлемде жол аша білу – инновациялық әрекеттің негізгі мақсаттары. Білім беру үдерісіндегі инновациялық әрекет адамның рухани қалыптасуына бағытталған қоғамдық маңызды практика тәрізді, қоғамда кездесетін барлық практика типтерін қайта жандандыру қабілетін қамтамасыз ете алады.

Қазіргі уақытта практикаға мынандай *инновациялық технологиялар* ендірілген: дифференциация және жекешелендіру технологиялары; жобалық технологиялар, оқу материалын өз бетінше жобалауға арналған және белгілі бір формада: графикалық, белгілік немесе символдық түрде модельденетін және ары қарай құрылымға енетін сабақты ұйымдастыру тәсілі; проблемалық оқыту технологиялары; интербелсенді технологиялар; *ақпараттық технологиялар*: мультимедиялық сабақтар, компьютерлік оқыту

бағарламалары негізінде жүргізілетін сабақтар; электрондық оқу құралдары, презентациялар негізінде құрылған сабақтар.

Ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолданудың өзектілігі:

- сабақтың жаңа сапалы типі (қарқындылық, ақпараттандыру);
- қажетті ақпаратты жылдам алу;
- көрнекі оқу құралдарының көп мөлшері;
- пәнге деген қызығушылық, жаттықтыру құралдарының көмегімен студенттердің білімін сапалы түрде тексеру;

• оқытушы мен студенттің арасында тығыз қарым-қатынас орнату арқылы оқу үдерісін жылдамдату, студенттердің жауап беруге ынтасын арттыру.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты қазіргі кезде кездесіп жүрген инновациялық білім беру технологияларын талқылау және олардың әдіс-тәсілдерін институттағы биология сабақтарын жүргізу барысында қолданып көруді көздейді.

Инновациялар – білім беру, оқыту және ғылым саласына жаңа формаларды, тәсілдерді және қабілеттіліктерді ендіру. Соған сәйкес білім беру инновациялық әрекеттің механизмдерін дамыту, тіршілік үшін маңызды және оның барлық салаларында қолданылатын мәселелердің шешімін шығармашылық жолмен табуды дамыту қажет.

Инновациялық әрекеттің мақсатына студенттің тұлғалық сапасын дәстүрлі жүйемен салыстыра отырып дамыту жатады.

Жоғарыда аталған міндеттерді орындау үшін бірнеше білім беру (педагогикалық) технологияларын қолдану ұсынылады.

Педагогикалық технология – формалардың, әдістердің, тәсілдердің, оқыту әдістерінің тәрбиелеу құралдарының арнайы жиынтығын анықтайтын, психологиялық-педагогикалық ұстаным шарттарының жиынтығы; ол педагогикалық үдерістің әдістемелік жағынан ұйымдастырылған құралы саналады [1, 97 б.].

«Педагогикалық технология» ұғымы үш түрлі аспектіде көрсетілуі мүмкін:

1) ғылыми-педагогикалық технология – оқытудың құрылымы мен әдістемесін, мақсаттарын зерттеумен және өңдеумен айналысатын педагогиканың бір саласы саналады; сонымен қатар педагогикалық үдерістерді жобалаумен айналысады;

2) үдерістік-сипаттаушы: үдерісті сипаттау (алгоритм), мақсаттардың жиынтығы, оқытуда жоспарланған әдістер мен құрылымдардың жоспарланған мақсаттарға жету;

3) үдерістік-әрекеттік: технологиялық үдерісті (педагогикалық) іске асыру, педагогикалық құралдардың әдіснамалық, тұлғалық қабілеттіліктерін қалыптастыру [4, 17 б.].

Оқу үдерісінде студенттің танымдық және шығармашылық белсенділігін іске асыру үшін қазіргі заманғы білім беру технологиялары қолданылады, білім берудің сапасын арттыруға мүмкіндік береді, оқу уақытын тиімді пайдалану репродуктивті әрекет үлесін түсіру мүмкіншілігі үй тапсырмасына берілген уақытты үнемдеуден іске асыруға болады. Биологияны оқыту барысында негізге алуға болатын технологиялар, келесілер:

Проблемалық оқыту технологиясы – оқыту әрекеті барысында проблемалық жағдайлар тудыру және оларды шешу үшін студенттердің өз бетінше белсенді әрекетін ұйымдастыру, оның нәтижесінде білімді, қабілеттіліктерді игеру орын алып, ойлау қабілеттері дами бастайды.

Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар – бұл білім құрылымының өзгерісі мен оның шексіз байытылуы, интергративті курстарды қолдану, интернетке қолжетімділік, оқытудың интербелсенді әдістері, қашықтықтан қарым-қатынас орнату.

Әртүрлі деңгейлік оқыту технологиясы – оқытушыға әлсіз студентке көмек көрсету, күшті студентке назар аудартуға мүмкіндік береді. Аталған технология бойынша күшті студенттің білім алуда жылдам әрі тереңірек қозғалуға мүмкіндік береді. Күшті студенттер өздерінің қабілеттіліктерін нығайта түссе, әлсіз студенттер оқуда қол жеткізген жетістіктерімен қанағаттана алады және өз мүмкіндіктері шеңберінде қанат жаюына мүмкіндіктерге ие болып, оқытудың мотивация деңгейі де артады.

Оқытудың жобалық әдістер технологиясы. Аталған әдіс бойынша жұмыс жасау студенттердің жеке шығармашылық қабілеттіліктерін арттыруға, кәсіби және әлеуметтік өзінің орнын анықтауға мүмкіндіктер береді.

Зерттеу әдістерінің технологиясы оқыту үдерісінде студенттерге өз бетінше білімдерін толықтыруға, зерттелінетін мәселеге терең енуге және дүниетанымды қалыптастыру барысында маңызды болып есептелетін олардың шешімін табу жолдарын іздестіруге мүмкіндіктер береді. Бұл әрбір студенттің жеке даму траекториясын анықтауға қажетті.

Лекция-семинарлық жүйе жоғарғы мектептерде қолданады, себебі бұл білім алушыларға ЖОО-ға емтихандарды тапсыруға қажетті болып табылады. Ол материалды блоктарға сиқыруға мүмкіндік береді және оны біртұтас ретінде ұсына алады, ал бақылауды білім алушылардың алдын-ала дайындығының нәтижесі арқылы жүргізе алады. Алайда аталған технологиямен мөлшерден тыс қолдануға болмайды, себебі білім беру үдерісін аз тиімді етуі мүмкін: студенттер үшін іш пысарлыққа айналып, ол

оқытуға деген мотивацияны күрт төмендетіп тастайды. Оның үстіне, көп көлемді ақпараттар ойланып көруге уақыт тапшы болады. сол себептен студенттермен қабылдануы да төмен болады. алайда кезеңдік қолданыс ретінде аталған технология қазіргі институтқа енгізілген, әсіресе мәселелік тақырыптарға арналған семинарлармен үйлестіріледі, себебі сол кезде ғана студенттер толығымен назарларын аударып, алған білімдері мен қабілеттіктерін тиісті салада қолдана алады.

Оқыту барысында ойын тәсілдерін қолдану технологиясы. Бұлар рольдік, қызметтік және оқытудың өзге де ойындары болуы мүмкін. Бұл технология дүниеге көзқарасты кеңейтуі, практикалық әрекетке қажетті белгілі бір қабілеттіктерді қалыптастыруы, оқу қабілеттіктер мен білімділіктерді дамытуы мүмкін.

Денсаулық сақтауға бағытталған технологиялар. Аталған технологияны қолдану сабақ барысында тапсырмалардың әртүрлі түрлерін жіктеуге, ойлау әрекетін физикалық жаттығулармен алмастырып отыруға, күрделі оқу материалын беру уақытын таңдауға, өзіндік жұмыстарды өткізуге тиімді уақыт бөлуге септігін тигізеді.

Инновациялық бағалау жүйесі «портфолио» - бұл студенттің жеке оқудағы жетістіктерін есепке алуды қоғамдық өзіндік орнын анықтаудың педагогикалық қолдау табуының құралы, тұлғаның жеке дамуының траекториясын анықтау ретінде қолдануға болады.

Қашықтықтан оқыту технологиясы - қазіргі заманғы ЖОО-да өте актуальді болып келе жатқан технологиялардың бірі. Бұл технология денсаулығы нашар азаматтардың немесе түрлі себептермен сабаққа қатынаса алмайтындарға толыққанды білім беруге бағытталған технология. Аталған технологияның элементтерін оқытушы мен студент арасында қашықтықтан үй тапсырмасын орындау барысында қолдануға болады (жеке кеңес берушілік диагностика). Жоба орындау барысында және студенттердің уақытша еңбекке жарамсыздығы кезінде де қолдануға тиімді технология саналады.

Модульді оқыту технологиясы оқытудың жекешелендірілуін қамтамасыз етеді: оқытудың құрылымы, игеру темпі бойынша, өзіндік жұмыс жасаудың, оқытудың әдістері мен тәсілдері арқылы, бақылау мен өзін-өзі бақылау құрылымдары бойынша жұмыс жасалынады. [3, 219-225 б.].

Технологияны қолданудың спецификасы келесіде:

1. Бірінші сатыда оқытушы ақпараттық кіріспе жасайды, сонымен қатар «нені оқимыз және не үшін оқимыз?» деген сұрақтарға жауап береді.

2. Ұйымдастырушылық кіріспе, оқытушы оқытудың шартын ұсынады, яғни «қалай?» деген сұраққа жауап береді.

3. Тәрбиенің алгоритмі ұсынылады.

4. Оқытушы оқу материалының ауытқуына көңіл бөледі (міндетті түрде танысу мен зерттеу үшін ақпарат көздерін көрсете отырып).

5. Сабақтың түрлі сатыларында тесттік және түрлі оқу тапсырмаларын береді, студенттер өз білімдерін аралық және қортынды бақылаулардан бағалауға мүмкіндік алады [2, 3-5 б.].

Инновациялық іс-әрекет оқытушыға мүмкіндік береді: кәсіби дамуына, эмоциялық қанағаттану, өзін-өзі дамытуға, дифференциалды оқытуды ұйымдастыруға, оқытудың нәтижелерін болжамдауға, оқу нәтижелерін ерте диагностикалау мен туралауға.

Студентке таңдау мүмкіндігі беріледі: деңгейді, көлемді, пәндік білімнің құрылымын (стандарттан төмен емес), жеке тұлғалық сипатқа сәйкес оқыту (ойлау типі, есте сақтаудың ерекшеліктері), тақырып бойынша тұлғалық қасиеттерді ескере отырып көтерілу, бақылау мен өзін-өзі бақылаудың формасы, типі, уақыты; диалогтық қарым-қатынас үшін серік; тыңдаушы немесе түсіндіруші ролі.

Үдеріс барысында қабілеттіліктер қалыптасады: өзіндік жұмыс жасау, қарам-қатынастық әрекет.

Алынған нәтижелердің диагностикасы мына формада орындалады: бақылау, әңгіме жүргізу, сауалнама жүргізу, жиналыстарда, семинарларда тәжірибемен алмасу, өзіндік коэффициентті есептеу, ағымдық бақылаулар, жарты жылдық нәтижелерді есептеу, емтихандарды жаңа форматтарда тапсыру.

Көптеген педагогтардың пікірінше, инновациялық технологиялардың жетістіктері келесіде: студенттердің нақты әрі берік біліммен қамтамасыз ету, оқыту әрекетінде өз бетінше жұмыс жасауды қалыптастыру, сабақ барысында оқу материалын талқылауға мүмкіндік беру, оңтайлы эмоциялық көңіл-күйді қалыптастыру, дұрыс емес жауаптардан қорқыныштың жоқтығы, сенімділік сезімі орын ала бастайды, қарым-қатынас мәдениеті арта түседі, ары қарай білім алуға мотивация өсе бастайды, студенттің өзін-өзі бағалауы артады, студент және оқытушының психологиялық күйзелісі түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Найма И. Развитие современных педагогических технологий (организационно-деятельностный подход): Дис.канд.пед.наук. – Пятигорск, 1993. – 97 б.
2. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 3-5 бб.
3. Суртаева Н.Н. Проектирование педагогических технологий в профессиональной подготовке учителя (на примере естественно-научных дисциплин): Дис. докт. пед. наук. – М., 1995. – 219-215 бб.

4. Суртаева Н.Н. Педагогические технологии в реализации гуманистической концепции образования // Химия в школе. – 1997. – 17 б.

АЙДАРБЕКОВА А.С., АЛПАМЫСОВА А.Б. ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

В статье показаны возможности повышения качества образования при использовании современных технологий обучения в учебном процессе в целях реализации творческой и познавательной активности студентов. Отражены аспекты педагогической технологии, специфика использования современных технологий.

Ключевые слова: инновации, педагогическая технология, мотивация студентов, специфика технологий, технология модульного обучения.

AIDARBEKOVA A.S., ALPAMYSOVA A.B. INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING OF BIOLOGY.

The article shows the possibilities of improving the quality of education at use of modern teaching technologies in the educational process in order to implement creative and cognitive activity of students. Reflects aspects of pedagogical technology, specificitythe use of modern technologies.

Keywords: innovation, pedagogical technology, motivation of students, the specific technology, the technology of modular training.

УДК 539.9

ЗАДАЧА ПОЛОГО ЦИЛИНДРА

ЖУМАБАЕВ М.Ж.

В статье получено решение задачи напряженности цилиндра, которое можно использовать при решении задачи напряженно-деформированного состояния многослойных цилиндрических конструкций.

Ключевые слова: цилиндр, напряжение, деформированное состояние, многослойный цилиндр, дифференциальное уравнение.

Конструкции, имеющие форму слоистого цилиндра, находят широкое применение в авиационной, нефтяной и газовой промышленности [1-3] и др. Использование соотношений пространственной теории упругости к изучению таких конструкции позволяет получить более реальную картину напряженно-деформированного состояния. Ниже, рассматривается цилиндр находящийся в осесимметричном напряженном состоянии, который можно рассмотреть как один из слоев цилиндрической конструкции.

Рассматривается полый цилиндр конечной длины ℓ с внутренним $r = a$, внешним $r = b$ радиусами. Материал цилиндра изотропный и упругий.

На внутренней и внешней поверхностях заданы

$$\sigma_r = q(z), \sigma_{rz} = t(z) \quad \text{при } r = a, \quad (1)$$

$$u = u(z), w = w(z) \quad \text{при } r = b.$$

На торцах цилиндра рассматриваются следующие граничные условия

$$u = w = 0 \quad \text{при } z=0, \quad z = \ell \quad (2)$$

Уравнения равновесия [4] сводится к уравнению относительно u_1

$$\Delta \Delta u_1 + 2\Delta \frac{\partial^2 u_1}{\partial \eta^2} + \frac{\partial^4 u_1}{\partial \eta^4} = 0, \quad (3)$$

$$\text{где } \Delta(\dots) = \frac{\partial^2(\dots)}{\partial \xi^2} + \frac{1}{\xi} \frac{\partial(\dots)}{\partial \xi} - \frac{1}{\xi^2}. \quad (4)$$

При этом функция u_3 определяется двумя квадратурами

$$u_3 = -\iint \left[2(1-\nu)\Delta u_1 + (1-2\nu)\frac{\partial^2 u_1}{\partial \eta^2} \right] d\xi d\eta + f_1^*(\eta) + f_2^*(\xi), \quad (5)$$

где $f_1^*(\eta)$, $f_2^*(\xi)$ – произвольные функции интегрирования.

Здесь введены следующие безразмерные параметры:

$$\xi = \frac{r}{b}, \eta = \frac{z}{\ell}, u_1 = \frac{u}{b}, u_3 = \frac{w}{b} \quad (6)$$

Решение уравнения (3) отыскивается в виде суммы четырех решений

$$u_1 = f^{(1)}(\xi)e^{\lambda\eta} + f^{(2)}(\xi)e^{-\lambda\eta} + f^{(3)}(\xi)\cos\lambda\eta + f^{(4)}(\xi)\sin\lambda\eta, \quad (7)$$

в котором $f^{(i)}(\xi)$ – неизвестные функции, λ – некоторое действительное число.

Для определения функций $f^{(i)}(\xi)$ получается

$$\Delta \Delta f^{(i)} + 2k_i \lambda^2 \Delta f^{(i)} + \lambda^4 f^{(i)} = 0 \quad (8)$$

в которых $k_i=1$ при $i=1,2$, и $k_i=-1$ при $i=3,4$.

Если учесть (4), то уравнения (8) можно привести к виду

$$\left(\frac{\partial^2}{\partial \xi^2} + \frac{1}{\xi} \frac{\partial}{\partial \xi} - \frac{1}{\xi^2} + k_i \lambda^2 \right) \left(\frac{\partial^2}{\partial \xi^2} + \frac{1}{\xi} \frac{\partial}{\partial \xi} - \frac{1}{\xi^2} + k_i \lambda^2 \right) f^{(i)} = 0. \quad (9)$$

$$\text{Если провести замену } x = \lambda \xi, \quad (10)$$

то при условии, что λ отлично от нуля, уравнение (9) примет вид

$$\left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{1}{x} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{1}{x^2} + k_i \right) \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{1}{x} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{1}{x^2} + k_i \right) f^{(i)}(x) = 0 \quad (11)$$

Линейно-независимые решения уравнения Бесселя ($k_i=1$) и модифицированного уравнения Бесселя ($k_i=-1$) первого рода

$$\left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{1}{x} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{1}{x^2} + k_i \right) f^{(i)}(x) = 0 \quad (12)$$

даются функциями Бесселя действительного (I_1, Y_1 при $k_i=1$) и мнимого ($\dot{I}_1, K_1$ при $k_i=-1$) аргументов [5].

Два других решения (11) при определенном k_i следует искать как частные решения уравнений

$$\left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{1}{x} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{1}{x^2} + 1 \right) \tilde{f}^{(i)}(x) = C_1 I_1(x) + C_2 Y_1(x), \quad (13)$$

$$\left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{1}{x} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{1}{x^2} - 1 \right) \tilde{f}^{(i)}(x) = C_3 \dot{I}_1(x) + C_4 K_1(x). \quad (14)$$

Методом вариации произвольных постоянных [6] можно получить, что

$$f^{(i)}(x) = C_1^i I_1 + C_2^i Y_1 + C_3^i \left(-I_1 \int_{x_1}^x x I_1 Y_1 dx + Y_1 \int_{x_1}^x x I_1^2 dx \right) + C_4^i \left(-I_1 \int_{x_1}^x x Y_1^2 dx + Y_1 \int_{x_1}^x x I_1 Y_1 dx \right) \quad (15)$$

при $i=1,2$.

$$f^{(i)}(x) = C_1^i \dot{I}_1 + C_2^i K_1 + C_3^i \left(\dot{I}_1 \int_{x_1}^x x \dot{I}_1 K_1 dx - K_1 \int_{x_1}^x x \dot{I}_1^2 dx \right) + C_4^i \left(\dot{I}_1 \int_{x_1}^x x K_1^2 dx - K_1 \int_{x_1}^x x \dot{I}_1 K_1 dx \right) \quad (16)$$

при $i=3,4$.

Таким образом, решение уравнения (9) может быть записано в виде

$$f^{(i)}(\xi) = f^{(i)}\left(\frac{x}{\lambda}\right) = \sum_{k=1}^4 C_k^i \psi^k(x), \quad (17) \quad \text{в котором}$$

$$\begin{bmatrix} \psi^1 & \psi^3 \\ \psi^2 & \psi^4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} I_1 & -I_1 \int_{x_1}^x x I_1 Y_1 dx + Y_1 \int_{x_1}^x x I_1^2 dx \\ Y_1 & -I_1 \int_{x_1}^x x Y_1^2 dx + Y_1 \int_{x_1}^x x I_1 Y_1 dx \end{bmatrix} \quad (18)$$

при $i=1,2$ и

$$\begin{bmatrix} \psi^1 & \psi^3 \\ \psi^2 & \psi^4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} I_1 & I_1 \int_{x_1}^x x I_1 K_1 dx - K_1 \int_{x_1}^x x I_1^2 dx \\ K_1 & I_1 \int_{x_1}^x x K_1^2 dx - K_1 \int_{x_1}^x x I_1 K_1 dx \end{bmatrix} \quad (19)$$

при $i=3,4$.

Тогда

$$u_1 = \sum_{k=1}^4 \sum_{i=1}^4 C_k^i \varphi_i(\lambda \eta) \psi^k(x), \quad (20)$$

где $\varphi_i(\lambda \eta)$ – базисные функции

$$(\varphi_1, \varphi_2, \varphi_3, \varphi_4) = (e^{\lambda \eta}, e^{-\lambda \eta}, \cos \lambda \eta, \sin \lambda \eta). \quad (21)$$

При этом продольная компонента перемещения u_3 записывается в виде

$$u_3 = -\frac{1}{\lambda} \sum_{k=1}^4 \sum_{i=1}^4 C_k^i k_i \dot{\varphi}_i(\lambda \eta) g^k(x) + f_1^*(\eta) + f_2^*\left(\frac{x}{\lambda}\right), \quad (22)$$

где под $\dot{\varphi}(\lambda \eta)$ подразумевается производная этой функции по η .

Для реализации единственности решения задачи с однородными граничными условиями на торцах $z=0, z=\ell$ ($\eta=0, \eta=\eta_1$) необходимо наложить на функцию $f_1^*(\eta)$ условие

$$f_1^*(\eta) \equiv 0. \quad (23)$$

Вторую произвольную функцию интегрирования $f_2^*(x)$ удобно отыскивать в виде

$$f_2^*(x) = -\frac{1}{\lambda} \sum_{k=1}^4 \sum_{i=1}^4 k_i A_k^i g^k(x), \quad (24)$$

где A_k^i – постоянные числа, подлежащие определению.

При условиях (23), (24) продольная компонента перемещения u_3 записывается в виде

$$u_3 = -\frac{1}{\lambda} \sum_{k=1}^4 \sum_{i=1}^4 k_i [C_k^i \dot{\varphi}_i(\lambda \eta) - A_k^i] g^k(x). \quad (25)$$

В полученные соотношения входят неизвестные постоянные C_k^i , которые должны быть определены из граничных условий на боковых

поверхностях цилиндра. Граничные условия на торцах цилиндра позволяют конкретизировать неизвестный параметр λ .

При условиях (2) полученные решения должны удовлетворять условиям

$$\sum_{k=1}^4 \sum_{i=1}^4 C_k^i \varphi_i(\lambda * 0) \psi^k(x) = 0, \quad (26)$$

$$\sum_{k=1}^4 \sum_{i=1}^4 C_k^i \varphi_i(\lambda \eta_1) \psi^k(x) = 0,$$

$$-\frac{1}{\lambda} \sum_{k=1}^4 \sum_{i=1}^4 k_i [C_k^i \dot{\varphi}_i(\lambda * 0) - A_k^i] g^k(x) = 0, \quad (27)$$

$$-\frac{1}{\lambda} \sum_{k=1}^4 \sum_{i=1}^4 k_i [C_k^i \dot{\varphi}_i(\lambda \eta_1) - A_k^i] g^k(x) = 0.$$

Так как функции $\psi^k(x)$, $g^k(x)$ ($k=1, 2, 3, 4$) являются линейно независимыми, а системы уравнений (26), (27) должны удовлетворяться в произвольной точке x по радиусу торцевого сечения цилиндра, то для выполнения указанных условий необходимо и достаточно, чтобы коэффициенты при каждой из указанных функций обращались в нуль. Если кроме указанного обстоятельства учитывать, что функции $\psi^k(x)$, $g^k(x)$ попарно равны при $i=1, 2$ и $i=3, 4$, то можно получить системы уравнений относительно неизвестных постоянных C_k^i

$$C_k^1 + C_k^2 = 0,$$

$$C_k^1 e^{\lambda \eta_1} + C_k^2 e^{-\lambda \eta_1} = 0, \quad (28)$$

$$\lambda(C_k^1 - C_k^2) - A_k^1 - A_k^2 = 0,$$

$$\lambda(C_k^1 e^{\lambda \eta_1} - C_k^2 e^{-\lambda \eta_1}) - A_k^1 - A_k^2 = 0,$$

$k=1, 2, 3, 4$ при $i=1, 2$ и

$$C_k^3 = 0,$$

$$C_k^3 \cos \lambda \eta_1 + C_k^4 \sin \lambda \eta_1 = 0,$$

$$\lambda C_k^4 - A_k^3 - A_k^4 = 0, \quad (29)$$

$$-\lambda(C_k^3 \sin \lambda \eta_1 - C_k^4 \cos \lambda \eta_1) - A_k^3 - A_k^4 = 0,$$

$k=1, 2, 3, 4$ при $i=3, 4$

Однородная система уравнений (28) имеет только нулевое решение

$$C_k^1 = C_k^2 = A_k^1 = A_k^2 = 0. \quad (30)$$

Система уравнений (29) может иметь ненулевое решение, если

$$\sin \lambda \eta_1 = 0, \quad (31)$$

то есть при значениях параметра λ , равных

$$\lambda = \lambda_j = \frac{j\pi}{\eta_1}, \quad j=1, 2, \dots \quad (32)$$

При указанных условиях последние два уравнения (29) совпадают, если только

$$\cos \lambda \eta_1 = 1. \quad (33)$$

Откуда следует, что значения j в (30) должны быть только четными. Таким образом,

$$\lambda = \lambda_j = \frac{2j\pi}{\eta_1}, \quad j=1, 2, \dots \quad (34)$$

Если λ выбрано из соотношения (34), то, полагая постоянные A_k^3, A_k^4 равными, можно получить

$$A_k^3 = A_k^4 = \frac{1}{2} \lambda C_k^4. \quad (35)$$

Таким образом, при однородных в смысле перемещения условиях на торцах цилиндра частное решение для радиального перемещения получается в виде

$$u_1 = \sum_{k=1}^4 C_k^4 \sin(\lambda_j \eta) \psi^k(x). \quad (36)$$

Общее решение найдется как суперпозиция решений вида (36), то есть

$$u_1 = \sum_{j=1}^{\infty} \sum_{k=1}^4 C_k^j \psi^k(x) \sin(\lambda_j \eta) \quad (37)$$

Если радиальная компонента перемещения u_1 определяется из (37), то продольная компонента перемещения u_3 в силу (35) принимает вид

$$u_3 = \sum_{j=1}^{\infty} \sum_{k=1}^4 C_k^j (\cos \lambda_j \eta - 1) g^k(x). \quad (38)$$

Построенное решение для цилиндра конечной длины предполагает, что на наружной радиальной поверхности в качестве граничных условий используются перемещения (см. условие (1)). Этими перемещениями могут быть перемещения другого цилиндра, окружающего исследуемый цилиндр. Полученные решения можно использовать в контексте с изучением поведения других слоев слоистого цилиндра.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев А.Н., Немировский Ю.В. Многослойные анизотропные оболочки и пластины. – Новосибирск, Наука, 2001. – 287 с.
2. Олегин И.П. Определение напряженного состояния в трансверсально-изотропных цилиндрических телах. – Научный Вестник НГТУ, 2001. – №2. с. 95-104.
3. Васильев В.В., Лурье С. А. Осесимметричная задача теории упругости для ортотропного цилиндра конечной длины. – Механика и научно-технический прогресс. МДТТ, т.3. – М., Наука, 1988. – С. 181-196.
4. Лехницкий С.Г. Теория упругости анизотропного тела. – М.: Наука, 1977. – 415 с.
5. Кузмин Р.О. Бесселевы функции. – Л.-М.: ГРОЛ, 1935. – 249 с.
6. Матвеев Н.М. Методы интегрирования обыкновенных дифференциальных уравнений. – М.: Высшая школа, 1963

ЖҰМАБАЕВ М. Ж. ҚҰЫС ЦИЛИНДР ЕСЕБІ

Мақалада көпқабатты цилиндрлік құрылымдардың кернеулі-деформациялық күйіне байланысты есептерді шешуде қолдануға болатын цилиндр кернеуі есебінің шешімі берілген.

Кілт сөздер: цилиндр, кернеу, деформациялық күй, көпқабатты цилиндрлік құрылымдар, дифференциалды теңдеу.

ZHUMABAYEV M. ZH. PROBLEM OF THE HOLLOW CYLINDER

In article the solution of a problem of intensity of the cylinder which can be used at the solution of a problem of the intense deformed condition of multilayered cylindrical designs is received.

Keywords: the cylinder, tension, the deformed state, the multilayered cylinder, the differential equation.

ӘОЖ 66.097. (08878)

КСИЛОЗА АЛУ МАҚСАТЫНДА ӨНДІРІСТІК ЖӘНЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ ҚАЛДЫҚТАРДЫҢ ФЕРМЕНТАТИВТІК ГИДРОЛИЗ ПРОЦЕСІН ЗЕРТТЕУ

КЕДЕЛБАЕВ Б.Ш., ЕРГЕШОВА Б.К., МАТОВА К.

Мақаланың зерттеу нысаны мен пәні – күріш қауызы және сыра езіндісі. Сыра езіндісі және күріш қауызы ксилоза алу үшін жаңа шикізат көзі болатыны анықталды. Жүргізілген зерттеу барысында қалдықтардан құрамында ксилосасы басым пентозды гидролизаттарды алу тәсілі жасалды.

Кілт сөздер: ксилоза, фермент, ксилит., шоколад, полисахарид, өсімдік шикізаттар, ферментативті гидролиз.

Еліміздің өндіріс жағдайы тағамдық қалдықтарды, сонымен қоса сыра өндірісінің қалдықтарын жою туралы мәселе қойып отыр. Сыра езіндісі және

күріш қауызы ксилоза мен ксилит алудың жаңа көзіне айналуы мүмкін, ксилоза мен ксилит – өте құнды өнім, оны қант диабетімен ауырушыларға қанталмастырушы есебінде пайдалануға болады. Шет елдерде ксилитті негізінен тағам өнеркәсібінде пайдаланады. АҚШ-та ксилитті арнайы диеталық тағамдарда, сонымен қатар джем, конфитюр және мармелад жасауда пайдалануға рұқсат етілген. ТМД елдерінде тағам өнеркәсібі көптеген кондитерлік заттар ассортиментін, мысалы, шоколад, зефир, пастил, мармелад, печенье, консервілерде, тосаптарда қанталмастырғыш есебінде семіздікке қарсы пайдалануға ұсынылады [1]. Ол сондай-ақ медициналық мақсатта да кең қолданылады. Физиологиялық белсенді өнім болғандықтан, ксилит өт айдаушы және бауыр жұмысын жақсартушы препарат есебінде пайдаланылады. Ксилит бауырдың және өттің бөлінуін, перистальтикасын жақсартады. Сондай-ақ ол бауыр функциясына гликонезирлеуші әсер береді, ішек және өт айдау жолдары ауруларының диагностикасында, кариеске қарсы әсер етуде, демге сергітуші әсер беруде кең қолданылады [2].

Ксилозаны ксилит алуда пайдаланады, сонымен қатар оны сыр (краска), олиф, лак, желім, смола (шайыр), жууға арналған және жоғары белсенді заттар, түрлі полимерлі материал дайындау үшін қолданады.

Бүгінгі күні ксилит өндірісі ауқымы өсіп отырған сұранысты қанағаттандыра алмауда, соған байланысты ғалымдар оны тағамдық және тағамдық емес шикізаттардан микробиологиялық әдістерді пайдалану арқылы ксилозадан алу жолдарын іздестіруде.

Ксилоза өндірісінің шикізаттық базасы болып орман шаруашылығының қалдығы және өңделген ағаштар (опилка, рейка, кескіндер және т.б.) ауыл шаруашылығындағы өсімдік қалдықтары (жүгері қабықшасы, пісте қауызы, мақта дәнінің қауызы, сабан және т.б.) табылады.

Бұл барлық заттар, бір-бірінен сыртқы және физикалық құрамымен айтарлықтай ерекшеленеді, ал химиялық құрамы бойынша көбісі полисахаридтерден және лигниннен құралған. Өзге компоненттері (крахмал, шайыр, күлді заттар және т.б.) өсімдік ұлпаларында аз мөлшерде болады және күлді заттарды қоспағанда, қалғандары өсімдікті қайта өңдеуге кері әсер етпейді. Гидролиз өндірісіндегі ең маңыздысы – шикізат құрамындағы полисахаридтердің болуы.

Полисахаридтер – күрделі көмірсутектер – өздерінің құрамы бойынша кең таралған, бізге бұрыннан белгілі глюкозалар, ксилозалар, фруктозалар, галактозалардан (сүт қанты) біршама ерекшеленеді.

Қалыпты жағдайда олар суда ерімейді және спирт, санырауқұлақ алуда қолданылмайды. Өсімдік шикізатының гидролизі процесінің нәтижесінде полисахаридтер сумен қосылып ыдырап, нәтижесінде қарапайым қант моносахаридтер, сонымен қатар пентозандар түзіледі [3].

Орталық Азиядағы жыл сайын жаңартылып отыратын және кең тараған шикізат ассортиментін кеңейту және топырақтық-климаттық әсерлерін анықтау мақсатында жүгері қабықшасы (ВИР-156, Каз-126), қозапая (Ф-108,С-1727,108Ф), жүзім сабағы (Дамский пальчик, Победа, Розовый тайфен), дермене және көкнәр (*Artemisia sina Berg* және *Paraver somniferum L.*) полисахаридтеріне гидролиз процесін жүргізу арқылы зерттеу жасадық. Дермене мен көкнәр химиялық-фармацевтикалық өндірісте дәрілік препараттар алу үшін кең қолданылып жатқандығын айта кету керек.

Майдаланған өсімдік шикізаттардың қажетсіз қоспаларынан арылу үшін 2 сағат бойына 10%-ды H_2SO_4 -пен шикізат шығымының ертіндісіне 1:10 қатынасында өңдеп алдық. Толық емес гидролизді 3 сағат бойына 110 С-де 2%-ды H_2SO_4 -пен жүргізді.

Кесте 1 – Ксилозды гидролизаттағы моносахаридтің құрамы

Шикізат	РВ шығымының %	Гидролизаттағы мөлшері, 100г-ғы г				
		ксилоза	арабиноза	галактоза	глюкоза	манноза
Соя	38,2	72,0	6,0	3,1	6,8	-
Қозапая	21,1	58,8	7,2	3,3	5,2	-
Жүзім сабағы	28,4	59,0	8,1	3,7	6,5	-
Дермене	57,7	13,7	2,2	2,0	32,7	2,5
Көкнәр	35,3	7,7	5,5	3,2	25,2	1,0
Сыра езіндісі	52,3	82,1	10,7	2,93	2,1	-
Күріш кебегі	48,3	13,9	2,1	1,4	2,2	-
Күріш қауызы	49,6	14,1	1,7	1,4	2,2	-

Өсімдік шикізат көзі ретінде дермене мен көкнәр қалдықтарын пайдаланған кезде алдымен 2%-ды HCl -мен 3 сағат бойына, сосын 80%-ды H_2SO_4 -пен 2 сағат бойын өңдеу жүргіземіз. Жүгері қабықшасын, қозапая және жүзім сабағынан алынған редуцирлеуші гидролизатты Берган әдісімен, ал дермене мен көкнәр қалдықтарын пайдаланған кезде Макэна Шоорля әдісімен анықтадық. Гидролизаттағы моносахаридтердің жеке түрлерін анықтау үшін Filtrak FN-3 қағаз хроматографиясымен, 11 және 14 бутанол-сірке қышқылы- су еріткіштері жүйесінде (4:1:5) қатынасында пайдаланамыз. Заттарды анықтау үшін алдымен K_2SO_4 -пен № сосын анықтаймыз. Ксилозды гидролизаттағы моносахарид құрамы 1-кестеде көрсетілген. Сараптама нәтижесі сыра езіндісі, күріш қауызы, жүгері қабықшасы, қозапая және жүзім сабағын өңдеген кезде құрамында ксилоза алуға жетерліктей компоненттері

бар екендігін көрсетті. Нәтижесінде таңдалған өсімдік шикізат түрлерінің қажет екендігі дәлелденген.

Кесте-2. Ксиландағы қанттардың құрамының мөлшері

Қанттардың аталуы	Құрамы,%	
	I,2005	II,2006
Ксилоза	83,1	82,5
Арабиноза	11,7	12,1
Рамноза	0,15	0,19
Глюкоза	2,15	2,20
Галактоза	2,9	3,01
Барлығы	100	100

Алынған мәліметтер (2-кесте) гидролиздің зерттеу нысанының дұрыс таңдалғанын көрсетеді, сыра езіндісінің және күріш қауызының құрамындағы ксиландарда жоғары мөлшерде ксилозалар мен қажетсіз қоспалардың минималды мөлшері ксилитті шикізатты алуда жиі қолданылатын болады.

Енді осы нәтижелерді негізге ала отырып, сыра езіндісі және күріш қауызынан ксилозаны алу әдісіне тоқталып өтеміз.

Беріліп отырған жұмыстың мақсаты – сыра езіндісі және күріш қауызының құрамында ксилозатектес заттары бар пентозды гидролизат алу әдісін құрастыру. *Зерттеу нысаны:* табиғи ылғалдылығы 80%-ды сыра езіндісі, күріш қауызы. Элементтің құрамы: С,% 51,37-51,59; Н,% 7,87-7,96; N,% 4,42-4,16 [5].

Нәтижесі. Ферментативті гидролиз әдісімен сыра езіндісі, күріш қауызынан D- ксилозаны бөліп алу әдісі жасалды. Ферментативті үдеріс 24 сағат бойына 40° С температурада және 5,5 рН ортасында *Aspergillus oryzae*-дан алынған «Seagzyme» эндо-1,4 ксиланаза ферментін қолдану арқылы жүргізілді. Ферментативті гидролизді жүргізу үшін шикізатты алдын ала дайындап алу қажет, ондағы арабинанды жою үшін жоғары температуралы (сағ/100С) өңдеу жасалады. Шикізатқа ультродыбыспен 1-5 минут ішіндегі әсері зерттелді, нәтижесінде 3 минутты өңдеудің өзі шығымның жоғарылағанын көрсетті. Гидролиз өнімінің идентификациясының ТСХ-ны («Silufol») пластинкасы, ерітушілер жүйесі бутанол: сірке қышқылы: су 5:4:1 қатынасында қолдану арқылы іске асырылады. Гидролизаттағы қанттың құрамы титриметрлік әдіспен және БЭЖХ әдісімен анықталды. Өңдеуден кейін гидролизат құрамында 70 % D-ксилоза және 30 % L-арабиноза болды. Пентоз шығымы – АСВ бойынша 12 %.

Полисахаридтердің, соның ішінде крахмалдың ферментативті гидролиз процесін математикалық модельдеуіне бірнеше жұмыстар арналған.

Жұмыстардың басым бөлігі гидролиз кинетикасын аналитикалық тұрғыдан сипаттауға арналып, процесс жылдамдығына түрлі факторлардың әсерін зерттеген [4-7].

Гидролиз кинетикасын бірінші реттегі реакция ретінде қарастырып, оған сипаттама [8] берілген. Ал [9] жұмыста модельдің адекваттылығын көтеру үшін екінші реттегі реакцияларын кинетикасы ұсынылды және де графикалық өзгерістер де келтірілді. Кейбір ғылыми жұмыстарда Михаэлис-Мюнхен [10] моделі қолданылды. Ал, біздің жұмыста ферментативті реакциялардың механизмін жуықтау әдісіне негізделген модельге сүйеніп қарастырамыз. Бұл модельде ферменттің субстратпен әсерлесу барысында фермент-субстрат кешені түзіледі, ол реакцияның өнімін түзу арқылы ыдырауға ұшырайды. Егер де бір субстрат және бір өнім деген шартты қолдансақ, онда реакцияны мына схема түрінде көрсетуге болады:

Процестің максималды жылдамдықтары былайша анықталады:

$$v_1 = K_3 E_t \quad v_2 = K_2 E_t \quad (1)$$

Михаэлис константалары:

$$K_A = \frac{K_2 + K_3}{K_1} \quad K_P = \frac{K_2 + K_3}{K_4}$$

Тепе-теңдік константалары:

$$K_{eq} = \frac{K_1 K_3}{K_2 K_4} = \frac{V_1 K_P}{V_2 K_A}$$

Жылдамдықтың дәстүрлі түрдегі теңдеуі былай жазылады:

$$VT = \frac{V_1 \frac{A}{K_a} - V_2 \frac{P}{K_p}}{1 + \frac{A}{K_A} + \frac{P}{K_P}} \quad \dots\dots\dots (2)$$

Жылдамдықтың өлшемсіз түрдегі теңдеуі мынадай:

$$VD = ND/DD$$

$$ND = \sigma - XP \quad (3)$$

$$DD = 1 + \sigma + P$$

Мұнда: альфа

$$\sigma = \frac{A}{K_a}; \quad P = \frac{P}{K_p}; \quad X = \frac{V_2}{V_1};$$

Үшінші кестеде келтірілген тәжірибелік нәтижелерді Холдейн моделімен аппроксимдейміз. Кестеде күріш қауызын гидролиздеу кинетикасының тәжірибелік нәтижелері көрсетілген.

Кесте-3. Күріш қауызын гидролиздеу кинетикасының тәжірибелік нәтижелері

t=	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24
P, %	3,0	5,9	8,45	9,2	9,6	9,8	10,5	10,7	10,9	11,1	11,1	11,2

Мұнда: t-уақыт, P-ксилоза мөлшері.

Ксилозаның мөлшері

Субстраттың бастапқы концентрациясы $A_0=20\%$.

Теңдеуді бастапқы $Z(0)=Z_0$ шартымен интегралдан, аламыз:

$$t = \frac{1}{W_m} \left(\frac{S - S_0}{\beta} + \frac{(S - S_0)(2\beta Z_0 + S_0 - S)}{2\beta^2 K_z^1} + K_z \ln \frac{\beta Z_0}{\beta Z_0 + S_0 - S} \right) \quad (4)$$

Реакция жылдамдығының сәл тездеуін интегралдан, $t=t(A)$ тәуелділігін интегралдан алып,

$$X_1 = S - S_0$$

$$X_2 = (S - S_0)(2\beta Z_0 + S_0 - S)$$

$$X_3 = \ln \frac{\beta Z_0}{\beta Z_0 + S_0 - S}$$

шамаларын орнына қойып, $t=t(A)$ теңдеуін мына түрде жазамыз:

$$t = b_1 x_1 + b_2 x_2 + b_3 x_3$$

Квадраттардың ең аз шамасын табу әдісін қолданып, b_1, b_3 коэффициенттерін табамыз. Холдейн моделі бойынша, іздеп отырған коэффициенттер мына өрнектермен анықталады:

$$b_1 = \frac{1}{\beta W_m}; b_2 = \frac{1}{2\beta^2 W_m K_z^1}; b_3 = \frac{K_z}{W_m};$$

$$W_m = 0.098 \div^{-1}; K_z = -5.103; K_z^1 = -18.423$$

Тәрбиелік мәндерді есептеп, анықтаймыз:

$$W_m = 0.067^{-1} \div; K_z = -4.468; K_z^1 = -17.244;$$

Анықталған тәрбиелік мәндер арқылы $S(t)$ байланысы үшін есептеу мәндерін $t=0-28$ – уақыты үшін анықтаймыз. Сонда $S(t)$ -ның есептелген мәндері $t=16-28$ уақыт аралығындағы шын мәндерге де ауытқуы 3% аспайды, бұл шындыққа жанасады.

Қорыта айтсақ, қалдықтардың ксилозасының гидролиздеу кинетикасын сипаттау үшін Холдейн моделінің жарамды екені дәлелденді. Тәжірибеден алынған мағлұматтар бойынша модельдің коэффициенттерін есептеу мүмкіндігі көрсетілді. Сол себепті, бұл модельді гидролиз процесінің

экстраполяциясына қолдануға болады, ал оның өзі процесті басқару үшін аса маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Надиров Н.К., Слуцкий Р.Л. Каталитическое гидрирование и гидрогенолиз углеводов. – М.: «Химия», 1976. – 192 с.
2. Шарков В.И., Куйбина Н.И. Химия гемицеллюлоз. – М.: «Лесная промышленность», 1972. – 440 с.
3. Кедейбаев Б.Ш., Аширов А.М., Керимбаева К.З. Ксилит из растительного сырья // ХПС. – 1997, №3. – С. 458.
4. Кедейбаев Б.Ш., Шертаева Н.Т., Уразбаева К.А. Разработка метода синтеза катализаторов для получения промышленно важных продуктов. – А.: Поиск, 2002. – №2. – С. 8-10.
5. Минзанова С.Т., Чан Х.Т., Ахмадулина Ф.Ю., Миронова Л.Г., Зобов В.В. Полисахариды пивной дробины // Тезисы докладов Казанского государственного технологического университета. – Казань, 2010. – С.23.
6. Яровенко В.Л., Нахманович Б.М.. Кинетика ферментативного гидролиза ячменного крахмала // Ферментативная и спиртовая промышленность, 1974. – №2. – С. 8-10.
7. Капустина В.В., Дудкин М.С. Ферментативный гидролиз крахмала проса // Ферментативная и спиртовая промышленность, 1972. – С. 36-38.
8. Робинский Л.А., Устинников Б.А. Математическое описание кинетики процесса осахаривания // Ферментативная и спиртовая промышленность, 1974. – С. 20-22.
9. Уэвв Л. Ингибиторы ферментов и метаболизм. – М.: Мир, 1966. – С. 541.
10. Яковлев В.А. Кинетика ферментативного катализа. – М.: Наука, 1965. – С. 318.

КЕДЕЙБАЕВ Б.Г., ЕРГЕШОВА Б.К., МАТОВА К. ИССЛЕДОВАНИЕ ФЕРМЕНТАТИВНОГО ГИДРОЛИЗНОГО ПРОЦЕССА ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ОТХОДОВ ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ КСИЛОЗЫ

Объектом и предметом исследования в данной статье является рисовая лузга и пивная дробина натуральной влажности 80%. Показано, что рисовая лузга и пивная дробина может являться новым источником сырья для получения ксилозы. В результате проведенных исследований разработан способ получения пентозных гидролизатов из рисовой лузги и пивной дробины, содержащих преимущественно ксилозу.

Ключевые слова: ксилоза, фермент, ксилит., шоколад, полисахарид, сырьевые растения, ферментативный гидролиз.

KEDELBAEV B.G., ERGESHOVA B.K., MATOVA K. RESEARCH HYDROLYSABLE ENZYMATIC PROCESSES OF INDUSTRIAL WASTE TO PRODUCE XYLOSE

The object and the subject of study in this article is rice husk and brewer's grain natural humidity of 80%. It was shown that rice husk and brewer's grain can be a new source of raw material to produce xylose. As a result of the research process for the preparation pentose hydrolysates from rice husk and brewers grain containing mainly xylose.

Keywords: *xylose enzyme xylitol, chocolate, polysaccharide plant raw material, fermental hydrolysis.*

ӘОЖ 91+908(574.5)

АДАМЗАТТЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ФАКТОР

НӘЛІБАЕВ К., ТАЖЕКОВА А., РАСУЛОВ П.

Мақалада адамзаттың ойлау қабілетінің даму кезеңдерінде географиялық фактордың ықпалы дәлелді мысалдармен келтірілген.

Кілт сөздер: *этностар, дүниетаным, тандем, эгалитаризм, коллективизм, гұндар, компания.*

Адамзат тарихы, қоғам дамуы этностар мен халықтардың сана-сезімі, дүниетанымы қалыптасуымен тығыз байланысты. Сондықтан ол алғашқы қауымдық кезден бері қарай түрлі қоғамдық өзгерістермен қатар белгілі деңгейде өзгерістерді де бастан өткерді.

Тас дәуіріндегі адамзат ойлау қабілетінің негізгі бағыты қоректік мақсаттағы үйрету мен үйрену арқылы табиғаттағы дайын өнімдерді пайдалану барысына қаратылды. Тастан, сүйектен, металдан жасалған құралдармен аңшылықты әжеттеу және өндіріс құралдарын әзірлеу, сөйтіп аңшылыққа, қолөнеріне, т.б. кәсіпке баулу арқылы алғашы тәрбие нышаны дамыды. Адамның баспана жасап, мал өсіру, егіншілік, кен өндіру мен тоқымашылық сипаттағы кәсіптерді меңгергенін білеміз. Сөйтіп, алғашқы қауымдық сипаттағы адамзат дүниетанымының іргетасы қаланды және ол болашақ адамзат қоғамының қалыптасып, әрі қарай дамуына негіз болып табылды [1].

Сонда бағзы заманнан «Адамзат – табиғат тандемі» қалыптасып, табиғат адамзаттың дүниетанымдық зерттеу нысанына айналды. Ол осы күнге дейін жалғасып келуде, солай болып қалмақ. Тек қана, нысанның ауқымы және зерттеу әдістері өзгереді.

Сондықтан сұраныстық табиғатпен тікелей жанасып отырған, байқағыш адамзат табиғат жағдайларының ерекшеліктеріне байланысты оны

бағындыру және болжауға деген ынтасы болды. Оған дәлел болатын мысалдар көп. Найзағайдан алынған от кейіндеу ағаштың үйкеу арқылы алынды. Алғашқы ер аңшының жаралы ауы қорада төлдеп, мал шаруашлығы шықты. Терімші әйелдердің қолынан төгілген дән, келесі жылы топырлап өсіп, егіншілікті дамытты.

Сондай-ақ, халықтардың көп жылдық бақылауы мен философиялық ойлауы негізінде ауа райын болжаудың жүйелі бір кешені қалыптасты. Мысалы, қазақ халқы үшін «Өліара» деп аталатын, әр айдың соңы қолайсыз болып келетін. Ата-бабаларымыз құбылмалы көктем, күз айларындағы өліараға баса назар аударған. Осыған байланысты болған жылдық кезеңдер халқымыз жадында сақталып, оған әрқашанда дайындалып жүретін. Мысалы, Амал – байырғы қазақ күнгізбесіндегі наурыз айына сәйкес келеді. Халқымыз жылда байқалған ауа райындағы бірнеше күннен бір-екі аптаға созылған адамға да, малға да жайсыз құбылыстарға «амал» деп ат берген [2].

Бұл мерзім, өзге ұлттар мен ұлыстарда кездесетін «масленица», испандықтардың қыспен қоштасуы сияқты салт-дәстүрлерде көрініс тапқан.

Алайда табиғат кеңістігі тек бос қуыстық орта емес, онда табиғат адамзат тұлғасымен іштей бірігіп, оның ойлау жемісі арқылы көрініс табады. Бұл – адамзат пен табиғаттың тұтастығы, үйлесімдігі, гармониясы туралы идеяның танымдық маңызы зор. Қоршаған орта - адамдық әлем мәдениеттің өрістеу аймағы болып табылады.

Соның салдарынан адамзаттың шаруашылық әрекеті өркендей түсті. Бұл өз кезегінде қосымша шикізат, еңбек күші және өнімді өткізу нарығын талап етті. Мұның заңды жалғасы халықтардың қоныс аударуы, «Крест жорықтары», теңізде жүзу, географиялық ашулар және отарлау саясаты сынды шаруашылық мүддені жүзеге асырды.

Әсіресе, отырықшылар мен көшпенділер арасындағы айырмашылық алдымен көзге түскен. Көшпенділер күнделікті зәруліктерін өтеумен қанағаттанып, қосымша өнімді көбейтуге баса назар салып, оны сата қоймаған. Бұл олардың арасында бірденгейшілік (эгалитаризм) мен ұжымшылдықты (коллективизмді) орнықтырып, экономикалық қанағатшылыққа баулыған. Жер құнары мен ауа райына тікелей тәуелді болған аграрлық өндіріс кезеңінде құнарлы кеңістіктерден гөрі құнары аз кеңістіктер көп болған. Бұл адамзаттың басым бөлігінің аңшылық, балықшылық, терімшілікпен шұғылдануын ұзаққа созылтып жіберген. Олардың өзара ықпалдасуы күшейген тұста көшпелі мал шаруашылығы өрбіген. Малға жаңа жайлымы мен өрісі үшін ауқымды «Ұлы қоныс аудару» жүзеге асты.

Мысалы, ғұндар бір кезде Азияда мекендеген ең ежелгі халықтардың бірі болды. Шаруашылық себептермен Шығыс Еуропаны бағындырған, олар тарихи зор із қалдырды [3].

Әлемнің саяси картасының пайда болу кезеңдері б.з.д. IV-II ғасырларда солтүстік жарты шарда пайда болған мемлекеттердің құрылуымен сипатталады, әсіресе өзендік жазықтарында: Ежелгі Мысыр пен Месопотамия (б.з.д. IV-III ғасырларда.), Ежелгі Үнді (б.з.д. III ғасырда.), Ежелгі Қытай (б.з.д. II ғасырдың ортасы), Оңтүстік-Еуропалық (б.з.д. II ғасырдың бірінші жартысы), Мезоамерикалық (б.з.д. I ғасырдың басы). Осы ежелгі өркениеттерде агроклиматтық, су және адам ресурстарының тиімді түрде байланысуынан қоғамдық үрдіс экономикаға негізделді, осының арқасында қоғамдық жіктелу үрдісі – таптар, еңбек бөлініс, қоғамның демографиялық, әлеуметтік, саяси және геосаяси ұйымдасуы тез қарқынмен дамыды.

Кейбір аймақтардағы осы үрдістердің дамуының бәсеңдеуі белең алды. Оның басты себебі шаруашылық қызметінің ескі түрлерінің басымдық етуі болды. Бұл ұзақ уақытқа оны мемлекеттердің басқыншылық объектісіне айналдырды. Осындай кезеңдерде Бартоломеу Диаш (Диас), Васко да Гама, Христофор Колумбтың, Фернандо Магеллан, Америго Веспуччи, Нуньес де Бальбао және т.б. саяхатшылармен байланысты болған «Ұлы географиялық ашулар» орын алды.

Шаруашылықтың күркіреп дамуы Еуропада «Өнеркәсіп төңкерісіне» алып келді. Оның басында Ұлыбритания тұрды. XVI ғасыр бойында Англияда ірі сауда компаниялары пайда болған еді, олар дүниенің әр түпкірінен сауда байланыстарын жүргізіп отырды. XVII ғасырдың басында солардың ішіндегі ең мықтысы, атакты «Ост-Индия» компаниясы болды. Бұл компания, негізінен, Үнді мұхиты арқылы сауда жүргізетін еді.

Осындай «Ост-Индия» тектес компаниялар Голландияда, Францияда да пайда болды. Бұл компаниялардың арасында отарлық иеліктер үшін, саудадағы үстемдік үшін бәсекелестік күрес үлкен соғыстарға, әскери жанжалдарға ұласып отырды.

Ағылшын, француз, голланд «Ост-Индия» компаниялары бастаған Шығыс елдерін отарлау әрекеттері көптеген мемлекеттер мен халықтарды тәуелсіздігінен айырып, отар елдерге, кейбірін жартылай отар елдерге айналдырды.

Қола дәуіріндегі Жер тұрғындары негізінен күнге, отқа табынатын. Сондай-ақ көшпелілер арасында күнмен бірге ай, жұлдыздарға да табыну көрініс берді. Мұның тағы бір танымдық жағы – көшпенді тіршілік аспан денелерінің қозғалысын бақылай жүріп, ондағы белгілі заңдылықтарды өмірде пайдалана білуге бейімдеп үйретті. Яғни адамның ғарыштық таным

әрекетінің нақ осы көшпенділерден басталатынын байқаймыз. Сол дәуірге тән кейбір әдет-ғұрыптардың ел ішінде күні бүгінге дейін сақталғанын көріп жүрміз. Мысалы, әйелді өзге рудан алу, айға тағзым ету, отпен аластау т.б. [4].

Қорыта айтқанда, адамзаттың қоғамдық саласы – экономика, саясат және мәдениет табиғатпен етене байланыста қалыптасып, дамыды. Бұл – адамзаттың көпжылдық табиғатты бақылау мен зерттеуінің жемісі. Сондықтан адамзат ерте заманнан табиғаттанушы-географ болған. Немесе, халықтың ғасырлар бойы жасаған ой-санасы өмірдің талай асуларынан өтіп, бізге жеткен. Атақты кеңестік жазушы М.Горький айтқандай: «Халық – тек зат мұрасын жасайтын күш емес, ол ақыл-ой мұраның да түпсіз бұлағы» [5].

Осындай адамзаттың болмысымен бірге пайда болған географиялық ойлар – түпсіз бұлақтың түбінен шыққан, өзге ғылымдарды өрге тартқан таза меруерт.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аққошқаров Е. Қазақ тарихынан. – Алматы: Жалын, 1997
2. Қаженбаев Е. Атырау облысының географиясы. – Алматы, 2006
3. Жер-жаһанға саяхат. – Алматы: Аруна, 2012
4. Большая энциклопедия Эрудита. – М.:Махаон, 2004
5. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы: Білім, 2003

НАЛИБАЕВ К., ТАЖЕКОВА А., РАСУЛОВ П. ВОЗДЕЙСТВИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ФАКТОРА НА МЫШЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

В данной статье рассматриваются воздействия географического фактора на мышление человечества.

Ключевые слова: этносы, мировоззрение, тандем, эгалитаризм, коллективизм, хунну, компания

NALIBAEV K., TAJEKOVA A., RASULOV P. EXPOSURE GEOGRAPHICAL FACTORS ON THINKING OF MANKIND

This article discusses the impact of the geographical factor on the thinking of mankind.

Keywords: ethnic groups, outlook, tandem, egalitarianism, collectivism, hunnu company

ӘОЖ 378(075.8):51

МУТАЦИЯ МЕН ӨСУДІҢ ЫҚТИМАЛДЫҚТЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ

ӨМІРБЕКОВ М.С., ИБРАГИМОВА Д.И.

Мақалада қарастырылып отырған биологиялық үдерістер негізгі процесс арқылы анықталған. Негізгі процесстің күйлерінің үлестірімдері зерттелген. Көп өлшемді, каскадты Пуассондық процесс негізінде анықталған құрамдас кездейсоқ процесстерге қатысты мутация мен өсудің ықтималдықтық модельдеріне есептеулер жүргізілген.

Кілт сөздер: Пуассон процессі, интенсивтілік функциясы, ықтималдықты туындатқыш функциясы, үлестірім функциясы, ықтималдықтық модельдер.

Аналық (ата-аналық) колония $t=0$ моментінде N дарадан тұратын және детерминациялық түрде өседі. t моментінде оның өлшемі Ne^t болатындай $[t, t+h]$ уақыт аралығында жабайы типтегі даралар $\rho h + O(h)$ ықтималдықпен мутациялық түрде өзгереді. ата-аналық популяцияның өлшемі t моментінде Ne^t тең болғандықтан даралар тәуелсіз дамиды. $[t, t+h]$ аралығында мутанттың даму ықтималдығы $\rho Ne^t h + O(h)$.

$[t, t+h]$ аралықтағы екі не одан көп өзгерістердің ықтималдығы $O(h)$ тең. Өзгеріске ұшыраған даралардың саны уақыт функциясы сияқты біртекті пуассон функциясы $r(t) = \rho Ne^t$ интенсивтілік функциясымен сипатталады.

$r(t)$ параметрлі біртекті пуассон процессі үшін $[0, t]$ уақыт аралығында оқиғалардың ықтималдықты туындатқыш функциясы

$$\varphi(t, s) = e^{-m(t)(1-s)} \text{ мұнда } m(t) = \int_0^t r(\tau) d\tau = \rho N(e^t - 1)$$

Біздің жағдайда келесі теңдік орындалады:

$$\varphi(t, s) = \exp\{\rho N(e^t - 1)(s - 1)\}$$

Енді әрбір мутанттың өзінің жеке өсу процессі болсын. $F(s, t)$ - белгілі бір мутанттың ұрпақтарының пайда болғаннан кейін t уақыт өткендегі ықтималдықты туындатқыш функциясы. Бұл моделде мутанттық популяцияда өлім болмайды деп қараймыз, яғни $F(t) \equiv 0$

$H(s, t; N)$ - t моментіндегі мутанттар санының ықтималдықты туындатқыш функциясы келесі шарттар орындалса, $t=0$ сәтінде ата-аналық колония N дарадан тұрса және оның ішінде өзгерген даралар болмаса. Біздің мақсатымыз $H(s, t; N)$ ті $F(s, t)$ арқылы жазу және қарастырып отырған есебімізде ρ, N белгілі. Ол үшін келесі ықтималдықты енгіземіз.

$$P_k(t) = P \left\{ \begin{array}{l} t = 0 \text{ моментінде пайда болған } t \text{ моментінде} \\ \text{өзгеріске ұшыраған бір дараның } k \text{ ұрпағы бар} \end{array} \right\}$$

$$h_k(t;) = P \left\{ \begin{array}{l} t \text{ моментінде } k \text{ мутант бар, егер келесі шарт орындалса} \\ \text{егер } t = 0 \text{ моментінде ата – аналық коллонияның} \\ \text{өлшемі } N \text{ болып және онда өзгерген дарадар болмаса} \end{array} \right\}$$

Бұл жағдайда

$$F(s, t) = \sum_{k=1}^{\infty} P_k(t) S^k$$

$P_0(0) \equiv 0$ деп алғандықтан.

$$H(s, t; N) = \sum_{k=0}^{\infty} h_k(t; N) S^k$$

$$(4.1) \Rightarrow h_0(t; N) = P\{\text{алғашқы өзгеріс } t - \text{дан кейін болады}\} =$$

$$= \varphi(t, 0) \exp[-\rho N(e^t - 1)] = 1 - k(t; N)$$

Мұнда $k(t; N) - N$ дарадан тұратын популяцияның алғашқы мутанттының пайда болған моментіндегі үлестірім функциясы. Оның тығыздығы:

$$-\frac{dh_0(t; N)}{dt} = \rho N e^t \exp[-\rho N(e^t - 1)]$$

t моментінде $k+1$ ($k=0, 1, 2, \dots$) өзгерген даралар бар оқиға орындалады, егер алғашқы мутация τ ($0 \leq \tau \leq t$) моментінде болатын болса, пайда болған мутант және ата аналарының популяциясы, қалған $t - \tau$ уақытта k мутант туындатса τ моментіне дейін еш өзгеріс болмау ықтималдығы $\exp[-\rho N(e^t - 1)](\tau, \tau + d\tau)$ интервалында, мутация болу ықтималдығы

$\rho N e^\tau d\tau + O(d\tau)$ мутацияға ұшыраған организм және ата-аналық колонияның өлшемі $N e^\tau$ болатын $t - \tau$ аралығында нақты k мутант туындатқызуының ықтималдығы.

$\sum_{l=0}^k P_{k-1}(t - \tau) h_l(t - \tau; N e^\tau)$ ($P_0(t) \equiv 0$ екенін ескереміз) бірақ τ моменті 0 мен t аралығында кез келгені болуы мүмкін, сондықтан толық ықтималдықтар формуласынан

$$h_k(t; N) = \int_0^t \exp[-\rho N(e^\tau - 1)] \rho N e^\tau d\tau \times \left(\sum_{l=0}^k P_{k-1}(t - \tau) h_l(t - \tau; N e^\tau) \right)$$

$k=1, 2, \dots$ енді сәйкес туындатқыш функцияны жазуға болады.

$$\begin{aligned}
 H(s, t; N) &= \exp[-\rho N(e^t - 1)] \\
 &+ \sum_{k=1}^{\infty} s^k \int_0^t \exp[-\rho N(e^\tau - 1)] \\
 &\times \rho N e^\tau \left(\sum_{l=0}^k P_{k-1}(t - \tau) h_l(t - \tau; N e^\tau) \right) d\tau \\
 &= \exp[-\rho N(e^t - 1)] \\
 &+ \int_0^t \exp[-\rho N(e^\tau - 1)] \\
 &\times \rho N e^\tau \left(\sum_{l=0}^{\infty} h_l(t - \tau; N e^\tau) s^l \sum_{k=l}^{\infty} P_{k-1}(t - \tau) s^{k-l} \right) d\tau P_0 \equiv 0
 \end{aligned}$$

гипотезасын қолдандық.

Бұл қатынасты келесідей қарапайым түрде жазуға болады.

$$H(s, t; N) = \exp[-\rho N(e^t - 1)] + \rho N \int_0^t e^y [-\rho N(e^y - 1)] F(s, t - y) H(s, t - y; N e^y) dy \quad (1)$$

Бұл интегралдық теңдеу $H(s, t; N)$ еке қатысты қиындау. Бірақ оны келесі амалды қолданып шешуге болады. $\xi(t; N)$ – t моментіндегі мутанттар саны, $t=0$ моментінде ата аналық популяция N дарадан тұрады деген шарт орындалса. Мутация біртегіс пуассон процестерінде болатындықтан және даралардың дамуы тәуелсіз болғандықтан осыдан $\xi(t; N)$ шамасы келесі функционалдық теңдеуді қанағаттандыратыны шығады

$$\xi(t; N_1) + \xi(t; N_2) = \xi(t; N_1 + N_2)$$

$$\xi(t; N_1) \text{ және } \xi(t; N_2) \text{ тәуелсіздігінен } H(s, t; N) = M(S^{\xi(t; N)})$$

$H(s, t; N_1)H(s, t; N_2) = H(s, t; N_1 + N_2)$ барлық теріс емес $N_1, N_2, \dots$ үшін. Осыдан

$$H(s, t; N) = [H(s, t; 1)]^N$$

яғни

$$H(s, t; N) = e^{NL(s, t)} \quad (2)$$

Мұнда $L(s, t) = \ln H(s, t; 1)$, $L(s, t)$ функциясын табу керек. Ол үшін (2) формуланы (1) қойып екі бөліктің N бөлеміз.

$$\frac{1}{N} \{ \exp[NL(s, t)] - \exp[-\rho N(e^t - 1)] \} \quad (3)$$

(3) орындалады тек теріс емес N үшін. $N \rightarrow 0$ (3) қойсақ, онда теңдіктің оң жағы келесі шекке ұмтылады: $P \int_0^t e^y F(s, t - y) dy$ ал сол жағынан

$$\lim_{N \rightarrow 0} \frac{1}{N} \{ \exp[NL(s, t)] - \exp[-\rho N(e^t - 1)] \} = \lim_{u \rightarrow 0} \left\{ \frac{1}{u} [\exp(uL(s, t)) - \exp(-\rho u(e^t - 1))] \right\}$$

$$-1] + \frac{1}{u} [1 - \exp\{-\rho u(e^t - 1)\}] \Big|_{u=0} = \frac{d}{du} \exp[uL(s, t)] \Big|_{u=0} - \frac{d}{du} \exp[-\rho u(e^t - 1)] \Big|_{u=0} = L(s, t) + \rho(e^t - 1).$$

Формальді түрде жазатын болсақ

$$L(s, t) = -\rho(e^t - 1) + \rho \int_0^t e^\tau F(s, t - \tau) d\tau \quad (4)$$

және $H(s, t; N)$ функциясы көрсетілген теңдікпен анықталады. t моментінде мутанттардың орта мәнін табу үшін

$$v(t) = \frac{\partial F(s, t)}{\partial s} \Big|_{s=1};$$

$v(t)$ -туылғанынан t уақыт өткендегі бір мутанттың ұрпағының орта мәні. (2), (5)⇒

$$M(\xi(t; N)) = \frac{\partial H(s, t; N)}{\partial s} \Big|_{s=1} = e^{NL(1, t)} N \frac{\partial L(s, t)}{\partial s} \Big|_{s=1},$$

бірақ

$$L(1, t) = -\rho(e^t - 1) + \rho \int_0^t e^\tau d\tau = 0$$

$F(1, t - \tau) = \sum_{k=0}^{\infty} P_k(t - \tau) = 1$ болғандықтан.

(4), (5)⇒

$$\frac{\partial L(s, t)}{\partial s} \Big|_{s=1} = \rho \int_0^t e^\tau v(t - \tau) d\tau$$

Осыдан

$$M(\xi(t, N)) = \rho N \int_0^t e^\tau v(t - \tau) d\tau \quad (6)$$

Аса үлкен емес t үшін жуықтап келесі түрде жазуға болады:

$$v(t) \sim n_0 e^t \quad (n_0 = const)$$

$$(6) \Rightarrow M(\xi(t, N)) \sim \rho N n_0 t e^t.$$

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Феллер В. Введение в теорию вероятностей и ее приложения. – М.: Мир, 1964. – 538 б.
2. Гнеденко Б.В. Курс теории вероятностей. – М.: Физматгиз, 1961. – 448 б.
3. Дуб Дж.Л. Вероятностные процессы. – М.: ИЛ, 1956. – 311 б.
4. Дынкин Е.Б. Марковские процессы. – М.: Физматгиз, 1963. – 215 б.
5. Харрис Т.Е. Теория ветвящихся случайных процессов. – М.: Мир, 1966. – 315 б.

УМИРБЕКОВ М.С., ИБРАГИМОВА Д.И. ВЕРОЯТНОСТНЫЕ МОДЕЛИ МУТАЦИИ И РОСТА

В статье рассматриваемые биологические процессы определены через основной процесс. Исследованы распределения состояния основного процесса.

Сделаны вычисления мутации и роста относительно составных случайных процессов определенных на основе многомерного Пуассоновского процесса.

***Ключевые слова:** Пуассоновский процесс, функция интенсивности, функция порождающая вероятность, функция распределения, вероятностные модели.*

UMYRBEKOV M.S., IBRAGIMOVA D.I. *PROBABILISTIC MODELS OF MUTATION AND GROWTH*

The article discusses the biological operations identified through the main operation of. Investigated the distribution of condition of the main operation. Made the calculations regarding the growth and mutation composite random operations defined on the basis of multivariate Poisson operation.

***Keywords:** Poisson process, the function of the intensity, function generates a probability, distribution function, probability models.*

ӘОЖ 574.526 404

СҰР ТОПЫРАҚТА ӨСІРІЛГЕН ШЫҒЫС ЕШКІБҰРШАҒЫНА (GALEGA ORIENTALIS) КАДМИЙДІҢ ӘСЕРІ

РЫСМАМБЕТОВА Ғ.М., ИБРАЕВА А.К.

Бұл мақалада ауыр металдармен ластанған топырақтың күйі және оны тазартуда ешкібұршақ өсімдігін қолдану жағдайлары қарастырылған. Сондай-ақ жүргізілген зерттеулерден алынған нәтижелер келтірілген.

***Кілт сөздер:** фиторемедиация, өсімдік-аккумулятор, ауыр металдар, сұр топырақ, индикатор, ешкібұршақ, кадмий*

Қазақстанда экологиялық қауіпсіздігі жоғары аймақтардың бірі – Оңтүстік Қазақстан облысы. Соның ішінде Түркістан мен Кентау қалалары өндіріс алаптарының және топырақ пен судың ластануы жоғары аймақтардың қатарына жатады.

Түркістан қаласы экожүйесінің ауыр металдармен ластануы кешенді түрде зерттелмеген. Атап айтқанда, топырақта және өсімдіктерде жиналған ауыр металдардың қала аумағында өсетін ағаштарға, шөптесін өсімдіктерге тасымалдануы, олардың өсімдік мүшелерінде аккумуляциялануы анықталмаған.

Топырақ биосфера компоненттерінің бірі ретінде адам, жануарлар мен өсімдіктер үшін биохимиялық орта болып саналады. Топырақтың табиғи дене ретіндегі негізгі функциясы – атмосфералық жауын-шашынды жинақтау мен су балансын реттеу, өсімдіктерге қажетті қоректік элементтерді жинақтау,

жер асты суларын түзумен тазалығын қамтамасыз ету, ластаушы заттарды тасымалдау.

Топырақ – барлық элементтердің аккумуляторы: топырақ оларды өзінде жинақтап, сумен шайылып кетуден сақтайды. Өзінің қалыптасқан зат алмасу үрдісі бар, тұрақты динамикалық жүйе болғандықтан, топырақ табиғи факторлар (су тасқыны, эрозия, құрғақшылық, т.б.) әсеріне қарсы тұра алады.

Қазіргі таңда топырақтың ауыр металдармен ластануы кең таралған. Топырақтың антропогендік өзгерісі үрдісінде олардың технологиялық қалдықтармен ластануы маңызды рөл атқарады. Ластаушы заттардың негізгі тобын ауыр металдар құрайды, олардың негізгі бөлігі индустриалдық кәсіпорындардың шығарылымдарымен тропосфераның төменгі қабаттарына түсіп, аэралдық жолмен көшіп-алмасып, топырақтың беткі қабаттарына шөгеді. Кеңістіктегі ластаушы металдардың жайғасуы өте күрделі және көптеген факторларға байланысты болады. Алайда кез келген жағдайда да топырақ ауыр металдардың техногендік бөлігінің басты қабылдаушысы және жинақтаушысы болып табылады [1].

Соңғы жылдары экономикасы дамыған және дамып келе жатқан әлем елдерінде адамның іс-әрекеті нәтижесінде бүлінген топырақты өсімдіктер көмегімен биологиялық тазарту жиі қолданылып келеді [2]. Қоршаған ортаны тазалауға арналған бұл әдіс фиторемедиация гректің «фитон» (өсімдік) және латынның «ремедиум» (қалпына келтіру) деген сөздерінен шыққан. [3]. Фиторемедиация үдерісіне өсімдіктер белсене қатысып қана қоймай, сондай-ақ табиғи жағдайлардың қайта қалпына келу тиімділігін арттыра отырып, топырақтың микрофлорасына жағымды әсер етеді.

Сұр топырақты кадмий металынан тазарту және кадмийдің шығыс ешкібұршақ өсімдігіне әсерін анықтау – біздің негізгі мақсатымыз.

Зерттеу жұмысы Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан аумағының сұр топырақ жамылғысымен лабораториялық жағдайда жүргізілді. Зерттеу жұмысын орындау барысында зерттеу нысаны ретінде шығыс ешкібұршақ (*Galega orientalis*) өсімдігі алынды.

Ешкібұршақ (*Galega*) – бұршақтұқымдас өсімдіктердің галега туысына жатады. Мұның 8 түрі бар, солардың ішінде: шығыс ешкібұршағы (*G. orientalis*). Шығыс ешкібұршағы – көпжылдық шөпті өсімдік [4]. Тамыр жүйесі типі бойынша ол тамырлық атпа бұтақ түзетін өзекті тамырлы өсімдіктерге жатқызылады. Тамырлық жүйесі күшті, 50-80 см тереңдікке дейін жетеді.

Алғашқы өркендер 8-15 күнде пайда болады. Жерүсті бөлігі баяу дамиды, ал сол кезде жер үсті бөлігінен массасы бойынша 2-3 есе асып түсетін мықты әрі қалың тамыр жүйесі дамиды. Вегетациялық кезеңнің соңында 40-60 см-ге жетеді. Гүлдеуі 20-25 күнге созылады. Ал дәндері

гүлдеп болған соң, 30-40 күнде пісіп жетіледі. Ешкібұршақ 5-6°C температурадан өне бастайды. Оптималды температура көрсеткіші – 10-12°C. Ол өзінің суыққа әрі аязға төзімділігімен ерекшеленеді. Көктем – күз айларының -3-5°C-тық аяздары өсімдікке зиян келтірмейді.

Топырақ пен өсімдіктер құрамындағы Cd мөлшерін анықтау үшін сараптамалар жасалынды.

1-кесте. Топырақ құрамындағы кадмийдің мөлшері

Егу кезіндегі топырақтағы CdSO ₄ концентрациясы, мг/кг	8 апта бойы топыраққұрамынан аккумуляцияланған Cd мөлшері, мг/кг
Бақылау	0,00
0,25	0,016
0,5	0,030
1	0,062
2	0,076

Кестедегі мәліметтерге тоқталып өтсек, егу кезіндегі топырақтағы CdSO₄концентрациясы мен 8 апта өткеннен кейінгі топырақ құрамындағы Cd мөлшері арасында айырмашылық байқалды. CdSO₄-тің0,25 мг/кг концентрациясы бар топырақ құрамынан 8 аптадан кейін 0,016 мг/кг Cd мөлшері тазаланған. Сұр топырақтың Cd-ден тазару көрсеткішінің өзгерісі барлығында бірқалыпты жүрген. Тек CdSO₄-тің2 мг/кг концентрациясы бар топырақ құрамындағы Cd мөлшері қалғандарына қарағанда өсімдікпен аз аккумуляцияланған. Соның салдарынан топырақтағы Cd мөлшері көбірек қалған. Мұның басты себебі, осы концентрацияда өскен шығыс ешкібұршақ (*Galega orientalis*) өсімдігінің 8 апта өспей, 5-ші аптадан бастап сарғайып, кейіндері қурап қалуында.

Сонымен қатар зерттеулер кезінде Cd мөлшері өсімдік құрамындағы анықталды.

Ауыр металдар өздерінің химиялық және биологиялық ерекшеліктеріне қарай гео- және биоаккумуляцияға өте бейім элементтер. Өсімдіктер – қоршаған орта жағдайының сезімтал индикаторлары.

Өсімдіктердің ішінен зерттеуге нысан ретінде шығыс ешкібұршағын таңдау оның қасиеттеріне негізделді. Шығыс ешкібұршақ (*Galega orientalis*) өсімдігі – өте қысқа мерзімде өсіп жетілетін, құрғақшылық пен суыққа төзімді өсімдік.

Егу кезіндегі топырақтағы $CdSO_4$ мөлшері мен шығыс ешкібұршақ (*Galega orientalis*) өсімдігі өскен 8 аптадан кейінгі сұр топырақтың сараптама нәтижелері 2-кестеде беріліп отыр. Бұл – кадмийдің өсімдік-аккумуляторын анықтау мақсатында жасалынған сараптама.

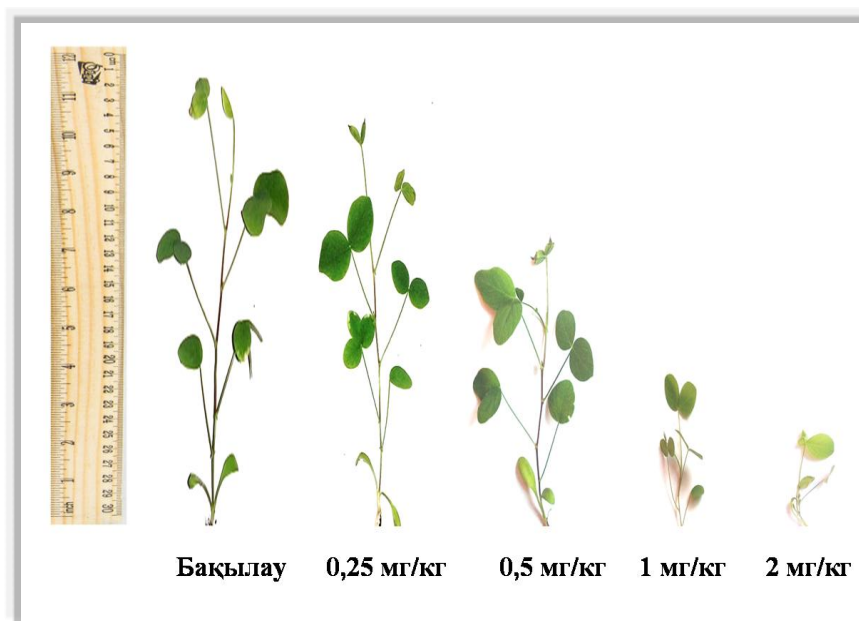
2-кесте. Өсімдік құрамындағы кадмийдің мөлшері

Егу кезіндегі топырақтағы $CdSO_4$ концентрациясы, мг/кг	8 аптадан соң өсімдік құрамындағы Cd мөлшері, мг/кг
Бақылау	0,0
0,25	0,75
0,5	1,25
1	2,41
2	3,13

Кестеде көріп отырғанымыздай, бақылаудан ешқандай Cd мөлшері анықталмаған. Ал қалған үлгілерде кадмийдің өсімдік бойына жинақтаған мөлшері бастапқы концентрациялардан әлдеқайда жоғары. Мысалы, кадмий тұзының 0,25 мг/кг концентрациясында өсімдікте аккумуляцияланған кадмий көрсеткіші – 0,75 мг/кг, ал 0,5 мг/кг концентрацияда 1,25 мг/кг-ға жеткен. Бұл – бастапқы концентрациядан 3 және 2,5 есе жоғары көрсеткіш.

Зерттеу барысында шығыс ешкібұршағына фенологиялық және биометриялық бақылаулар жүргізілді.

Апта сайын 0,25; 0,5; 1; 2 мг/кг кадмий сульфаты қосылған сұр топырақта өскен шығыс ешкібұршағының жерүсті және жерасты мүшелері бақылауда болды.

1 сурет – CdSO₄-тің әртүрлі концентрациясындағы сұр топырақта өскен шығыс ешкібұшақ (*Galega orientalis*) өсімдігі

3-кесте. CdSO₄ концентрациясына байланысты ешкібұшақтың өсу көрсеткіштері, см

Мерзімі	бақылау	0,25 мг/кг	0,5 мг/кг	1мг/кг	2мг/кг
1-апта	1,2	1	0,7	0,5	0,45
2-апта	3,9	3,5	1,2	1,0	1,3
3-апта	5,6	4,8	3,9	2,8	2,5
4-апта	8,1	7,7	6,2	3,3	3,0
5-апта	11,7	10,2	7,3	3,8	Сарғайып қурай бастайды
6-апта	14,8	12,1	10,1	4,2	қураған
7-апта	16,4	14,0	11,4	5,3	қураған
8-апта	20,3	15,1	13,1	6,2	қураған

Ешкібұршақ өсімдігінің өсу көрсеткішіне Cd-дің әсерін білу үшін жүргізілген бақылаулар нәтижесі бойынша, CdSO₄-тің сұр топырақтағы концентрациясы жоғарылаған сайын өсімдікке кері әсер тигізетіндігі анықталды (3-кесте). 1 апта бойынша бақылауда өскен өсімдіктер мен CdSO₄-тің 0,25 мг/кг, 0,5 мг/кг концентрациясында өскен өсімдіктер арасында айырмашылық шамалы екендігі байқалды. Ал, CdSO₄-тің 1мг/кг мен 2мг/кг концентрациясында өскен өсімдіктердегі өсу қарқыны бақылаумен салыстырғанда баяулаған (1-сурет). Кейінгі апталарда басқа өсімдіктерде аз да бол-са өсу байқалғанымен, CdSO₄-тің 2мг/кг концентрациясында өскен өсімдіктердің 5-ші аптада өсуі тежелді, сарғайып, қурай бастады. 8 апталық қорытынды бойынша бақылауда өскен шығыс ешкібұршақ өсімдігінің биіктігі 20,3 см жетіп отыр, ал CdSO₄ әр түрлі концентрациясы қосылған сұр топырақтағы өсімдіктерде өсудің айтарлықтай баяулағандығы байқалды. Кадмийдің өсімдіктердегі улы әсерінің алғашқы белгілері болып: жапырақтарының зақымдануы, формасы мен түсі өзгерген некроз түрінде, сонымен қатар, сарғаю, тургорлық қасиетін жоғалту, хлороз, түсі өзгермей қурап қалу, өзгеріссіз немесе болмашы ғана сыртқы зақымдану әсерінен түсіп қалу екендігі белгілі. CdSO₄-тің 2мг/кг концентрациясында өскен шығыс ешкібұршағының (*Galega orientalis*) сарғайып, қурап қалуы осыған дәлел бола алады. Яғни, сұр топырақтағы CdSO₄-тің 2мг/кг концентрациясы шығыс ешкібұршақ (*Galega orientalis*) өсімдігіне улы әсер етті.

Топырақтардың ауыр металдармен ластануы өсімдіктердің өнімділігін төмендетіп қана қоймай, сонымен бірге олардың гигиеналық сапасының нашарлауы сияқты қауіпті туындатады. Бұл мәселе өсімдіктердің құрамындағы еш көзге көрінбейтін адам және жануарлар үшін қауіпті ауыр металдардың мөлшері болатынығында. Демек, топырақтың «тазалығынан» көп жағдайда өсімдік шаруашылығы өнімдерінің сапасы тәуелді болады. Жүргізілген тәжірибе нәтижелерінен өсімдік-аккумуляторымыздың топырақты кадмийден қаншалықты тазарға алатындығын және кадмийдің өсімдікке қандай дәрежеде әсер ететіндігін білдік. Өсімдік-аккумулятор ретінде кадмийді бойына жинақтаған ешкібұршақ одан кейін өртеліп, күлі көміледі немесе екінші шикізат ретінде қолданылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қалиева С.С., Дурмекбаева Ш.Н., Тасова А.С. Ауыр металдармен ластану жағдайында *Salvia stepposa* Shost. өсімдігінің анатомиялық ерекшеліктері // *Materialy VII mezinárodní vědecko-praktická konference «Vědecký pokrok na prelohu tsysyachalety-2012»* Díl 24 *Lékařství Biologické vědy*. – Praha, 2012. – P.64-68
2. Нуязина Е.В., Ковальская Т.В. Фиторемедиация: преимущества, ограничения, состояние на сегодня. – Томск: ТУСУР, 2009

3. Chaney R.L., Malik M., Li Y. M., Brown S.L., Angle J.S. and Baker A. J. M. Photoremediation of soil metals // Current Opinions in Biotachnology. – 1997. №8. – P. 279-284.

4. Мұсақұлов Т. Орысша-қазақша түсіндірмелі биологиялық сөздік. I-том. – Қазақ мемлекет баспасы, Алматы, 1959. – Редакциясын басқарған: Биология ғылымының докторы профессор Т. Дарқанбаев.

РЫСМАМБЕТОВА Г. М., ИБРАЕВА А. К. ВЛИЯНИЕ КАДМИЯ НА КОЗЛЯТНИК (GALEGA ORIENTALIS), ВЫРОСШИЙ В СЕРОЗЕМЕ

В этой статье рассмотрены состояния почвы загрязненной тяжелыми металлами и способы использования козлятника для очищения почвы. Также приведены результаты проведенных анализов.

Ключевые слова: *фиторемедиация, растение-аккумулятор, тяжелые металлы, серозем, индикатор, козлятник, кадмий*

RYSMAMBETOVA G.M., IBRAYEVA A.K. THE INFLUENCE OF CADMIUM ON THE GALEGA GROWN IN GRAY SOIL

This article is devoted to the state of the soil contaminated with heavy metals. The cases of use of galega are considered and also the result of the study are given.

Keywords: *phytoremediation, a plant-battery, heavy metals, gray soil, light, galega, cadmium*

**ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

ӘОЖ 159.922.4+159.955+101.1:31(574)

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ МЕНТАЛИТЕТІНІҢ ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫҚ МОТИВИ

АРЫНҒАЗИЕВА Б.Б.

Мақалада қазақ халқы менталитетінің қазіргі кезеңдегі даму ерекшеліктері әлеуметтік-философиялық тұрғыдан талданады. Оның қазіргі заман талаптарына сай бейімделуін, ішкі қайшылықтар табиғаты тұрғысынан ашылып, қазіргі әлеуметтік-экономикалық дамудың рухани негізі ретінде қарастырылады. Қазақ халқы менталитетінің экзистенциалдық мотиві зерттеліп, бұл мәселенің қазіргі кезеңдегі ішкі күшею себептері, табиғаты анықталады.

Кілт сөздер: менталитет, архетип, төзімділік, техногендік, технократтық ойлау, өркениет, феномен, онтология, құндылық, жаһандану, жалған өмір, жалған дүние, ақыл, сабыр, тағдырдың жазуы, тәубә, шүкір, қанағат, сүрең тартқан ағұмыр.

Қазақ халқы өз дамуында бірнеше әлеуметтік қатынастар мен сағыларды басынан өткізді. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, саяси-мәдени өзгерістер ұлт менталитетінің дамуына өзіндік әсерін тигізуде. Қазақ халқы менталитетін зерттеудің тұғырнамасы жайында ғалымдар арасында әртүрлі пікірлер мен көзқарастар бар. Соңғы уақытта ғалымдар арасында батыстық үлгіде қалыптасқан қағидалар мен тұғырнамалар арқылы қазақ халқы менталитетін зерттеуге болмайтыны, ұлт менталитетінің өлшемдік межесінің мүлдем басқа екені туралы толық түсінік қалыптасуда. Бұл жөнінде филос.ғ.д., профессор Д.Кішібеков «Қазақ жері қандай кең болса, оның менталитеті де сондай мол, рухани жағынан өте бай. Оны еуропалық қалыпқа салып қарауға болмайды. Оның өркениеті де, өлшемдік түсінігі де басқа» дейді [1, 4 б.]. Бұл көзқарас, қазақ халқы менталитетін басқа тұрғыдан қарауға, оның ішкі құрылымдық жүйелеріне жаңаша үңіліп саралауға және оны зерттеудің жаңа методологиялық қағидасын жасауға жол ашты. Кеңестік жүйе тұсында жеке адамның мақсаты мен тағдыры қоғамның жарқын болашағымен, социалистік қоғамның жалпы мүддесімен байланысты қарастырылған болатын, яғни, жеке адамның мақсаты жалпы қоғамдық мақсаттармен өлшеніп келді. Ал, ХХ ғасырдағы батыстық экзистенциализм философиясына келсек, онда керісінше, бұл мәселелер терең зерттеліп, философиялық танымның басты нысанасына айналып, өмірмәндік мәселелерді гуманитарлық білімнің ең басты мәселесі ретінде қарады. Өмірмәндік мәселелердің адам өмірі, тағдыры үшін өте маңызды екені

баршамызға мәлім. Өмірмәнділік сұрақтар адамның рухани ізденістерінен, мақсат-мұраттарынан туындайды. Тірі адам ерте ме кеш пе өмірмәнділік сұрақтарды алдына қояды. Соған өзінше жауап іздейді. Демек, бұл мәселеге философиялық тұрғыдан қарағанның маңызы зор. Жалпы, «экзистенция» өмір сүру, тіршілік ету деген мағынаны білдіреді. Тіршіліктің түрлері көп. Мәселе, қалай болса солай өмір сүріп ішкен ас, киген киімге мәз болу емес, керісінше, өмірдің рухани негізі мен мағынасы, мәні неде, адам не үшін өмір сүреді деген сұрақтар төңірегінде толғануда.

XXI ғасырдағы техногендік өркениеттің басты бағыты болып саналатын ғылыми-техникалық прогресс өмірдің барлық саласына өз әсерін тигізуде. Бүгінде адамдар тек машина жасаумен шектелмей жасанды интеллекті, жасанды жануарларды, тіпті адамдарды да жасауға, табиғатты өзгертуге ұмтылуда. Технократтық ойлау жүйесінің басыңқы жағдайға ие болуы қоғамда бұрын-соңды болмаған рухани құлдыраулар мен азғындауларға соқтыруда. Қоғамда материалдық құндылық рухани құндылықтардан жоғары бағаланып, ақша, байлық, адамдар іс-әрекетінің негізгі қозғаушы күші, өмір мағынасының өлшеміне айналууда. Гуманистік сипаттағы құндылықтардың аясы тарылып, адамдар моральдық тұрғыдан күйзеліске ұшырауда.

Менталитеттің экзистенциалдық астары туралы айтқанда, оның басты мәселесі – адам, яғни, адамның жаны, рухы, құндылықтарға қатынасы болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде адам мәселесі философияның қашан да өзекті мәселесінің бірі болғанын байқауымызға болады. Мысалы, сонау Әл-Фараби, Абай, Шәкәрімнен бастап, бүгінгі заманға дейінгі аралықта адам мәселесін көтермеген философ жоқ. XX ғасырдағы өмір сүрген экзистенциалдық философия өкілдері М.Хайдеггер, Ж.-П.Сартр, У.К.Ясперс, А.Камю адамның қарапайым тіршілігінің ментальдық негізі болған экзистенция мәселелерімен айналысуы кездейсоқтық емес. XX ғасырдағы ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін сыңаржақты пайдалануынан түңілген олар жеке адамның жауапкершілігі мен еркіндігін, оның тұтастық қасиетін философияның басты мәселесі ретінде қарастырды. Адам өз тіршілігіне, адамзат өміріне жауапты. Өйткені, ол іштей еркін, ерікті болуға жаратылған. Сондықтан, ол өзінің болмысы үшін жауапты. У.К.Ясперстің түсінігінде адам біртұтас, оның мәні мен тіршілігі, ақылы мен сезімі, сенімі бар. Оларды жіктеп даралауға болмайды. Сенім адамға үміт берсе, философия сол үмітпен сенімді адамға сөздерді таныттырады, сөйтіп, сенімді нығайтудың өзіндік жолын ұсынады.

Ж.-П.Сартр өз еңбектерінде еркіндікті адам белсенділігінің онтологиялық негізі ретінде қарайды. Оның түсінігінше, еркіндікті адамның еркелік-назымен, «заттардың өздігімен» (вещей-в-себе) шағастыруға

болмайды. Өйткені, адам қашан да белгілі бір ұлттың дәстүр мен салттың әсерін үнемі сезеді, соның ықпалында іс-әрекет жасайды. Адам болмысы, яғни, менталитеті климат, тап, тіл, ұжым тарихы, қоршаған әлеуметтік орта әсеріне байланысты [2]. Ал, А.Камю, егер, адам өлетін болса өмір сүріп қажеті не деген сұрақты көлденең тартады. Күнделікті сүрені кеткен мағынасыз кикілжің тіршілікті ол *сүрең тартқан сұмыр* деп атады. «Дүниеден тыс, адам санасынан бөлек «абсурд» жоқ. Олай болса, «абсурд» тек өліммен бірге жойылады» – деді [3, 54-55 бб.].

Қазақтың ұлы жазушысы Д.Досжанның шығармаларымен танысқанда, оның пікірінше, адам үшін ең басты нәрсе «уайымдау» болса, осы уайымдаудың басты объектісі – *өмір*. Бұл жерде Д.Досжан «уайымдау» ұғымын ойлану мағынасында қолданған. Уайым мен қайғыны басынан кешкен адам ғана өмірдің соңында өлім бар екенін бұрынғы тыныш өмірдегіден анығырақ түсінеді, өмірдің, тіршіліктің құндылығын бағалай біледі. Қазақтың өмір мен өлімді салыстыра келіп, «*мың күнгі тамұқтан бір күнгі жарық*», «*тірі адам тіршілігін жасайды*» деп өмірді жоғары бағалауы сондықтан. Қазақ халқы сары уайымға салынып, өмірден түңілгендерді көп жарата бермеген. Қайғы, уайымды тарқатуды «шер шығару» деп атаған. Жалпы, өмірден түңілу, жатсыну, өмірдің келешегіне сенімсіздік таныту, тығырықтан шыға алмау экзистенциалдық философияға тән қасиеттер. Бұндай мәселелер орыс ойшылдарында көп айтылған. Олар өмірмәндік мәселелердің маңыздылығын қоғамның тарихи-әлеуметтік даму контекстінде қарай отырып, өмір мақсаттары мен мұраттарын адамның сана сезімі, ойы, іс-әрекетімен ұштастыра білді. Адам өмірмәнділік сұрақтардан тыс өмір сүруі немесе одан қашып құтылуы мүмкін еместігін философиялық мәселе ретінде қоя білді. Мысалы, С.Ф.Франктың айтуынша: «... *ең топас, денесін май басқан және рухани ұйқыдағы адамның өзі өлім мен оның белгілері қарттық пен ауру фактілерімен бетпе-бет кездескенде – кезінде шешілмей, шетке ысырылып тасталған өмірдің мәні туралы мәселені есіне алады*» [4, 70 б.].

Социалистік жүйе тұсында адам өмірінің мақсаттары мен мұраттары, мәні маркстік философия тұрғысынан қарастырылып, өмірмәнділік мәселе төңірегіндегі философиялық ойлардың бағыты социализм жүйесі мүддесі тұрғысынан қаралғаны белгілі. Социалистік жүйенің қазақ жерінде орнауы да осындай ментальдық құбылыстарды әкелді. Мысалы, 1929-1933 жылдары қолдан жасалған аштық, «халық жауы» деп жазықсыз атылған жандар, саясаттың құрбаны болған зиялы қауым, абақтыда өксімен өткен ғұмырлардың өмірге деген реніші мен өкінішінің болғаны сөзсіз. Дегенмен, қазақ ешқашан өмірден түңіліп, болашаққа сенімсіздік танытқан емес. Керісінше болашақта, жақсы күннен үмітін үзбеген халық. Бүгінгі тәуелсіздікке қол жеткізуіміздің негізінде де осы бір рухани қасиет,

болашақтан қашан да жақсылық күту сенімі жатқаны белгілі. Жалпы, менталитеттің экзистенциалдық астары қазақ ойшылдарын терең толғандырған. А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаевтың өмірлері соның куәсі. Олар да жалғыздықты амалсыз серік қылды, тастандылық сезім кешті, өмірден түңілді, өмірдің мағынасын сөз еткенде тығырыққа тірелді, бірақ, болашақтан үмітін үзбеді, жақсылық күтумен өмірлерін өткізді, сол жолда жан пидашылық жасады. Сондықтан, қазақ философиясын «экзистенциалдық философия» деуге болады, себебі, бұндай ойлар қазақ дүниетанымына тән қасиеттер. Қазақ даласында оларды жырға қоспаған жыршы, тілге тиек етпеген шешен, тереңнен тартпаған дана жоқ. Қазақта *«өзекті жанға бір өлім»* – деген сөз бар. Сүйінбайдың жырында *«ажалдан құтылмайсың қашқанменен»* [5, 38 б.] – деген өлең жолы бар. Мұндай түсінік, сонау Қорқыттан келе жатқаны белгілі. Бірақ, Қорқыт өз философиясында өлімнен қашып, оны ұзартудың жолын іздесе, Сүйінбай көрген түстей өте шығатын қысқа өмірде адам өмірінің мәнін адамгершілік пен арлылықтың, кішіпейілдік пен адалдықтың ұрығын себуде деп түсінеді. Өмірдің рухани құндылықтарын адамдар санасына орнықтыру арқылы дүние болмысының жақсы күндерін ұзартып нәрлендіргісі келеді. Мысалы, Абай дүние, тіршілік туралы былай деп толғанады: *«Өмір, дүние дегенің, Ағып жатқан су екен. Жақсы-жаман көргенің, Ойлай берсең у екен»* [6,182 б].

Қазақ менталитетінде «дүние» ұғымына байланысты көптеген сөз тіркестері бар. Олар «жалған өмір», «жалған дүние», «опасыз дүние», «сұм дүние», «қайран заман» және т.б. Бұл ұғымдарды талдау арқылы қазақ менталитетінің экзистенциалдық мотивін толық ашуға болады. *«Жалған өмір»* қазақ үшін алдамшы, уақытша, «қамшының сабындай» қысқа. Ол бір қалыпта тұрмайды, үнемі өзгерісте: біресе қарлы, біресе боранды, өлім мен өмір, қуаныш пен реніш, адалдық пен арамдық қатар жүретін, адам басын тасқа да жарға да соқтыратын ағын. Абайдың дүние ағып жатқан су деуі де содан: *«Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма, Баяғы күш, баяғы түсің бар ма? Алды – үміт, арты – өкініш, алдамшы өмір, Желікпен жерге тықпас кісің бар ма?»* [6, 163 б.]. Осындай экзистенциалдық мотивте жазылған шығармалар қазақ арасында көптеп кездеседі. Сондай-ақ, қазақ, *«тірі адам тіршілігін жасайды», «түстік ғұмырың болса, кештік азық жина»* – дейді. Үмітті жақындағатын – талап, жігер, қайрат, адал еңбек, белсенді өмір. Талапсыздық ынтаның жоқтығынан, адамның жігерсіздігінен, өзіне деген нық сенімнің жоқтығынан туындаса, талаптану – іс-әрекетті, тіршіліктің қамын ойлауды қажет етеді. Осыдан келіп қазақ *«талап – талмас қанат»* деп өсиет айтады. Абай өзінің 44-ші қара сөзінде, *«адам баласының ең жаманы талапсыздық»* деген. Тек талаптанған, іс-әрекет жасаған мұратқа жетеді. Арманды қанат қылып, алға ұмтылғанның алынбас қамалы, шықпас шыңы

жоқ екені сөзсіз. Бүгінгі қазақ менталитетін осы бағытта тәрбиелеп, дамытқан ел ғана әлемдік бәсекелестікте жеңіске жетеді. Тірлік пен үмітке бағыт-бағдар беретін де талап. Талапта – қимыл, серпіліс, ізденіс, қайрат, жігер бар. Талап – тіршілік көзі. Нарық заманында ынта қазақ менталитетінің рухани негізіне, оның өмірмәнділік сипаттағы бұлжымас қағидасына, тіршілік философиясының өзегіне айналуы керек. Талаптансаң алынбас қамал, алынбас асу, жөнге көнбес іс жоқ. Нарық қазақты осыған үйретуде. Абай өз көзқарасында *талапқа* басқа қырынан қарай білген. Ол талаптың бірнеше түрлері болатынын айта келіп, қазаққа талаптың қандайы керек екенін былай көрсеткен: талаптың ең зоры өнер, білім. *«Талапты ерге нұр жауар»* – деген қазақ мақалын нысанаға ала отырып, Абай: *«Керекті іс бозбалаға талаптылық, әртүрлі өнер мінез, жақсы қылық. Кейбір жігіт жүреді мақтан сөйлеп, сыртқа пысық келеді көзге сынық»* – дейді [6, 168 б.]. Сөйтіп, Абай «өнер мінезге», «жақсы қылыққа» ұмтылуға, талаптануға шақырады. Бірақ, алдамшы дүниенің қатігездігінен сескенген ол дүниенің *«алды – үміт, арты – өкініш»* – деп налиды. Мысалы,

Жүрегім менің қырық жамау,

Қиянатшыл дүниеден.

Қайтп аман қалсын сау,

Қайтқаннан соң әрнеден» [6, 171 б.] – деп сыр шертеді.

Өкініш – орындалмаған арман, іске аспаған мақсат. Өкініштің ментальдық себебі: ақыл, қайрат, жүректің, сана мен ақылдың өзара байланысының, тұтастық бірлігінің үзілуі, білім мен адамгершілік тұтастығының бұзылуы, нәтижесі қатыгез, қиянатшыл дүние. Рухани негізі сол өмір туғызған өмірдің баянсыздығы, ел арасындағы алауыздық, имансыздық пен қатыгездік, сатқындық пен өсек, өтірік. Бұлардың барлығы адамның асыл арманы мен үмітіне тосқауыл болатын рухани кедергілер, өрмекшінің шырмауындай шешімі қиын замана өрнектері. Армандаған ойлардың жүзеге аспауы адам жан дүниесінің күйзелуіне әкеліп соқтырады, үмітінен айырады. Бұл дүниеде, яғни, «жалған өмірде» өзінің шарасыздығын, дәрменсіздігін мойындауға мәжбүр етеді. Алдамшы өмір мен қиянатшыл дүниенің өкініш пен мұңға толы болуы да сол себептен. Қазақ «дүние» ұғымын «О дүние», «Бұл дүние» деп екіге бөлген. «О дүниені мәңгілік, шексіз деп түсінген. О дүниелік болған адамдардың қайтып оралмайтынын, қайта тірілмейтінін қазақтар *«өтпейтін өмір жоқ, сынбайтын темір жоқ»*, *«өткен қайтып оралмас, өлген қайтып келмес»*, *«тумақ бар жерде, өлмек те бар»* – деген. Сондай-ақ, Абай, *«Адамзат – бүгін адам, ертең – топырақ, Бүгінгі өмір жарқылдап, алдар бірақ. Ертең өзің қайдасың, білемісің, Өлмек үшін туғансың, ойла, шырақ!»* [6, 152 б.] – деген. Қазақтар о дүниеге өткен адамды *«мәңгілік сапарға аттанды»*, *«бақилық болды»* дейді. Ал, жалған

дүниеге келсек, ол нақты, шекті, алдамшы, құбылмалы. Оның қызығы мол, сән-салтанаты, той думаны, махаббаты мен ләззаты, рахаты мол дүние. Жалған дүние туралы ойлар қазақ дүниетанымы мен түсінігінде ерекше орын алады. Мысалы, Доспамбет жырау ол жөнінде былай деп жырлаған: «Қоғалы келдер, ком сулар,

Кімдерге қоныс болмаған,
Саздауға біткен қара ағаш,
Кімдерге сайғақ болмаған.
Жағына жалаң жібек байлаған
Арулар кімнен қалмаған...
Жазыда мал іздеген қазақтың
Басы қайда қалмаған.
Күлелік те ойналық,
Киелік те ішелік,
Мынау жалған дүние
Кімдерден кейін қалмаған!!!» [7, 42 б.].

«Жалған өмір», «жалған дүние» өтпелі, алдамшы, ауыспалы. Дүние ұғымының мазмұнын «заман», «уақыт», «мезгіл», «кезең», «дәуір» тәрізді ұғымдар арқылы ашып отырған және халық тағдырында қалдырған ізіне сәйкес әргүрлі сипаттама берген. Мысалы: «зар заман», «қаралы заман», «өлара шақ», «жаман уақыт», «кең заман» немесе «тар заман» деп заман туралы қазақ жыраулары мен ақындары көп толғанған. Асан Қайғы («Қырында киік жайлаған», «Құйрығы жоқ, жалы жоқ», «Бұл заманда не ғаріп»), Махамбет («Ереуіл атқа ер салмай», «Жалған дүние»), Ы.Алтынсарин, С.Торайғыровтың кезінде «заман» тақырыбы кеңінен талданған. Осыдан, мынадай пікірлер туындайды: Біріншіден, «заман» ұғымы қазақ менталитетінде өткінші, алдамшы, уақытша дүние. Сосын да болар, қазақ «заманың түлкі болса, тазы болып шал», «заманына қарай заңы, тоғайына қарай аңы», «заманың қалай болса, бөркінді солай ки» – деуі. Екіншіден, әр адам өз заманының баласы. Абай айтқандай: *«Әркімді заман сүйремең, Заманды қай жан билемек? Заманға жаман күйлемек, Замана оны илемек»* [6,151 б.]. Басқаша айтқанда, қазақ үшін талабына сай бейімделу өмір сүрудің ерекше бір формасы. Белгілі қазақ философы Ғ.Есім: *«Жалған ғұмыр ахиретке дайындық, демек, адамның адами өмір сүруіне ерік берілген дүние – осы жарық толған дүние. Осы мүмкіндікті адам пияғына пайдаланып, мәңгілікке даярлық жасау керек. Осы міндет орындалмай жатыр, себебі, жалған дүниеде Адаммен қатар Шайтан өз патшалығын құруда. Бұл өмірде Адам мен Шайтан, Шайтан мен Адам»* болып тұрып жатырмыз. *Айтпағым: кейде жеңіске Жаратушысын мойындап, Адам жетсе, кейде, Алласын ұмыттырып адамды Шайтан бауырына басып алып*

кете барады», – дейді [8, 16 б.]. Шындығында мына заманда Алласын ұмытып, адамгершіліктен жұрдай, көргенсіздер мен арсыздар қаншама? Абайша айтсақ, уақытқа арта салу дәрменсіздіктен, пендешіліктен туындайды. Демек, бәрі нарықтың әлегі, нарық болмағанда жақсы өмір сүрер ме едім деген пиғыл бүгінгі қазаққа жолдас бола алмайды. Қазақ халқы мұндай пиғылмен күресу үшін өзінің менталитетін бәсекелестік жағдайға дайындауы қажет. Қазақ біреуге реніш білдіргенде немесе шектен шыққан нашар адамға «көргенсіз» дейді. Көргенсіздік тәрбиенің жоқтығынан, надандықтан, арсыздықтан туындайды және оған көрегенділікті қарсы қояды. Қазақ түсінігінде көрегенділік – әділдік пен адамгершілік жолынан таймау, үлкенді сыйлау, ата-анаға құрмет көрсету, еліне қамқор болу, қиналғанда оған жол көрсету. Бұлардың барлығы қазақ үшін жазылмаған қағида, бұлжымайтын ұстаным. Бір сөзбен айтқанда, көрегенділік – даналық белгісі. Өкінішке орай, бүгінде осындай аталық дәстүрге сызат түскен. Өмір мәнін рухани құндылықтармен нәрлеу, бүгінгі прагматикалық қоғамда, оларды адамдардың нақты іс-қимылының өзегі мен тұғырына айналдыру бүгінде өзекті мәселе болып отыр. Дегенмен, бұл мәселелер талданып жүргенмен, күнделікті өмірде «құнсыздана» бастағандай. «Малым – жанымның садақасы, жаным – арымның садақасы» – дейтін қазақ, бүгінгі рухани жағынан азғындаған қоғамда барын саудаға салуда. Бұрынғылар «жеті атасын білген ұл – жеті жұрттың қамын жер, өзін ғана білген ұл – құлағы мен жағын жер» – деген екен. Өкінішке қарай, бүгінгілер жеті атасын білгенмен, жеті жұрттың қамын жемейтін халге жетті. Керісінше, жағы мен құлағын бір жеп (өтірік, өсекпен басқаның құлағын шірітіп), халқының байлығын екі жеп, елін тонауда. Міне, бұлардың бәрі де экзистенциалдық мәселелер. Өйткені, олар өмір мәнін ашуға, тіршіліктің рухани астарын менталитет негізіне айналдыруға әсерін тигізеді және қазақ философиясының танымдық бағыты мен тәрбиелік рөлін арттыруға көмектеседі.

Қазақ менталитетінің экзистенциалдық астарын айқындай түсетін ұғымдардың бірі, ол – *тағдыр*. Осы бір ұғымның тылсым сыры қашанда жұмбақ болады да тұрады. Қазақ ұғымында «*тағдырдың жазғаны*», «*тағдыр салса көнесің де*», «*тағдыры солай болды*», «*жазымыштан озымыш жоқ*» деп айтамыз. Мұндай сөз тіркестерін қазақ көп жағдайда басына іс түскенде, ауыр жағдайға душар болғанда, қайғылы оқиғаға тап болғанда қолданады. Ғ.Есім «*Түркілер дүние танымында тағдырды тәңір береді. Бұл мәнде тағдыр Жаратушының өмірі немесе оның керемет құдіретінің бір көрінісі. Бірақ, Жаратушы өзі жаратқан кереметтеріне тек ізгілік тілеуші болуы ақылға сыймайды, олай болса тағдыр көбінесе жазымсыз қылық, істерге, қиын-қыстауларға қатысты айтылады*» – дей келе, ойын одан әрі былай деп жалғастырады: «*Әлде тағдырды Жаратушы мүмкіндік ретінде беріп бар*

мәселені білдіруші өзі ме екен? Жалпы, тағдырды меңгеріп, яғни, өз басыңа өзің ие бола алуың мүмкін бе?» [8, 47 б.] – деп оқырманға сауал тастайды. Өте орынды сұрақ. Нарық заманында адамның өз тағдыры өз қолында деп жүрміз. Бай боласың ба, кедей боласың ба бәрі өзіңе байланысты. Бұл жерде тағдырды бір жағынан, Жаратушының мүмкіндік ретінде адамға беріп отырған сыйы деп түсінуге болады. Екіншіден, мұндай тарихи мүмкіндіктің пайда болуы саяси-әлеуметтік жағдайларға да байланысты. Олай болса тағдырды тек діни ұғым деп қарастыруға негіз жоқ. Осы пікірге орай Ғ.Есім: «...тағдыр деген таза сана. Ол идея түрінде мүмкіндік формасында өмір сүреді. Тағдыр идея болғанда – мүмкін идея, ол іске асуы да аспауы да екіталай» [8, 24 б.], – деген.

Тағдырдың іске асу, аспауы халыққа немесе оның жекелеген өкілдеріне байланысты. Тағдырға қарсы тұру – адам еркіндігін, жігер-қайратын, өмірге деген нақты сенімін қажет етеді. Өзіңе, өз еркіндігіңе сенбесең, тағдырға қарсы тұра аласың ба? Өзіңе сену, өзіңнің еркіндігіңді мойындау, өз еркінмен шешім қабылдауға мүмкіндігіңді мойындау емес пе? Сонымен бірге, еркін шешім қабылдау тек абсолютті білдірмейді. Адамның қабылдаған шешіміне, оның орындалу орындалмауына қашан да әлеуметтік факторлар, тарихи орта, қалыптасқан дәстүр, санадағы стереотиптер, тіпті дүниетанымдық қағидалар да әсер етеді. Олай болса, тіршіліктің мәнін тек «тағдырдың жазуы» деп мойындау қате. Себебі, бәрін тағдырға мойындатқан адам өз еркіндігінен, жауапкершілігінен, жігер намысынан айрылған адам. Бүгінде қазақ менталитетінде бұл ұғым тек діни тұрғыдан ғана қолданылып жүр. Мына заманда бәрін «тағдырдың жазуы» деп қол қусырып, шарасыздық танытып қарап отыруға болмайтын дүние екені белгілі. Олай болса, тағдыр мәселесіне діни тұрғыдан қараудың да маңызы зор. Тағдырды әлеуметтік философиялық тұрғыдан талдау оны ұлттық, халықтық деңгейде қарауды қажет етеді. Өз кезегінде мұндай ұстаным ұлттың өзіндік санасы мен менталитетінің өскелеңдігін, заман талабына сай піскендігін, материалдық, рухани құндылықтарды жасауда жасампаздық танытуы мен белсенділігін керек етеді. Басқаша айтқанда, халықтан өзінің мәндік күші мен ментальдық болмысын әлеуметтік өмірде жүзеге асыруын қалайды. Осы жағдайда өзіндік жүзеге асыру әлеуметтік құндылыққа ауысып, қоғамның қозғаушы күшіне айналады. Сонымен қатар, «тағдырдың жазуы», «тәубә», «шүкір», «сабыр» ұғымдары бір-бірімен байланысты. Тәубә, сабыр, шүкіршілік ұғымдары тек жеке адамдардың басындағы ғана қасиет емес, сонымен бірге, халық менталитетіне де тән қасиет. Олар ұлт менталитетінде терең орналасқаны соншалықты, ұлттың ментальдық болмысында метафизикалық негізге ие болған. Демек, оларды қазіргі кезеңдегі ұлт менталитеті дамуынан тысқары алып қарауға болмайды. Себебі, бұл құндылықтар ұлт менталитетінің

әлеуметтік мәселелерін шешуде өзіндік әсер ететіні сөзсіз. Оны қазақ халқы менталитетінің ішкі «заңдылығы» десек те артық болмайды.

Қазақ дүниетанымында «тәубә» ұғымы қандай да болмасын іс-қимылдың шегін аңғартады. Барға разылық таныту, қанағатшыл болу, жоққа мойымау, астамшылдық жасамау, тәубә ұғымының басты сипаттары. Тәубәшілдікте асығыстық, астамшылдық жоқ. Онда ұстамдылық басым. Тәубәшілдік материалдық, сыртқы болмыстың көрсеткіші емес. Ол жоғарғы деңгейдегі руханилықтың белгісі. Қазақтың «*асығыстық шайтанның ісі*» деуі де сондықтан. Тәубә ұғымы шыдамдылық, төзімділікпен де байланысты. Шыдамдылық көнбістік емес, керісінше, әліптің артын бағу, асығыстық пен ағат қимылдар жасамау. Ол даналықтың көрінісі. Бұндай «ментальдық императив» өзінің жемісін нарықтың қиын жылдарында көрсете білді, елдің тыныштығы мен тұрақтылығын сақтаудың негізі болды. Қазақ, «*сабыр түбі – сары алтын*» дейді. Сабырлылық – даналық белгісі. Сабырсыздықты қазақ *арсыздық* деп білген. Сабырлылық таныту үшін ақыл керек, ес керек, мінез керек. Бойдағы сабырлылық ойына тұрақтылық, ісін береке, бойына қайрат әкеледі. Қазақтың сабыр түбі сары алтын деуі осыдан болар. Сабырлылық ақылдың серігі. Ақыл мен сабыр бірлескен жерде парасатқа жол ашылады, адам өзінің алға қойған мақсаты үшін барлық мүмкіндіктерін пайдалана алады. Шындығында, ақыл мен сабыр біріксе алынбас қамал, шықпас биік болмайды. Сабыр мен қанағат өзара байланысты. Қанағат сабырлыққа апарар бірден-бір жол. Қанағатшыл адам дана, парасатты, рухани дүниесі бай, яғни, қазақ жолы – қанағат.

Бағыс менталитетінде дүниені білім негізінде өзгерту принципі басым болса, Шығыста керісінше, дүниеге бейімделу, икемделу, түсіну басым. Қазақ менталитеті осы екі қарама-қарсылықтағы құндылықтардың арасын бірегейлендіруге бағытталған. Бұл оның басты ерекшелігі, даму логикасының ішкі өзегі. Бұл ерекшелікті кезінде Абай да байқаған. Ол өзінің 17-ші сөзінде осы ұлт менталитетінің ерекшелігін еске ала отырып *қайрат, ақыл, жүрек* үшеуін айтыстырып, бәрін жүрекке бағындыратыны да сондықтан. Жүрек – махаббат, имандылық, ар-ұяттың орналасқан жері. Ал, осыларсыз сабырлылықтың болуы мүмкін емес. Сабыр мен қанағат ұғымдары да өзара байланысты ұғымдар. Сабыр сақтаған адам ғана қанағатшыл. Қанағатсыздықты, астамшылдық жасауды қазақ *бекершілік* деп есептеп, «*толмасқа құйма, тоймасқа берме*» деп философиялық түйін жасап отырған. Сонымен қатар, ұлттық сананың даналыққа пара-пар қасиеттерінің бірі – қазақтың бейбітсүйгіштілігі, агрессивтік қасиетінің жоқтығы, біреудің еншісіне ешқашан көз алартпауы, барына қанағат етіп, шүкіршілік танытуы. Мұндай позитивтік және гуманистік сипаттағы қасиеттердің қазақ халқы менталитетінде нық орнығуы адам мен табиғат, адам мен қоғам, ел мен ел

арасындағы қарым-қатынастардан көруге болады. Мұндай ұлттық қасиет негізінде «жатсынбау», «бауырмал болу», «кешірімпаздық» архетиптері жатыр. Бұлар – өмір қажеттілігінен туындаған, қазақтың өмір сүру тәсілінің бағытын айқындайтын құндылықтар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы, 1999. – 200 б.
2. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. – М., 1984. – С.216.
3. Камю Альберт. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде. Бунтующий человек – М., 1990. – С.278.
4. Франк С.Л. Смысл жизни. – М., 2011. – С.248.
5. Ұмбетов М. Пірім менің – Сүйінбай. – Алматы, 1992. – 207 б.
6. Абай. Қалың елім қазағым: Шығармалары. – Алматы, 1995. – 350 б.
7. Ай заман-ай, заман-ай. (Бес ғасыр жырлайды): 2 томдық – Алматы, 1991. – т. 1. – 384 б.
8. Есім Ф. Тағдыр болмысы. – Астана, 2014. – 116 б.

АРЫНГАЗИЕВА Б.Б. ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ МОТИВЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА И ЕГО МЕНТАЛИТЕТА.

В этой статье рассматриваются вопросы ментальности казахского народа на современном этапе с точки зрения социально-философской позиции. Эти вопросы обсуждаются в рамках духовного влияния на социально-экономические процессы. Рассматриваются мотивы менталитета казахской нации и природа его развития.

Ключевые слова: менталитет, архетип, толерантность, техногенный, технократическое мышление, цивилизация, феномен, онтология, ценность, глобализация, сфальцифицированная жизнь, ложный мир, ум, спокойствие, предначертано судьбой, запись, слава богу, удовлетворение.

ARINGAZIEVSA B.B. EXHNTENIAL MOTIVE OF KAZAKH AND ITS MENTALITY

This article discusses the mentality of Kazakh people at the present stage in terms of social philosophical position. These issues are discussed in the spiritual influence on the development of socio-economic process. Also consider the motives of the Kazakh nation mentality and the nature of its development.

Keywords: mentality, an archetype (psychology), tolerance, technogenic, technocrats қ thinking, a civilization, a phenomenon, ontology, value, globalizations forged life false the world, mind, calm down, destinies, мәуб ә record, thank God, anything satisfaction, all life, attracted a look.

ӘОЖ 94 (574)

БІЗДІҢ ТЕГІМІЗ САҚТАН БАСТАЛАДЫ

ЖАНБОЛАТОВ С.

Мақалада қазақ халқының шығу тегі туралы көзқарас, пікірлер берілген. Сонымен қатар қазақ халқының тегі де, соған орай мемлекеттік генезисі де арғы сақтардан бастау алып, Ғұн, Үйсін, Қаңлы, Алан мемлекеттерінен бері қарай, Қазақ даласында бой көтерген мемлекеттер арқылы жалғасуы керектігі туралы айтылған.

Кілт сөздер: ұлыс тарихы, этногенез, генетикалық айырмашылық, сақтар, Ұлы Дала тұрғындары.

Біраз уақытқа дейін адамзаттың, соған орай қазақты ішіне алған түрік халықтарының шығу төркіні туралы пікір екіұдай еді. Қазір бұл айқындалды.

Үш жыл бұрын жарық көрген «Ежелгі ұлыс тарихы» атты зерттеу кітабымда жазғанымдай (Алматы. «Атажұрт» баспасы), өткен ғасырдың 70 жылдарынан басталған «Һауа болжалы» 1980 жылдардағы әр құрлық адамдарының ДНК-сына жүргізілген зерделеулер арқылы күшейді. Талай археологтардың, генетиктердің, молекулалық биологтардың зерттеулері арқылы расталды. Сонымен, неше жылдың алдында, Кембридж университетінің генетика факультетіндегі антрополог, профессор Франсис Барокс сияқты ғалымдар, африкалықтардың өзге құрлықтағыларға қарағанда гендік жағынан өте көпгүрлілігіне және өзге құрлықтағылардың Эфиопиядан алыстаған сайын ол көпгүрліліктен арыла түсетініне қарай отырып, зерттеу қорытындыларын: «Адамзаттың этногенезі жайлы талас толастады, – дей келе, – ... Осы заман адамзатының тұқияны Африкадан келген, сосын жаһанды иелеген дейгін фактіге күмәндану қиын», – деп тұжырымдады.

Ф.Барокстың пікірінше, мөлшермен 70-80 мың жылдың алдында солтүстік-шығыс африкалықтардың (эфиопиялықтардың) дене бітімі осызамандық адамдар деңгейіне толық жеткен. Сосын тез өсіп-өнген олардың көбі, өз жұртынан әлемге аттанып, әр тұстағы алғашқы жерліктердің *(олар белгісіз себептен құрыған)* орнын басып, дүниені иелеуге кіріскен. Бұдан неше 10 мың жыл бұрын бұл зор көлемді жабал көшке айланған. Қызыл теңіз бен Араб түбегі арқылы Иран үстіртіне жеткенде, одан Тұр даласына келгенде адамзат өркениеті тағы да дами түскен. Әрине, көш жолында қоныстап қалып отырғандар да аз болмаған.

Шаңхайда, 1998 жылы өткен Жұнхуа (хән, немесе хань) ұлты генетикалық тобының құрылымы мен функциясы жайлы форумда шығарылған қорытынды: «Қытайдың оңтүстігі мен солтүстігіндегі адамдар

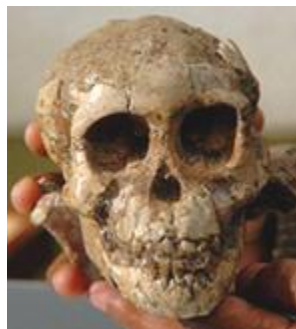
обында генетикалық айырмашылық расында да бар, алайда мұндағы генетикалық байланыс күрделілеу. Бүгінгі Азияның генетикалық қоры, негізінен, африкалық этногенезге ие қазіргідей адамдардан бастау алған. Бұл homo еректустан (түрегелген адамнан) кроманьондарға (қазіргі адамға) үздіксіз эволюциялану барысы шығыс Азияда болған деген тұспалды аударып тастады», – делінді. Демек, бұлардың да тегі Бейжін адамы емес.

Сөйтіп, бүгінгі ғылыми зерттеулердің нәтижесі арғы замандағы Ұлы Даладағы қалың тайпалардың арғы аталарының өңшең Африкадан көшіп келген саф кара нәсілділер екенінде дау жоқ деп отыр. Олар бертін келе ішіп-жем мен сыртқы ортаның ықпалынан өңшең саф ақ нәсілдіге өзгерген. Бұл олар үшін екінші кезең есепті еді. Ұлы даладағы сақтардың, ғұндардың, үйсіндердің, қаңлылардың, аландардың тегі, ең алдымен, осы ақ нәсілділер. Ал, ата-бабаларымыздың үшінші кезеңі – ақ пен сарының араласбасына (метистенуіне) өзгеруі бертінде басталған. Біздің осы ақ нәсілді ата-бабаларымыздан Еуропаға кеткендер, сарылармен араласпағандар – бүгінгі еуропаидтар. Сонымен, адамзат дүниеге келуден бұрын жер шары бар болғаны сықылды, шығыстың Сыма Чяны мен батыстың Геродоты Ұлы Далалықтарды білуден бұрын, бұл Ұлы Дала тұрғындарға толы болатын және олар едәуір биік өрелі өркениетке ие еді. Ұлы даламыздағы, соның ішіндегі Қазақ сахарасындағы археологиялық табыстардан еуропаидтық мүрделер шықса, бүгінгі еуропалықтардан сүйінші сұрайтын не солардікі деп көңілсізденетін заман өтті.

Әрине, ғасырлардың Ұлы Дала тұрғындарына әкелген өзгерісі көп. Бірақ ғалымдар ондағы әшкере де жиі өзгерісті үстем жіктегі ауысулар, соған байланысты ат-есімдегі өзгерістер, ал бейайқын да баяу құбылуды эволюция деп біледі. Биліктегі (үстем жіктік) өзгерістерге ере орда шаңырақтарының аты да өзгеріп отырған. Бірақ ол шаңырақ астындағы тұрғындардың заты оншама тез құбылмаған. Тек демографиялық ауыс-түйістер мен табиғаттық ықпалдар салдарынан тұрғындардың бет бейнесінде жоғарыда айтылғандай эволюциялық баяу өзгерістер ғана пайда бола берген. Ежелгі сақтардың одан кейінгі оларға мұрагер Ғұн қағандығы, Үйсін, Қаңлы, Алан ұлыстарындағы жұрттың ұрпағы да, әлбетте, сол баяу өзгеріспен бүгінге жеткен. Бұл ұзақ тарихта сан көшулер де болғаны рас. Кеткендер де, келгендер де болды. Алайда, кеткендер түбінен қопарыла, ұрық қалдырмай жоғалған емес. «Жылқы аунаған жерде де түк қалады». Ол қалған ұрық та өнеді, өседі.

1-сурет - 2006 жылдың 20 қыркүйегінде Эфиопиядан табылған, 3 миллион 300 мың жылдың алдындағы, тастанған, ежелгі адамның бас сүйегі

Демек, расында да, адамзаттың этногенезі

жайлы талас толастады. Осы заман адамзатының тұқияны Африкадан келген, сосын жаһанды иеленген дейтін фактіге күмәндану қиын. Бұл саф қара нәсілді ата-бабаларымыз бергін келе өңшең саф ақ нәсілдіге өзгерген. Сақтардың, үйсіндердің, қаңлылардың, аландардың – түрік, соның ішіндегі қазақ даласының ежелгі тұрғындарының тегі, ең алдымен, осы ақтар. Қытай деректерінде де бұл ата-бабаларымыздың (бергі Түрік қағандығына дейінгі) келбетін шымқай еуропаид деп суреттеген. Ал, ата-бабаларымыздың одан кейінгі кезеңі – ақ пен сарының араласбасына (метистенуіне) өзгеруі бергінде, шығыстан батысқа ауған сары нәсілділермен араласқан соң басталған.

Ендеше, тегіміз де, соған орай мемлекеттілік генезисіміз де арғы сақтардан бастау алып, Ғұн, Үйсін, Қаңлы, Алан мемлекеттерінен бері қарай, Қазақ даласында бой көтерген мемлекеттер арқылы жалғасуы керек. Биыл тойлап отырған Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойы – Қазақстанның осындай ұзақ тарихқа ие мемлекеттілігінің бір маңызды сатысы.

ЖАНБОЛАТОВ С. КОРНИ НАШИ БЕРУТ НАЧАЛО ОТ САКОВ

В статье приведена гипотеза о происхождении казахского народа. Также ученый считает, что происхождение, и генезис государственности казахов берут начало от саков, и имеет продолжение через государства, которые основали Гунны, Уйсуну, Кангюй, Алан.

Ключевые слова: история этноса, этногенез, генетическое различие, саки, жители Великой Степи.

ZHANBOLATOV S. OUR ROOTS ORIGINATE FROM SAKS

The article presents a hypothesis about the origin of the Kazakh people. Also, the scientist believes that the origin and Genesis of the statehood of the Kazakhs originated from Saks, and has continued through the state, which was founded by the Huns, Uyuni, kangju, Alan.

Keywords: history of the ethnos, ethnogenesis, genetic difference, Saki, inhabitants of the great Steppe.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

ӘОЖ 811.512.122

Ғ.МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕР

ӘБДІЛДАЕВА А.О.

Мақалада тіл мен мәдениет сабақтастығына қатысты пікірлер мен сөз зергері Ғ.Мүсірепов шығармаларындағы лингвомәдени бірліктердің қолданылу сипаты мен көркемдік ерекшелігі қарастырылған.

Кілт сөздер: лингвомәдениеттану, антропонимдер, салт-дәстүр, ұлттық таным, символ.

Тіл мен мәдениеті сабақтас зерттейтін ғалымдар соның ішінде қазақ ғалымдары Ә.Қайдаров, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова т.б. мәдениетті тілден бөліп алып қарамай, тіл – мәдениеттің бір көрінісі, ол екеуінің арақатынасы ерекше де маңызды деп санайды. Себебі, кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнелеп көрінетіні, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетіні белгілі. В.Гумбольдт айтқандай: «Ұлттың өзіне тән, іштей дамитын рухы бар, сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл» [1, 349 б.].

Тіл ғылымында лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттанудың, соның ішінде антропонимдерге қатысты жағын ортақтастыратын жана ғылым. Сонымен, лингвомәдениеттану – ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этникалық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, руханилық, тұрмыстық қағидалармен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізуді зерттейтін тіл білімінің бағыты. Лингвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты – ұлттық болмыстың тілдегі көріністерін, тіл фактілері мен халықтық танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтау деп түйіндеуге болады.

Бүгінде лингвомәдениеттану ұлттық тілді танудың да негізі екені соңғы кездегі біраз зерттеулерде (Г.Смағұлова, А.Алдашева, А.Сейсенова, Г.Қажығалиева, А.Сейілхан, Қ.Қайырбаева т.б.) анықталып, лингвомәдениеттану ғылымының пән ретінде қалыптасуынан қазақ тіл білімінде жеке сала ретінде қарастырылуынан көрінеді.

А.Алдашева бұл пәннің зерттеу көздерін ғылыми тұрғыдан анықтап әрі лингвистика ғылымымен ортақтығын лингвомәдениеттанудың ауқымы өте кең, ол әрбір тілдік единицаның белгілі бір халықтың төл элементі, халық

тілімен бірге жасасып келе жатқан ұлттық «бет-пішіні» бар деп есептелген сөз ұлттық әлеуметтік, этникалық, адамгершілік, мәдени, тұрмыстық нормаларға сай деп тұжырымдайды [2, 15 б.].

А.Сейсенова лингвомәдениеттану мәдениеттің тілдік жүйеге қалай әсер ететінін, яғни фактор мен адам бойындағы тілдік факторлардың байланысын қарастырады [3, 22 б.].

Сол сияқты тіл мен мәдениеттің сабақтастығының көркем мәтіндегі көріністері Г.Снасапова, Ш.Елемесова, Ж.Абдрахманова, Ф.Қожахметова, А.Әмірбекова, т.б. зерттеулеріне арқау болған.

Лингвомәдени бірліктер немесе лингвокультуремалар әртүрлі салалы сөздердің топтарынан көрінеді. Ұлттық салт-дәстүр, жөн-жоралғы, ұлттық көзқарастар, ұлттық болмыс, бір сөзбен айтқанда ұлттық мәдениетті, ұлттық мінезді білдіретін сөз және сөз тіркестері. Бұған кәсіп атаулары, кірме элементтер, тыйым сөздер, туыстық, далалық демократияға қатысты сөздер, рухани ұлттық мәдениет, ұлттық теңеу, баға т.т. категориялары бойында бар сөздер де енеді.

Салт-дәстүрлер – рухани мәдениеттің негізгі аспектісі. «Ол – ұлтты рухтандырып, оның ішкі, сыртқы келбетін өрнектеп, көрсетіп тұратын сипаттарының бірі...Оның негізгі бір сипаты – оның тұрақтылығы. Ол оңайлықпен өзгере салмайды, тіл арқылы ол ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Сол арқылы ұлт өмірінің желісі үзілмей, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі» [4, 5 б.].

Ғ.Мүсіреповтің көркем шығармаларындағы ұлттық дүниетанымды білдіретін сөздер мынадай лингвомәдени бірліктер тобын құрайды:

Ұлттық салт-дәстүрге қатысты лингвомәдени бірліктері:

Ертеден және қазір де жалғасып келе жатқан әрі жарасты дәстүрлердің бірі – құда түсу. Жігіттің әкесі немесе жақын туыстары қызы бар үйге құда түседі, яғни бойжеткен қызын өз ұлына қалыңдық етіп беруін сұрайды. Құдалар құрметке лайық сыйлы адам деп саналады. Қыз әкесі келісім берген соң құдалықтың жөн-жоралғыларын жасайды. Оның түрі өте көп. Мысалы, құда аттанар, құда тарту, ат байлар, құйрық-бауыр жегізу, тағы басқа ырымдар мен кәделері, алымдары болады. Құдалықты басқарып барған адам «бас құда» деп аталады. Тұрмыс құратын жігіт пен қалыңдықтың әкелері бір-біріне «бауыздау құда» деп аталады. Құда түсу – қазақтың ең үлкен той-думаны, мәртебелі, жарасты әрі мән-маңызы бар салт-дәстүрлерінің бірі. Онда түрлі ойын сауық, әзіл-қалжындар, балуан күрес, айтыс, өлеңдер айтылады. Екі жақта бір-бірінің артықшылығын байқап, кемшілігін сынап отыратыны – бесенеден белгілі.

Ғ.Мүсірепов тілінде бұл салт-дәстүр келесі тілдік бірлік арқылы берілген:

Үйлену, үй болуға қатысты лингвомәдени бірліктер:

*Бұлғандап бос жүріп пе ең, Назыкешті Тілеуке алғалы жатыр зой..
Түнде құда түсерінде болдық, - деді (Оянған өлке).*

*Оның орнына құлынды бие жетелеген біреу қара үйге қарай
жақындай берді. «Қалың мал зой» деп ойлады Сейіт (Оянған өлке).*

*– Қалың мал дегеніміз қызды сату емес, екі жақтың той-
қуаныштарына әрең жететін шығын (Ұлтан).*

Тойдан соң сол күні қалыңдықты күйеуге көрсетіп, некесін қиып, «қол ұстату» ырымын алады. Бұл ырымның мәні: жеңгелер сусыған жібек матаның астынан күйеу мен қалыңдықтың қолын бір-біріне ұстатады.

Жеңгелері әуелі қашанғы дәстүр бойынша күйеу мен қыздың қолдарын ұстаттыра берді

Әйелді сатып алмайды дейсіңдер, онда неге ері өле қалса, неге оны ерінің туған-туысқандарына қосасыңдар? Әмеңгерлік деген осы емес пе? (Ұлтан).

Қазақ бесігінде жатқан баласын да айттыра береді (Ұлтан). Әлі тумазан балаларды атастырып, аманат құда болатындар да бар (Ұлтан).

– Қазақта «қыз көру» деген жән-жосық бар еді зой (Ұлтан).

«Қыз көру» салты кейде «қыз таңдау» деп те аталады. Салт бойынша белгілі кісілердің балалары немесе өнерпаз, сал-сері жігіттер өзіне лайық қыздарды ел ішінен өздері таңдаған. «Пәлен жерде жақсы қыз бар» дегенді естіген жар таңдаған жігіттер өнерлі дос-жолдастарын ертіп, қыз ауылына барады. Қазақта «қызды кім көрмейді, қымызды кім ішпейді?» деген мақал қыз іздеген жігіттерге жол ашады. Ондай жігіттерге ешкімнің наразылық білдіруге, тосқауыл жасауға хақысы жоқ. Керісінше жігіттерді салтанатпен қарсы алған. Ауылдың бойжеткен өр мінезді, еркін қыздары мұндайда «қыз көретін жігітті біз көрелік» деп белсене шығып, жігіттермен өнер сынасқан. Жігітке олар да сын көзбен қарап, өз ойын ашық айтқан. Осындай жолда бірін-бірі сынаған қыз-жігіттер айтысқа түскен. Осыдан кейін ұнатқан жастар сөз байласып, жігіт жағы құда жіберген. Демек, жігіт пен қыз бірін-бірі ұнатқан жағдайда да құдалық жолы жасалған. Олай болса, қыз бен жігіт бірін-бірі ұнатып қосылған, сүйіп қосылған кездері қазақта ертеден болған. Әрине, қазақ салтында «қыз таңдау», «қыз көру» әр кезде бола бермеген. Оған аты белгілі адамдардың балалары мен жігіттердің ғана қолы жеткен [4].

Ғ.Мүсірепов шығармалары ұлттық салт-дәстүр, ұлттық тағам және ойын атауларын білдіретін лингвомәдени бірліктерге өте бай. Мысалы,

Қыз Мүсірепті көрді де тұра қалды. Еркек алдынан өтпейтін салты бар екен (Ұлтан).

Қазақ халқының сенімі бойынша, жол жүріп бара жатқан жолаушының жолын әйел адам кесе, оның жолы болмайды деп есептелген.

Этнографиялық деректерге карағанда, жолаушы ер адам жолын әйел адамның әсіресе айлығы келіп жүрген әйелдің жолын кесуінен қатты қорыққан. Осымен байланысты қазақ әйелдері ер адамның алыстан қарасы көрінгеннен-ақ ол өтіп кеткенше қанша асығыс болса да, тосып тұратын болған.

«Жолымды кеспе» тұрақты сөз тіркесінің қалыптасуы мен қазіргі таңдағы мән мағынасында жұмсалыуына жоғарыдағыдай наным-сенімдер негіз болғанын Қ.Ғабитханұлы атап көрсетеді [5, 118 б.].

Жаниша әуелі құман-легенін жерге қойып, Еснейге бір тізелеп сәлем етті (Ұлпан).

Көзін ақитып бас келді. Төңкеріліп жалқындап қазы-қарталар келді (Ұлпан). Астау толы етке сегіз адамнан оралып кеп отырды. Астауларда алалық жоқ. Бас, жамбас, қазы-қарта түгел (Ұлпан).

– Мүсіреп, құтты болсын шілдехана,

Хабары әрең жетті кеше гана (Ұлпан).

– Балаңның басы үлкен болса, милы болсын,

Алыс-жақын елдерге сыйлы болсын,

Шашуға таласқан жас балалар бәрі де қарны қампиган, ши борбай, ірің көз, қотыр-шотырлар екен (Ұлпан).

Қазақ-орыстар ойынынан кейін «Жамбы ату» басталды. (Ұлпан).

Ауылға жақындай бере Ұлпан құрылып жатқан алтыбақанды көрді (Ұлпан).

– Кешке қоныс майларға келіңіз (Ұлпан).

Қоныс майлар – жаңа қонысқа көшіп келгенде жасалатын тамаққа шақыру ырымы.

Босаға майлау (ғұрып).— Жастар жеке отау құрғанда немесе біреу жаңа үй алғанда жақын-жуықтары келіп, жаңа үйдің босағасына май жағады. Бұл осы үй берекелі, майдай жұғымды, көптің үйі болсын деген ұғымды білдіреді. Босаға майлаған адамға кәде берілуі керек.

Биыл Еснейге ас беремін депсің. Беріп көрші, бір Сибан қатынасар ма екен! Сонда қандай масқараға ұшырайтыныңды білемісің сен! Еснейдің асын биыл өз үйі берді, келер жылы сен бер. Ашпа аузыңды, жықтыр үйіңді! Көш жайлауға!» (Ұлпан).

Ас беру – қазақы салт-дәстүрдегі ерекше символдық мәнге ие. Ас беру өлген адамның ана дүниеде жүрген жанының құрметіне құрбандық жасау арқылы өлілердің қалған ұрпағын жебеп, қылғанда сүйеу болып жүреді деген ұғымнан туған. Ежелгі дәстүр бойынша ат жалын тартып мінген жігіттен бастап, «пайғамбар жасына» (63 жас) жетпеген кісіге ас бермеген. Ас беру ел билеген атақты қария ақсақалдарға арналған және үш, бес, жеті, тоғыз, он екі отыз, қырық жылдан соң да ас берілген [6,131 б.].

Қазақ салтында аста да ат шаптырып, бәйге ойыны өткізіледі, палуандар күреске түседі. Бұған басқа ойын-сауық түрлеріне жол берілмейді.

Ас – ата дәстүрінің этникалық рухын сақтауға, жалғастыруға арналған рәсім, этностың – жамандықтан арылуының ұлы рәсімі.

Дал бүгінгі сәрсенбінің сәтіне Майқұдық басында тігіліп жатсын деді (Оянған өлке).

«Сәрсенбіні сәтті» деп қазақтар жоғары бағалайды. Бұл күні бала туса оған міндетті түрде Сәрсенбай, Сәрсенгүл деп ат қояды. Ойын-күлкі, игілікті жақсы істерін (көшу, жолға шығу т.б.) осы күні бастайды. Тырнақ, шаш алуға болмайды, пейіл бұзылады. Су, түрлі өсімдіктер осы күні пайда болған. Бұл күні отырғызылған өсімдіктер, жемістер, ағаштар тез өседі. Себілген егін бітік болады.

Бүгін сейсенбі сәтсіз күн. Сәтсіз күні үйден түс ауа шығу керек (Ұлпан).

Сәтсіз күн деп саналады. Бұл күні қазақтар жолға шықпайды. Той өткізбейді, неке қымайды, іс бастамайды. Қауіп-қатерден сақтанып жүреді. Дегенмен тиісті еңбектен, бастаған жұмысынан қол үзбейді.

Демек, рухани мәдениет атаулары тілімізде өрнектеліп, өзіндік символдық мәнге ие болған.

Заттық мәдениет бірліктері (киім-кешек, ыдыс-аяқ, қару-жарақ, аспап, үй жабдықтары, мал шаруашылығына қатысты заттар):

«Заттық мәдениет лексикасы – ұлттық рух пен талғам негізінде, ұлттық тұрмыс пен шаруашылық ерекшелігіне сай технологиялық процесс нәтижесінде, өз мәні мен атқаратын қызмегіне сай сөз тудырушы модельдер арқылы жасалатын лексика-семантикалық категория ретінде кумулятивтік қызметі негізінде сақталған материалдық өндіріс пен мәдени туындылардың атауы». Көшпенділер өміріне қажетті жабдықтың бірі – **сандық**. *Сандық* көнеден келе жатқан әр түрлі бұйым салып және сақтап қоюға арналған үй жиһазы. Ата-бабаларымыздың тұрмысында қолданылатын сандықтың бір түрі- *қызыл алтын сандық*. Ол байлықты танытудың ерекше белгісі екенін мына жолдар айғақтайды:

Көш алдына қараса
Сары алғыннан жабдығы,
Екі жүз түйе қазине,
Қызыл алтын сандығы

(Қыз Жібек 588)

Төргі жақта екі жүкаяқ, екі сандық, үстіне төбеге жеткенше көрпе-жастық жиналыпты да, шаң баспасын деп сарғыш бәтес жабылыпты (Мазасыз күндер, 41-б.).

Бұланбай жымып, үзіліп кеткен **домбырасын** қайта тартып кетті (Оянған өлке).

Мысалы, қазақ үшін қасиетті дүниелердің бірі *саба* болып саналған *Саба* жылқының терісінен қымызды мейлінше баптап әзірлеуге арналған ыдыс. Ыдыс болса да саба қазақ үйінің сәнді мүлкі. Саба босағаға таяу оңашалау жерге орналастырылады. Ал сауын биелері аздау үйлерде қымыз күбіге немесе меске ашығылады. Мұндай қымыздың бабы да дәмі де сабадағыдай болмайды. Мұның өзі сабаның молшылықтың белгісі болғандығын көрсетеді. Сабаның қазақ танымындағы поляк саяхатшысы Б.Залесский де байқаған; «Үйге кірген кісі ең алдымен есіктің жанына орналастырылған сабаны бір\екі пісіп барып сонан кейін ғана үй иесін қолдап сәлем беріп болған соң отыруға тиіс» дейді [7, 37 б.] Мұндағы қонақтың үй иесінен бұрын сабаны ұстауының өзі сабаны киелі, қасиетті санап оған бірінші құрмет жасаудың қажеттілігін көрсетеді. Өйткені молшылық пен береке байлық сол үйдің басты ырысы, сол арта берсін деп есептелінеді. Сонымен бірге әр адамның піспекті жаңалап пісуі арқылы қымыз бойына үлкен қуат, нәр жиналады деген ұғым орын алса керек. Бұған жалғас пікірді Ә.Ғалиев еңбегінде кездесетін қалай десек те сабаның халық ұғымында өзіндік белгісі ерекше қасиеті бар дүние екендігі ақиқат.

Қара сабасы бар, тайқазаны бар хандар қай қазақты асырап еді? (Ұлпан).

Қазанның символдық белгісі туралы этнограф С.Кенжахметұлы былай дейді: «Қазанның басқа да ыдыстарға қарағанда қазақ өмірі мен мәдениетінде алатын орны мүлде жоғары. Өйткені ол күнделікті тіршілік құралы. Қазақ дастарханына түсетін тағамның барлығы да ең алдымен осы қазаннан өтеді. Халық жай ғана «қазан» демей, оны «қара қазан» деп қастерлеп айтады. Бұл жерде «қара» сөзі – қасиетті, киелі, берекелі деген ұғымды білдіреді. Ұлттық әлеуметтік тарихи оқиғаларда да қазанның алатын айрықша орны бар. Қазанын сындыру – отбасын ойрандаудың, қазанды төңкеру – аштықтың, масқаралаудың белгісі. Жеті жарғыда» өлім жазасына кесілген адам жеті айып төлеп құтылса, оның біріншісі – қара қазан төлеуі деп аталған [8, 128].

Бұған мысал ретінде қазақ хандығының ордасы болып, саналған Түркістанды, Қожахмет Ясауи кесенесін айтуға болады. Бұл кесенеде адам бойындай үлкен қазан бар, қазанда қазақ руларының біріккендік белгісі ретінде ат қылы байланған, байрақтар қадалған. Сондықтан да киіз үй ортасында орналасқан қазан оң мен сол қиылысқан жерде әлем моделінің көлденең құрылымын жасайды [9, 7 б.]. Яғни, қазан – өмірдің қайнар көзі жаратылыстың басталуының символы.

Майор бәсекелі атыстың шарттарын түсіндірді: тай тұяғындай бақыр жамбыны атып түсірген мергенге – түлкі терісі, күміс жамбыны атып түсіргенге – қасқыр терісі, алтын жамбыны түсіргенге құндыз беріледі (Ұлан).

Алуан формадағы алтын-күмістің қорытылған түрлері қазақ халқының өмір сүру салтының құрамдас бөлігі ұлан-асыр той, үлкен астарда өткізілетін түрлі бәйгелердің жеңімпаздарына, ерлік көрсеткен батырға, құлақ құрышын қандырған әнші мен сөздің майын тамызған ақын-жыршыға сый есебінде берілген. Қазіргі кезде аламан бәйгеден озып келген адамға тігілетін сыйлықтың басы отандық немесе шетелдік автокөлік болса, ол замандарда алтын-күмістің қомақты кесегі қатты бағаланған.

Бәрі де түкті кілем, жібек көрпелердің үстіне етіктерімен келіп жайғасып жатыр (Ұлан).

- Батшағар, Шоң-Шорманнан да, Зілғара-Шопаннан да көрген емес ем мұндай үйді. Абылайдың ордасы дейміз ғой, ол да тоғыз-ақ қанат екен десуші еді. Он екі қанат дегеніңіз Қожақмет Сұлтанның мұнарасындай болып шығыпты ғой, - деп, тігіліп жатқан үйге тағы да қарап тамсанды (Ғ.Мүсірепов. Оянған өлке).

Енді ол үй уықтары шанышылған сайын қомданып, аруақтанып бара жатыр.

Уықтары қарына дейін алтын, жоғары жағы күміс білем! – деді Күреңкөз қожа (Ғ.Мүсірепов. Оянған өлке).

Атадан қалған мауыты шапан, күміс кісе сияқтылары болмаса, күнделікті киімдері жұпыны ғана (Ғ.Мүсірепов. Оянған өлке).

Бірімен-бірі бөлінбей астасқан алтын-күміс араласқан бояулар, қызылды-жасылды терме баулар, түкті кілемдер, күміс жаптырған адалбақандар бұл үйдің жасалуына бірталай-ақ ой кеткендігін айтып тұр (Ғ.Мүсірепов. Оянған өлке).

Бұл басқа қазақтың төрінде тұратын, күмістеткен ер-тұрмандары мен кәмшиат бөрік, түлкі тымақтарын араластыра ілетін мақтаньштары (Ғ.Мүсірепов. Оянған өлке).

Қыздардың бөркі елтірімен әдіптеліп, төбесінде қорғаушы қызмет атқаратын үкі қауырсыны тағылады. Көкті тәңір тұтқан ата-бабаларымыз құсты аспан белгісі санап, оған деген құрметін өз тұрмысында, қолтума өнерінде қолданып, кескіндеп отырған. Қауырсынын бала мен бойжеткен қыздың сал-серінің бас киіміне, сәбидің бесігіне, төрдегі кілеміне, бәйге атына, шешен домбырасына, жас келіннің шымылдығына, т.б.ырымдап тағатын халқымызда «үкі – киесі бар құс, одан жын-шайтан қорқады» деген қалыптасқан түсінік бар [10, 21 б.]

– **Бөркіңді** бөгіребасқа айналдырып салып ем, үкісі гана ұйысып қалыпты (Ғ.Мүсірепов. Ұлпан)

Жұқа шыт көйлек, жеңсіз камзолмен тұрса да, темірдей қарыған аязды сезбейтіндей қалииып қарап тұрып қалыпты

Күмістеткен сары тегене алдында, оюлы ожау қолында, қымызды қалай сапырып отырғанын көрер ме едім бір... бір гана... (Ұлпан).

Басында күрең барқытпен тыстаған қара елтірі бөрік, үстінде сал күрең барқытпен тыстаған жеңіл пұшпақ ішік, күрең барқыт шалбар, белінде күміс жапқан қаттырмалы бұлғары белдік (Ұлпан).

Ұлттық мөлшер, өлшем:

Ата-бабаларымыздың ғасырлар бойы жинақталған тәжірибесінің ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз, өңделіп, жаңарып жетуі нәтижесінде өлшеудің өзіндік халықтық жүйесі қалыптасты.

Ғ.Мүсірепов шығармаларында да ұрпаққа халықтың дүниетанымынан ақпарат беретін ұлттық өлшем атаулары көптеп кездеседі. Оларды шартты түрде бірнеше мағыналық топқа бөліп көрсетуге болады:

I Салмақ өлшемін білдіретін лингвомәдени бірліктер:

– **Білесіздер зой, кесегімен табылған мыстардан бір мысқал** қосылған жоқ-ты! (Оянған өлке)

Зубов әр сөзіне бір пұт қорғасын құйғандай, зілді салмақпен сөйледі (Оянған өлке)

II Қашықтық өлшемін білдіретін лингвомәдени бірліктер:

Игілік ешкімді бір адым да жақындатқан жоқ, алыстатқан да жоқ.

Артында екі аттам жерде қырғын көрсең, алдында екі аттам жерде жүз қаралы жылқы қадалып жатыр екен (Оянған өлке)

III Ұзындық өлшемін білдіретін лингвомәдени бірліктер:

– **Ұзыны он, көлденеңі он дестік** қой... **Шақырым** басына бір аттан арқандап кетсеңдер, **Байжекең** ар жағын сөз де қылмайды, - деді **Игілік Ушаковқа** қарап, күліңкіреп қойып... (Оянған өлке)

Жердің бетінен бастап, алтыс кезге дейін мыс тұтасып жатыр (Оянған өлке).

IV Тереңдік өлшемін білдіретін лингвомәдени бірліктер:

– **Жоқ, тереңдей** алмаған. **Үстіңгі қабаттың** гана мысын алған. **Ең терең жыралары алты-ақ саржан,** – деді **Бернер** (Оянған өлке).

– **Арқан бойы гана жорғалатып,** үй қасынан ұзай берді де, **шоқытып кетті** (Оянған өлке).

– **Екі кездей** топырақ қазасыңдар. **Соның асты көмір** болады... (Оянған өлке)

V Көлем өлшемін білдіретін лингвомәдени бірліктер:

Жұман от орнындай боп жатқан көк мұздың үстіне сырғып кеп келіп түскенде не болғанын, не боларын бәрін біліп жатыр еді (Оянған өлке).

Ол бір алақандай, бие-бауы жоқ, тақыр зой (Оянған өлке).

Баяғыдан бері бағыммен келген малды қысқа қарай қолға ұстауды, мая-мая шөп шабуды, өзіне жетерлік егін салуды Игілік осылардан үйреніп еді.

Екі жыл бойы құлаш-құлаш жарнамалар таратып келген (Оянған өлке)

Екеуі тай тұяғындай бақыр (Ұлпан).

Есненей денесіне бармақтай-бармақтай қара таңба түссе де, аман қалды (Ұлпан).

Шынар қалтасынан бір түйір тұз алып, ботаны шақырды (Ұлпан).

Бір сындырым наныңды аяйсың ба менен? (Ұлпан).

Екеуі бір теңгелік күміс, екеуі бармақ тырнағындай ғана алтын жамбы (Ұлпан).

Жетіге толған соң әкесіне бір тостаған сусын апаратын болды (Ұлпан).

Екі аяғын бір бума жүкпен бастырып қойыпты (Ұлпан).

Сұлулыққа, әсемдікке байланысты лингвомәдени бірліктер:

Қамыс басының сыбдырын аңдыған елік лағындай, аяғын тықырсыз басып, елең қағып, ауыз қораның қақпасына жақындады. Тас бедерін шымшып басқан елік баласындай, бар денесінде сергек те ширақ сұлулық бар екен. (Ғ.Мүсірепов. Оянған өлке. 162-б.)

Е, мына қытша бел, сұңғақ бойлы, қызыл шырайлы торғылт келіншек Шынар болар. Аяғында кестелі етік... Ие, сол екен... күлімдеп, іші-бауырыңа кіріп бара жатқан көзқарасы қандай әдемі еді! Ашаң да, ашық жүзді. Көк қиығының құйрығы азғана көтеріңкі... Сол жақ бетінде «бармақ баттысы» бар... Мүсіреп ағай сүйгеніне тауып қосылған екен де... (Ұлпан).

Қорыта айтқанда, ұлттық мәдени құндылық ретіндегі ұлттық тілдік мұраны, ұлттық ділді, ұлттық психологияны терең меңгерген Ғ.Мүсіреповтің тілдік тұлғасын, оның көркем шығармаларындағы лингвомәдени бірліктерді зерттеудің ұлттық болмыс пен халықтың дүниетанымын тануда маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 2000
2. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. Алматы: Арыс, 1998. – 215 б.
3. Сейсенова А. Лингвистикалық мәдениеттану: этикет формаларына салстырмалы талдау. Филол.ғылым.дисс. авторефераты. – Алматы, 1998. – 22 б.
4. Снасапова Г. Ғ.Мүсіреповтың «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер. Филол.ғылым.канд.дисс. Алматы, 2003. – 22 б.
5. Ғабитханұлы Қ. Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тіркестер. Фил.ғ.к... дис. – Алматы, 1995. – 182 б.
6. Жанпейісова С. Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы: Фил.ғ.к... дис.автореф. – Алматы, 1996. – 30 б.

7. Жапақов С. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері. Ф.ғ.к. ... дис. авторефераты. – Алматы, 1996. – 30 б.

8. Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. – Алматы: Санат, 1998. – 256 б.

9. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Әуезова) Алма-Ата: Наука, 1989. – 271 с.

10. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 3 кітап. – 488 б.

АБДИЛЬДАЕВА А.О. ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Г.МУСРЕПОВА

В статье рассмотрены исследования, касающиеся взаимосвязи языка и культуры, также приведены лингвокультуры, которые использованы в произведениях Г.Мусрепова.

Ключевые слова: лингвокультуроведение, антропонимы, обычаи, национальное сознание, символ.

ABDILDAEVA A.O. LINGUOCULTURE IN the WORKS of G. MUSREPOV

The article examines research concerning the relationship between language and culture, also provides linguoculture, which are used in the works of G. Musrepov.

Keywords: linguoculturology, anthroponyms, customs, nacionalnoe conscioussness, a symbol.

ӘОЖ 811.512.122+811,111]367.6

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ФУНКЦИЯЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРДІҢ БОЛЫМСЫЗ ФОРМАЛАРЫ

ДҮЙСЕНБЕКОВА М.Л.

Мақалада қазақ тіл білімінде етістік тұлғаларын жіктеу бойынша дәстүрлі грамматикаларда әлі де пікір қайшылықтары бар екендігі туралы айтылған. Етістіктің жеке категориялары функциялық мүмкіндігіне қарай жеке-жеке зерттелінген. Етістік тұлғаларының жүйедегі орнын анықтау әлі де бірізге түспей келеді. Осыған орай қазақ тіліндегі етістік тұлғаларының жүйелілік табиғаты нақтыланып берілген.

Кілт сөздер: грамматикалық категория, болымсыз форма, семантикалық оппозиция, ядролық (тірек) көрсеткіштер, тіл заңдылықтары, коммуникативтік бірліктер.

Қазақ тіліндегі етістіктің грамматикалық категориясының бірі – грамматика оқулықтарында, зерттеу еңбектерінде беріліп жүрген болымдылық, болымсыздық категориясы. Бұл жөнінде талай еңбектер,

зерттеулер жазылып келді. Және де барлық ғалымдардың пікірлері бір жерден тоғысады.

А.Ысқақов: «Іс-әрекеттің жүзеге асуын білдіретін форма етістіктің болымды түрі деп аталады да, жүзеге аспауын білдіретін форма етістіктің болымсыз түрі деп аталады», — деп жеке категория ретінде қарастырады [1, 286]. Н.Оралбаева да осы пікірлес.

Н.Сауранбаев болымсыз етістікті өз алдына жеке категория ретінде қарастырса, Ы.Маманов болымсыз форманы жеке таныған. Есімдерден ерекшелігі ретінде де осыны атайды, бірақ ғалым етістіктің болымсыз түрін тек болымды түрімен бірге қарастырғанда ғана оның қарама-қарсылықтағы, бір-бірімен тығыз байланыста бар грамматикалық категория екендігіне онша мән бермейді [2,66]. Ал М.Балақаев «Қазіргі қазақ тілі грамматикасының кейбір мәселелері» атты еңбегінде *еш, жоқ, емес, ма, ме* формаларын болымсыздық үстеулері деген атаумен топтастырған [3,45].

Қазақ тіліндегі барлық категориялар тарихи дамудан өтетіндігі белгілі. Олар осы тарихи даму, қалыптасу жолында белгілі бір жүйеге түсіп, өздеріне амал-тәсілдер құрайды. Болымсыздық категориясы да осы жолдан өткен деп айтуымызға әбден болады. Болымсыздық категориясының ерекшелігі ретінде оның мағынасы тілдің лексика-грамматикалық мағынасын түгел қамтитынын айтуға болады. Өйткені болымсыздық мән қазақ тіліндегі сөз таптарының барлығын қамтиды. Бірақ олардың әрқайсысындағы болымсыздық мағынаны берілу тәсілі, атқаратан қызметі бірдей емес. Ал Т.Әбдіғалиева қазақ тілінде осы мағынаны беретін көрсеткіштер ретінде төмендегілерді атап көрестеді [4, 64]: *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -сыз, -сіз, -бей, -а, -ны, бар, жоқ, еш, ешкім, ешқайсысы, ешқандай, ешқайда, түк, дым, дәнеңе, емес, түгіл, тұрсын, тұрмақ*. Бұлардың ішінде жеке сөз де, көмекші сөздер де, аффикстер де, перефикстер де бар. Сондықтан олардың атқаратын қызметтері де әртүрлі. Осы қасиетіне қарап, оларды Т.Әбдіғалиева сөйлемдегі семантикалық өрісіне қарай ядролық көрсеткіштер және перифериялық көрсеткіштер деп екіге бөліп қарастырады.

Автор осы көрсеткіштердің біріншісінің қатарына етістіктің болымды-болымсыз категориясының семантикалық оппозиция көрсеткіштерін жатқызады. Кез келген етістіктің болымды және болымсыз формасы болатыны түсінікті. Мысалы, – *Мұнан былай есіңде болсын, аз жұмысты қиынсынсаң, көп жұмысқа тап боласың, азға қанағат ете білмесең – көптен құр қаласың, – dedi* (Ы.Алтынсарин). *-Henceforth remember, if you will be too lazy to do easy work, you will come across heavy work if you will not be content small, you will lose another, - he said*. Бұл мысалдағы етістіктің саны – алтау, олардың бесеуі болымды болса, біреуі *-ма (-ме, -ба, -бе, -па, -пе)* қосымшасы арқылы болымсыз формада қолданған.

Қазақ тілінде болымсыз категорияның жасалуы, қимыл-әрекеттің жүзеге асу-аспауы, болу-болмауы синтетикалық және аналитикалық екі түрлі тәсілмен беріледі [4, 66].

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған болымсыздық категориясы. Бұл тәсілге, ең бірінші, **-ма (-ме, -ба, -бе, -па, -пе)** тұлғаларының негізгі және туынды етістіктеріне жалғануы арқылы жасалатын түрі жатады. *Әке жылағанға қарамады, Баласын қасына да шақырмады* (М.Әуезов). *-The father did not react to crying, and did not call the son to himself.* *Ұясынан құстай безген Ақжол өз үйіне бармады* (Н.Ғабдуллин). *-Akzhol as the bird left a nest, has not returned again to the house.*

Т.Әбдіғалиева болымсыз етістік жасайтын жұрнақтардың ерекшелігін де атап өтеді: «біріншіден, белгілі бір тұлға түрін талғамайды, екіншіден, бар етістіктермен қолданады. Ал күрделі етістіктерде болымсыздық жұрнағы екінші компонент құрамында жиі кездеседі. Мысалы, *келіп кетпеді, айттып бермеді*. Кейде күрделі етістіктің бірінші компоненті де болымсыздық қосымшаны қабылдай береді. Мысалы, *бермей кетті, алмай жүр, алмай қайтты* т.б.» Ы.Маманов осыған үшінші вариант ретінде болымсыз қосымшаның екі компонентке де қосылуын айтып кеткен (Ы.Маманов, 69 б.). Мысалы, *айтпай қоймайды, келмей қалмас, оқымай жүрген жоқ* т.б. *Майбасарлар білмей қалмасын, тегіс хабарлаңдар* (М.Әуезов).

Бұл жұрнақ барлық етістіктерге: *барма (бар-ма), келме (кел-ме)* сияқты негізгі түбірге де, *бастама (баста-ма), қолдама (қолда-ма)* сияқты туынды етістіктерге және егіс жұрнақтарының бәріне жалғана береді [5, 13].

Болымсыздық мән тудыратын қосымша үнемі сөздің түбірінен соң, етістіктің түрлі категориялары көрсеткіштері алдынан келеді. Бірақ бұл тұлғалар етіс көрсеткіштерінен кейін тұрып, етістікке болымсыз мағына береді, одан кейін есімше, көсемше, шақ, рай, жақ көрсеткіштері тұрады [4, 67]. Мысалы, *Жау танктерін ілгері бастырмады* (Ғ.Мүсірепов). *-He has not allowed to move ahead to enemy tanks.* *Хабары да естілмейді* (Қ.Тұрсынқұлов). *-Nothing is heard about him.*

Болымсыздықтың аналитикалық тәсіл арқылы берілуі. Амал-әрекеттің болмауы, іске аспауы **жоқ, емес** сияқты аналитикалық форманттар арқылы беріледі. Бұлар көбінесе есімшенің жұрнақтарымен келеді: *келген емес, айтқан емес, жатқан жоқ, келер емес, баратын емес* т.б. Осы жайды ескере отырып, олардың формаларының жалғану ерекшелігін көрсетуге болады: **жоқ** аналитикалық форманты бұрынғы өткен шақтағы іс-қимылдың жүзеге аспағандығын білдіреді (*мен келген жоқпын, сен көрген жоқсың, Асқар білген жоқ* т.б.). Сонымен қатар жоқ форманты қалау райдағы, мақсатты келер шақтағы іс-әрекеттің жүзеге асуының болымсыз түрін жасайды [4,67]. Мысалы, *Сол ілтипатын жасырғысы жоқ* (Т.Молдағалиев).

-He does not intend to hide his liking. Байқаймын, бергің жоқ (Б.Тосыбаев). -I feel, you do not wish to give. Өзімнің де өзгергенім жоқ (Ж.Молдағалиев). -And I do not wish to vary. Өлген артынан өлмек жоқ. -For the dead you will not die. Екі айналып келмек жоқ (М.Әуезов). -The second time you will not return to this world.

Есімшенің **-ған** формасымен жасалған ежелгі өткен шақты; **-атын/-етін, -йтын/-йтін** формасы арқылы берілетін ауыспалы өткен шақ; **-ар/-ер/-р** арқылы жасалатын болжалды келер шақ; **-мақ/-мек, -бақ/-бек, -пақ/-пек** тұлғалы мақсатты келер шақтың болымсыз формасын **емес** аналитикалық форманты береді. Мысалы, *Ол мұнда келген емес (С.Мұқанов). -He did not come here. Майдан жайын әңгімелегенде шаршайтын емес (Р.Қошқарбаев). -He does not get tired, when he tells about front. Қарғаш есімнен кетер емес (С.Шаймерденов). -I can not forget Kargash. Енді мынау жұлдызынан қол жазбақ емес, айрылмақ емес (М.Әуезов). -. Now I do not intend to lose this star*

Сонымен қатар М.С.Жылқыбаева толымсыз көмекші етістігі бұрынғы өткен шақтың, болжалды, ауыспалы, мақсатты келер шақ көрсеткіштері арқылы жалғанған етістіктің болымсыз түріне тіркесіп, оның болымсыз аналитикалық түрін жасайтынын атап көрсеткен [6, 15].

Т.Әбдіғалиева болымсыздық мағына берудегі қызметті ядролық (тірек) көрсеткіштер қатарына, ал болымсыздықтың сөйлемге емес, жекеше ұғымдарға тән мәнін перифериялық көрсеткіштер қатарына қосады. Бұл көрсеткіштердің қатарына етістіктің болымсыз категориясының синтетикалық, аналитикалық көрсеткіштерден басқаларының барлығы жатады. Оларды зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, шылау сөз таптарына болымсыз мағына беруге қатысатын лексика-грамматикалық көрсеткіштер құрайды [4,69]. Бұл көрсеткіштер қатарындағы болымсыздық мағына тудыратын тұлғалар етістіктен басқа сөз таптарынан да жасалатыны анық.

Е.М.Гордон, И.П.Крылованың айтуынша, «болымсыздық категориясы негізінен (емес), (жоқ) сөздері арқылы жасалады да, көмекші етістігінен кейін қойылады. Бірақ көмекші етістік тұрақсыз. Өйткені шақ категориясына байланысты өзгеріп отырады» [7].

Л.Кутузовтың пікірінше, болымсыздық есімдіктері бастауыштық қызмет атқарып, болымсыздық мағынаны айқындайды. Ағылшын тілі сөйлемдерінде бір ғана болымсыздық мағына беретін формалар қолданылады. (*I read nothing = I do not read anything-Мен ешнәрсе оқымаймын*) [8,263-269]. *Anything-* жақсыз есімдік – болымсыз және сұраулы сөйлемдерде қолданылады.

Ағылшын тілінде болымсыздық мағынадағы *келген емес, айтқан емес, жатқан жоқ, келер емес, баратын емес* сөз тіркестері *келген жоқ, айтқан*

жоқ, жатқан жоқ, келер емес (келмейді), баратын емес(бармайды) деген мағынада *didn't come, didn't say, doesn't lay, won't come, won't go* деп аударылады. Жоғарыда айтылғандай, ағылшын тілінде қазақ тіліндегі сияқты сөз арасындағы етістік жұрнақтары болмайды, сондықтан мағыналар дәл қазақ тіліндегідей айтылмайды. Осыны ескере отырып, ағылшын тілінде болымсыз форма бір-ақ рет сөйлемде айтылады. Мысалы, *Ол ешқашан ешкімге шындығын айтпайды – He never says anybody the truth.* (Сөзбе сөз аударғанда, *Ол ешқашан ешкімге шындықты айтпайды*).

Болымсыздың формалардың ерекшелігі туралы Ж.Масалиева мынадай пікір білдіреді: «Тіл заңдылығы бойынша бірдей қызмет атқаратын тұлғалар болмайды. Олар не формасы, не мағынасы жағынан бір-бірінен ерекшеленіп тұруы тиіс. Мұндай ерекшелік болымсыздық мағына беруші тұлғалардың (-ма, емес, жоқ, емей) қолданысынан да байқалады, әрі нәзік грамматикалық мәніне қарай сараланып, стильдік талғамға ие [9, 67].

Жоғарыда қазақ тіліндегі коммуникативтік бірліктерді ұйымдастыратын функциялық етістіктердің болымсыз формалары анықталып және ағылшын тіліндегі ұқсас бірліктерге талдау жасалды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1974.
2. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері// Вопросы казахского языкознания. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 488 б.
3. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі грамматикасының кейбір мәселелері. – Алматы, 1941.
4. Әбдіғалиева Т. Болымдылық-болымсыздық категория және оның берілу тәсілдері// Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1995. – №9. – Б.64-72.
5. Айтқазина Т.Д. Етістік сөз табындағы модификациялық етістіктер // ПМУ хабаршысы. Филологиялық серия. – 2005. – №4. – Б.9-11.
6. Жылқыбаева М.С. Қазақ сөйленістеріндегі Е етістігінің көмекшілігімен келетін тұлғалар // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2006. – №5 (95). – Б.14-16.
7. Гордон Е.М., Крылова И.П. Modality in Modern English. – М.: Международный отношения, 1968. – 131 с.
8. Курузов Л. Практическая грамматика английского языка. – М.: Вече, 1999.
9. Масалиева Ж.А. Етістіктің болымсыздық категориясы // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 2006. – №3. – Б.66-67.

ДУЙСЕНБЕКОВА М.Л. ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛОВ КАЗАХСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.

В казахском языкознании в традиционной грамматике при классификации форм глаголов до нашего времени встречаются противоречивые мнения.

Отдельные категории глаголов исследованы по их функциональным возможностям. Определение роли форм глаголов в системе не является решенным вопросом.

Ключевые слова: *Грамматическая категория, неопределенная форма, семантическая оппозиция, основные (опорные) показатели, закономерности языка, коммуникативные единицы.*

DUISENBEKOVA M.L. THE NEGATIVE FORMS OF FUNCTIONAL VERBS KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES.

In this article is considered In traditional grammar of the Kazakh linguistics in the classification of forms of the verbs till our time there are contradictory opinions. Separate categories of the verbs are investigated on their functionality. Definition of a role of forms of the verbs in system is not systematized.

Keywords: *a grammatic category, uncertain form, semantic opposition, basic (basic) parameters, laws of language, communicative units.*

ӘОЖ 811.112.2(075.8)

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖАЗБАША ЖӘНЕ АУЫЗША АУДАРМА ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ИБРАГИМОВА Т.А., МУТАЛИЕВА Д.А., ЖЕКЕБАЕВА Р.Д.

Бұл мақалада студенттердің шетел тілінде жазбаша және ауызша аударма дағдысын қалыптастыруы қарастырылады.

Кілт сөздер: *аударма, ақпараттық аударма, жанр, жазбаша аударма, ауызша аударма.*

Көркем аудармада түпнұсқаның көркем әдебиеттің белгілі бір жанрына жататындығына байланысты аударманың түр ішіндегі бөлімдері болады. Бұндай аударманың түр ішіндегі бөлімдері қатарына поэзия, пьесса, сатирикалық шығармалардың, әдеби прозаның, ән сөздерінің аудармалары жатады. Шығарма аудармасының мына немесе ана жанр санатына жатқызылуы шартты сипатта және бұл жанрдың өзіндік ерекшелігі аударманың нәтижесіне қаншалықты әсер ететініне байланысты болады.

«Ақпараттық аударма» деп оқырманға шығармашылық-эстетикалық әсер ету емес, негізгі функциясы қандай да бір мәліметтерді хабарлау болып табылатын мәтіндерді аудару аталады. Мұндай мәтіндерге ғылыми, іскерлік, қоғамдық-саяси, тұрмыстық және басқа сипаттағы барлық материалдар жатады. Бұған көптеген детективтік әңгімелерді аударуды да, саяхаттарды суреттеуді де, очерктерді және таза ақпараттық хабарлауы көбірек болатын

басқа да шығармаларды жатқызуға болады. Аудармаларды көркем және ақпараттық деп бөлу аудармада көрсетілуге тиіс түпнұсқаның негізгі қызметіне байланысты (эстетикалық әсер етуі немесе жай ақпарат беруіне). Негізінде, жалпы алғанда, көркемдік аударманы талап ететін түпнұсқада тек ақпараттық қызметтерді орындайтын жекелеген бөлімдері, ал керісінше, ақпараттық мәтінді аударуда көркемдік аударманың кей элементтері (бөлшектері) болуы мүмкін.

Ақпараттық аудармада аударманың түрлері аударылатын мәтіндердің әртүрлі функционалдық стильдеріне қатыстылығының негізінде көрінеді. Сонымен қатар, бұндай аудармада түпнұсқалардың функционалдық-стилистік ерекшеліктері мәтіндердің өзіндік белгілерін де анықтағандығы қажет етіледі. Осы белгілері бойынша аударманың ерекше түрлері ретінде: ғылыми-техникалық материалдарды аудару, ресми-іскерлік материалдарды аудару, саяси-публицистикалық материалдарды аудару, газет-ақпараттық материалдарды аудару, патенттік материалдарды және т.б. аудару болып бөлінеді. Түпнұсқаны қабыл алудың тәсілін және аударманың мәтінін құруды ескеретін **аудармаларды психоллингвистикалық жіктеу тәсілі** аудармалық қызметті жазбаша және ауызша аудармаға бөледі.

«Жазбаша аударма» деп аударманың тіларалық сөйлесу барысында (түпнұсқа және аударма мәтіні), аударма барысында жазылған мәтіндерге аудармашы бірнеше мәрте қарап, тексеріп, түзете алатын аударма түрі аталады. Бұл аудармашыға аударылып отырылған мәтіннің үзінділерін қайталап қарауына, оларды аударманың сәйкес үзінділерімен салыстыруына, аударманы Рецепторға бергенге дейін, яғни аудару процессінің аяқталуына дейін аударма мәтініне қажетті өзгерістер енгізуіне мүмкіндік береді. Жазбаша аударманың классикалық мысалы болып аудармашы түпнұсқаны жазба мәтін түрінде қабылдап, аударма мәтінін жазба мәтін ретінде жүзеге асыруы табылады. (Осы жерден жазбаша аударма деген атау шыққан). [1]

Ауызша аударма – түпнұсқа мен оның аудармасы аударма барысында жазбаша емес нысанда болатын аударма түрі, ол аудармашының түпнұсқаның үзінділерін біркелкі қабылдауын және кейіннен сәйкестіндіруге немесе оны орындағаннан кейін түзетуге мүмкіндік жоқтығын білдіреді. Ауызша аударманың классикалық мысалы ретінде аудармашы түпнұсқаны акустикалық нысанда («естілуі бойынша») қабылдауын және өзінің аудармасын ауызша нысанда орындауын айтамыз. Ауызша аудармада аударма мәтінін құрау түпнұсқаны қабылдаумен параллелльді түрде, не түпнұсқаны қабылдау біткеннен кейін жүзеге асырылады. Соған сәйкес ауызша аударманың екі түрі болады: синхрондық және ілеспелі аударма.

«Синхрондық аударма» - бұл аудармашы оратордың сөзін тыңдай отырып, тура сол сәтте (2-3 секундқа ғана қалып отырады) аудармасын айтып

отыратын ауызша аударманың тәсілі. Синхрондық аударма оратор микрофон арқылы сөйлеп, оның сөзі аудармашыға құлаққа қиетін аппарат арқылы естілетін, арнайы кабинада техникалық құралдарды қолдана отырып жүзеге асырылады, сол жерден аударма Рецепторларға жеткізіліп отырылады. Осындай құралдың арқасында аудармашының дауысы оның түпнұсқаны тындауына кедергі келтірмейді. Синхрондық аударманың бір түрі болып аудармашы кабинада емес, рецептордың қасында орналасып, құлаққа қиетін аппарат пен микрофон арқылы немесе оларсыз аударманы оған сыбырлап айтып отыруы түріндегі «сыбырлау» табылады. Синхрондық аударма – ауызша аударманың қиын түрі, өйткені ол аудармашыдан бір уақытта бірнеше қимылдарды қатар аударма білуді талап етеді: бір тілде тындау, оны басқа тілге аудару және оратордың сөйлеу темпінен қалмай сол тілде сөйлеу. Осы үш әрекеттің барлығын синхронизациялау жадының үлкен жұмысымен, жоғары қадағалаулықпен, сөйлеу компрессиясын жүзеге асырудың қажеттілігімен, түпнұсқаның келесі бөлімдерін бағдарлаумен, тез арада шешімдер қабылдаумен және т.б. байланысты.

«Ілеспелі аударма» – бұл ауызшы аударманың аудармашы оратор өз сөзін бітіргеннен соң немесе оның бір бөлігін айтып болғаннан соң оны аударма бастау тәсілі. Аударылып жатқан сөздің бөлігінің көлемі әртүрлі болуы мүмкін: оратор 20-30 немесе одан көп минутта айтқан жеке сөздерден үлкен көлемдегі мәтінге дейін. Аударманың бұл түрі аудармашының жадында түпнұсқаның маңызды сегменттерінің мазмұнын аударма басталғанға дейін ұзақ уақыт бойында сақтауын талап ететін түрі. Егер түпнұсқаның көлемі үлкендеу болса, аудармашы түпнұсқаны қабылдау барысында оның мазмұнының маңызды жерлерін жазып отырады, ол оның жадында тыңдалған мәліметті есіне түсіруіне көмек көрсетеді.

Аударма бұл негізгі мағлұматты басқа ел тіліне аудару болып келеді. Аударма жұмысында аударушы студент аударылатын мәтіннің нақты мағынасын жеткізіп беруі тиіс. Ал бұл талап әдеби мәтіндермен қоса әсіресе ғылыми-техникалық мәтіндерге өте қажетті болып келеді. Әдеби мәтіннің тек логикалық мағынасына байланысты болып қана қалмай, оның сөз және сөз тіркестерінің дұрыс қолдануына байланысты. Тағы да әр бір тілдің ерекшелігіне синтаксисына, реитміне, түріне байланысты. Сондықтан аударма жұмысы мәтіннің нақты мағынасын тілдің әдеби жолдарын қолдана отырып бергені дұрыс.

1. Сөзбе-сөз аударылған мәтін әрқашан да дұрыс, нақты аударма болып келе бермейді.

2. Әдеби шығарманың жақсы аударылғанының өзі әдеби аударма болып есептелінеді.

Әрбір елдің сөзі басқа ел сөзімен бірдей сәйкес келе бермейтіндіктен, аудармашылық жұмысы көп логикалық пікір жүргізуді қажет етеді. Әрі мұндай жағдайда аудармада сөз таңдау аудармашы студенттің өз қолында болады. Негізгі мәтіннің әдеби ерекшеліктігін анық жеткізіп беру әр қашанда қолдан келе бермейтіндіктен аудармашылық жұмыс студенттен көп шығармашылық және де әдеби тіл саласында ізденушілікті талап етеді [2]. Бір қарағанда жеңілдей болып көрінген тек қана сөздік арқылы жұмыспен ғана бітетіндей болып көрінген мұндай аудармашылық жұмысы студенттен көп жұмыс талап етуде. Бұл жұмыстың негізінде терең және кең пікірлеу қабілетін талап ететін іс-әрекет жатыр. Негізгі шетел тіліндегі мәтінді толық мағынасын ана тілінде жеткізіп беру үшін студент жеткілікті әдістемелік талдаумен аударуы керек болады. Ал бұл процесс студенттің шетел тілімен қатар ана тіліндегі грамматиканы, семантиканы морфологияны, синтаксисті, тағы да екі тіл арасындағы салыстырманы нәзіктіктерін терең біле отырып, дұрыс қолдануды талап етеді. Аударманың мақсаты негізгі шетел тіліндегі мәтіннен ана тіліне аударылған мәтіннің мағынасын толық сақталынып, бір-біріне ұқсас, бірдей мағлұмат беруінде. Мұндай нәтижеге жету үшін студент аударма жұмысын орындау барысында көптеген қиыншылықтарды жеңіп өтуіне болады. Мәтінді дұрыс аударудың екі жолын қарастырады:

1. Мәтіннің сөзбе-сөз нақты аударылуы. Бұл әсіресе студенттердің мамандықтарына сәйкес ғылыми -техникалық мәтіндерді қолдану қажет.

2. Шетел тіліндегі мәтіннің жалпы түсінікті мағынасын ана тілінде айтып бере алуы мұндай мәтіндерге кіші оқиғалар, әдеби хикаялар, әлеуметтік мәтіндерді қолдануға болады.

Бірінші жолмен аударылған жұмыс нақты аударма болып аталады. Екінші жолмен аударылған жұмыс идиоматикалық жұмыс болып аталады. Аудармадағы жұмыстың дұрыстылығын, нақтылығын мәтіннің тақырыбына байланысты нақтылығы, түрі, оның әдеби сипаты, әлеуметтік және ғылыми пайдалы мәлімет екендігі анықтайды. Бұл аударма жұмысы бірінші жолдағы аударма жұмысына сәйкес келеді. Ал екінші жолдағы аударма жұмысы бір қарағанда жеңіл болып көрінеді. Ол әдеби- ғылыми тілмен аударылмауы да мүмкін. Бірақ құлаққа жағымды сөз болып естіліп, грамматикалық ережелері сақталынбай жалпы кейде сөзбе-сөз аударылуы да мүмкін. Мұндай жағдай қазіргі таңда студенттердің интернет арқылы компьютер арқылы аударған мәтіндерде жиі кездеседі. Компьютердегі электрондық сөздіктер, программалық тікелей аударулардың сипаты шектеулі болады. Мұндай жолмен аударылған мәтіндерде семантикалық талдау жойылып кетеді [3].

Аударма жұмысы барысында студент компьютердегі электронды аударманы пайдалануда уақытты тежейді, ал бірақ екі тіл ана тілімен шетел тілін салыстырма ретін аудармадағы творчестволық-шығармашылық

жұмысын қолдану шектелуде болады. Сөздік кітаптарды қолданып аудару жұмысы барысында студенттен көп шыдамдылық сабыр етіп, жұмысты аяғына жеткізу, терең пікірлеу, екі тілдің грамматикасын салыстырып, сөйлемдерді құрастыру жолдарындағы кейбір сөздердің көп мағыналы екендігін көру олардың мәтінге сәйкес келетінін тандай білу сияқты әр түрлі көптеген мәселелерді кездестіріп, бұл мәселелерді дұрыс шешуін жеткізіп аудармашылықтағы мақсатына жетеді. Ал мұндай жұмыстар студенттерінің шетел тілімен бірге өз ана тілін тағы да терең білуге, өздерінің ғылыми баяндамаларын жазуда шығармашылық қабілеттерін дамуда үлкен рөл атқарады. Аударма жұмысын орындау барысында студенттер көптеген мәтіндерді қолдана отырып, қазіргі заманға сәйкес саясат, экономика, әдебиет, мәдениет, спорт, физика-математика, биология, химия т.б. салалардағы жаңалықтармен хабардар болады. Ал оған қоса өз мамандықтарына сәйкес ғылыми-техникалық жаңалықтар ашылуының тарихымен танысыды. Бұл мәтіндер студенттерді шетел тілін үйренуге қоса өз мамандықтарына қызығушылығын да арттырады. Студенттердің іздену-зерттеу, өз пікірлерін бөлісуде баяндамаларын білімді қатесіз, әдеби-ғылыми дұрыс құрастыруға үйретеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Вине Ж.П., Дарбельне Ж. Технические переводы//Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 157-167
2. Гак В.Г. Сопоставительный исследования и переводческий анализ// Тетради переводчика. – Вып. 16. – М., 1979. – С. 11-21
3. Райс К. Классификация текстов и методы перевода// Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 202-228

ИБРАГИМОВА Т.А., МУТАЛИЕВА Д.А., ЖЕКЕБАЕВА Р.Д. ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ НАВЫКАМ ПИСЬМЕННОГО И УСТНОГО ПЕРЕВОДА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ.

В статье рассматриваются обучение студентов к навыкам письменного и устного перевода.

Ключевые слова: перевод, жанр, письменный перевод, устный перевод

IBRAGIMOVA T.A., MUTALIEVA D.A., JEKEBAEVA R.D. DEVELOPING WRITTEN AND ORAL TRANSLATION SKILLS OF THE STUDENTS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

The article discusses the training of students to skills of translation and interpretation.

Keywords: translation, genre, translation, interpreting

ӘОЖ 821.512.122

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ «АҚБІЛЕК» РОМАНЫНДАҒЫ ОБРАЗ СОМДАУ ШЕБЕРЛІГІ

ҚАЛТАЙҚЫЗЫ Г.

Мақалада Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы көркем тұлға және образ сомдаудағы жазушы шеберлігі суреттеледі.

Кілт сөздер: *образ, тип, проза, психологиялық талдау, ішкі монолог, портрет, жест (ишара), пауза, ықшамдылық принципі, драматизм, диалог, сюжет, интонация, мінездеу.*

Әдебиет туралы жалпы түсініктердің бәрінің келіп құйылар арнасы, әдебиет туралы ғылымның ең басты және өзекті мәселе – образ және образдылық. Бұл мәселені дұрыс таратып түсіну үшін, әуелі, әдебиеттің объектісі – өмір болғанда, пәні адам екенін ескеруіміз керек.

Жүсіпбектің образ жасау ерекшелігіне тоқталмас бұрын, образдың мәнін аша кеткен жөн.

Көркем бейне, яки әдеби қаһарман дейік, я болмаса шығарма геройы не кейіпкер немесе персонажы дейік, бәрібір осылардың бәрі бір-ақ ұғым образ. Бейнелеу образдылық болса, бейне – образ. Сөздегі сурет шығармадан өмір шындығын жинақтау, адам мінезін даралау, сайып келгенде осылардың бәрінің сарқып құяр сағасы біреу, ол – образ. Ал, «образ–эстетикалық мәні бар, ойдан шығару арқылы әрі нақты, әрі жинақы жасалған адам өмірінің әсем суреті». Образ жасау тек таланттыға ғана тән әрекет. Ал «талантты жазушының әр образы–тип», – дейді Белинский.

Типтік образ жасаудың алғы шарттарының бәрі түптеп келгенде көркем әдебиетте ақиқат шындықтың ең негізгі заңдылықтарын көрсету үшін керек. Мәселен, әдебиеттегі бір байдың образы өмірдегі бірнеше байдың, бір кедейдің образы, бірнеше кедейдің ең елеулі ерекшеліктерінен құралады да тип болады. Сол сияқты Жүсіпбектің «Ақбілегі» де сол дәуірдегі бірнеше тұлғалардың мінезі, бітімі әрекетінен туындаған сом туынды. Типтендірудің бағалылығы, құндылығы сол әдебиеттегі әлгі бір үлкен Ақбілек – өміріндегі ұсақ Ақбілектерді, Бекболат – Бекболаттарды түгел қамтып, тұтастыра көрсететін биік шоқы–қарауыл төбе іспетті. Типтендірудің тамашалылығының өзі осында. Әдебиеттегі бір адам арқылы өмірдегі мың адамды бір-ақ қамтып тануымызға мүмкіндік береді.

Көркем әдебиеттегі жинақтау – типке әкелсе, даралау – мінезге әкеледі. Образ осылай туады. Мұның өзі шын мәніндегі өнер адам үшін әрі әдемі, қызық әрекетке, әрі «инемен құдық қазғандай» қиын әрекет. Суреткерлік

шеберлік те осы әрекет үстінде көрінді. Жазушының ғұмыр бойы әрекеті– жазушылық шеберлік жолындағы әрекет. Шығарма жазу нағыз шебер үшін шеберленген сайын қиындай береді.

Шеберлікте жетілу жолының Бұраландары да шексіз. Осы орайда Жүсіпбектің дара шеберлігіне келсек, бұрын үлкен прозасы болмаған әдебиетте өзіндік жол салған іспетті. Жүсіпбек Аймауытовтың шығармаларындағы шеберлік сырлары ең алдымен өмір өнегесін, адам табиғатын көркем, шынайы, сенімді сипаттармен суреттеуімен назар аударады.

Суреткердің өзінің қолтаңбасы даралық сипат – ерекшелігімен өмір тәжірибесінің байлығы, мол материал мен дерек көздері идеялық-эстетикалық ізденістер, келісті де көркем қара сөздің поэтикалық тәсілді табиғи өріс алды, алыс жақын шетелдердің әдеби-мәдени мұралары мен халық әдебиетіне, ондағы ақындық, шешендік шеберліктерді терең меңгеріп, жүйені жүзеге асырғаны айқын аңғарылады. Бұдан шығатын түйін жүзеге Жүсіпбек Аймауытұлының шығармашылық-шеберлік мұрасында:

- Әлеуметтік мәселелерді өткір көтеріп қозғайды.
- Өмірлік – адами тақырыптар терең жан-жақты сөз етіледі.
- Кейіпкердің өмір тағдыры, рухани кескін-келбеті уақыт сырына сай суреттеледі.

- Идеялық-көркемдік ізденістер өмірлік материалға, адам тағдыры мен оның еңбегіне, болмыс бітімінің табиғи тіршілігіне негізделген.

- Ең негізгісі, 20-жылдардағы қазақ әдебиетінің проза жанрының даму заңдылықтары әлеуметтік-қоғамдық өмір тынысы мен болмысты байыптауды алуан амал-тәсілдер негізінде, көркем де келісті бейнелейді.

Демек, Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылық мұрасы өмір – уақыт ақиқаттары мен қоғамдық, кендік құбылыстары, адам әлемнің мың сан иірімдерін айшықты сөз, ойды өрнек, көркемдік келісімдер арқылы шеберлікпен, шешендікпен жеткізгені айдан анық.

Ұлттық прозамыздың интеллектуалдық дәрежесін танытатын туындылардың бірі – Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романы. Тыңнан жана бір рухани әлемнің бетін ашқандай, әсіресе оқушысына айтар идеясын құрғақ баяндаудан мүлдем бөлек, суреткерлік соны мақсат ұстанған жазушы кейіпкерлерінің ішкі өміріне психологиялық талдау жасаудың үздік үлгісін туған топырақта тұңғыш танытқан.

«Ақбілек» романының негізгі нысаны – әйел теңдігі, адам тағдыры. Бұл сол кездегі демократиялық бағыттағы жазушылардың ортақ тақырыбы. Алайда тақырыптық, идеяда ортақтастық болғанымен, Аймауытовты замандас өзге жазушылардан айрықша ерекшелеп тұрған да – негізінен жазу мәнері, образ ойнату шеберлігі. Ағартушылық идеологияның басыбайлы

құлынан әлдеқайда биік өзіндік ішкі еркіндік ішкі еркіндігі басым қаламгер бас кейіпкерін тек періште етіп көрсете бермей, өмірдегі бар болмыс бітімімен, өзіндік табиғи – тіршілігімен, яғни пенделік қалтарыстарымен қаз қалпында бейнелейді.

Жазушы бүкіл адами проблемаларды бір кезеңдік қазақ өмірін, жаңа тіршілік-тынысын, сыртқы өмір шындығын сана күресі, ой арпалысы, көзқарас қақтығысы арқылы суреттейді. Ақбілекті шын мәніндегі психологиялық образ дәрежесіне жеткізеді. Романның әр беті бізге оның өміріндегі толассыз өзгерісті, бір байламға келе алмаған ой арпалысын аңғартады.

Қысқасы, әдебиеттегі адам образын жасаудың жолдары мен тәсілдері көп және әр алуан. Жалғыз-ақ, жазушы шын мәніндегі шебер, зергер болуы шарт, сонда ғана ол қолданған әрбір амал адам образын ашуға қызмет етеді.

Суреткердің кейіпкер болмысындағы кез-келген оқырманға белгісіз ішкі тебіренісін, драмалық сәтін берудегі қолданылған әдеби тәсілдері көбіне ішкі монолог, ой арпалысы мен ой ағысын іштегі қобалжуын сыртқа шығара алмаған мазасыз мезеттегі жағдай, көзқарас, қимыл-әрекет, портрет, жест (ишара), пауза т.б. болып келеді.

«Ақбілек» романында жекелеген бейнелердің монологтары, өмірдегі мұраты мен міндеттері айқын бедерленген. Мұның өзі әдебиет зерттеуші Р.Нұрғалиевтің атап көрсеткеніндей: «Романда кейіпкер, оқиға көп емес, ықшамдылық, жинақылық әсіресе драматизм принциптері ерекше ескерілген. Бір әрекетке қатысып, үзіліп қалатын кейіпкерлердің өзін жазушы даралап, есте қалатындай етіп сомдап соғып береді. Кескін, сөз мақамы, қимыл-қозғалыс бәрі образ жасауға аса қажет көркемдік құралдар, персонаждардың өзін-өзі сипаттауы – Жүсіпбек Аймауытов жиі қолданатын әдеби тәсілдердің бірі» дейді [2.15б.].

Әрине көркем шығармадағы кез-келген көркемдік тәсіл-монолог, диалог, портрет, сюжет, образ т.б. жеке-дара тұрып көркем шығармада ешқандай роль, қызмет атқармасы белгілі. Сондықтан да жазушы кейіпкердің ішкі сезімдерін тек ішкі монологпен емес, өзге де бейнелеу құралдарымен өзара сабақтастыра суреттеу арқылы береді. Алайда біздің нысанаға алып отырған тәсіліміз ішкі монолог болғандықтан өзге тәсілдерге кейінірек көңіл бөлмегіміз.

Романның алғашқы беттерінен-ақ ішкі монологтың көркемдік қызметі, оның әдебиеттегі атқарар ролі айқын көрінеді. Мәселен, жазушы кейіпкерлерінің ішкі рухани әлемін, жан дүниесін қалтарысын, жалпы табиғатын танып алу үшін ішкі монологқа көп жүгінеді. «Ақбілек», «Бекболат», «Офицер», «Мұқаш» деп жеке-жеке тарау етіп алады да, басты деген үш кейіпкердің портретінен бастап, ішкі ой-сезімдеріне дейін дәстүрлі,

карапайым монолог арқылы барлау жасайды. Кейіпкерлердің ауыздарына сөз сала отырып, образ табиғатын, олардың іс-әрекеттеріне түрткі болған ішкі ой-толғаныстарын, құпия сырларын бүкпесіз ашады.

Енді автордың ішкі монологты беру тәсіліне назар аударып көрейік: «Қараторы, орта бойлы қошқар тұмсық, түлкі мұрт, шүнірек көз жігітпін. Жасым жиырманың жетеуіне шығып тұр. Атым – Бекболат. Басымда барқытпен тыстаған елтірі жекей тымақ, үстімде орысшалау педжак, шалбар...»[1.151б.].

Бекболаттың ішкі ойы осылай жалғаса береді. Одан әрі Бекболат «бұрын байдың», қазір «орта шарқы үйдің ортаншы баласымын» дейді. Үй – ішілік, тұрмыстық жағдайларын да еске алады. Балалы, жастық шағының босқа өтпегенін айтады. «Жаманбаланың шатпақ қара қызын менсінбей Мамырбайдың Ақбілегін елден тандап айттырғанын», соған жолыққалы шыққанда, ақтарға кезігіп, оң иығынан жарақат алғанын қысқа, шешен баяндайды.

«Мұқаш» деп аталатын тараудағы ішкі монолог та тап осы мазмұнда. Мұқаш өзі жайында былай дейді: «Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жарбақтау, кірпі шаш, қырыс мандай, қара сұр жігітпін. Жасым 35-те. Әкем Тойбазар, өзім Мұқаш болғалы аузым асқа, ауым атқа жарыған емес. Ес біле есікте жүрмін [1.155б.]. Онан соң Төлеубайдың қозысын, Шаманбайдың қойын баққанын, балалық базары жат босағада, кісі қабағын бағумен өткенін еске алады. «Қалай Бадыұлдыңжылқысын бақтым, солай көзім ашыла бастады» - дейді ол. Мұқаш аузынан кейінгі жерде ел қатарына қосылғанын, отбасы болғаны, қызметке кірісе бастағанын, болыс болу ниеті барын да естиміз. Бірақ, ел үстінен күн көрген жоғарыдағы «қызметтерінің» әсерінен болыстыққа сайланбайды. Мамырбайдың баласы іс-қағаздарды кеңсеге тапсырыпты дегенді естиді. Тілін шайнап, тісін қайрайды. Тек соңында ғана Ақбілекті өзін болыстыққа сайлатпай тастаған ағасы Төлегенге ерегісіп, ақ әскерлеріне ұстатып жібергені туралы ағынан жарыла сыр ағытады. Өзінің ішкі құпия есебі жайлы әлдебір өшпенділікпен, кек қайтарған кісіше сөйлейді. Бұл жерде дауыс ырғағы (интонация) ішкі монологтың қызметін атқарып, кейіпкердің ішкі сезім – күйін, психологиясын ашуда айтарлықтай үлес қосқан. Жанама кейіпкер ретінде Мұқаш өз міндетін атқарғанмен Ақбілектің азапты, күйіншіті өміріне себепкер болды. Сол үшін де Мамырбай ауылының алғысын емес, қарғысын алды, оқырман жұртшылықтың да кері әсерін туғызды. Ендеше, біздің қоғамымызда теріс ой, екіжүзділік мінез жат. Мұқаш шындығы осы.

Жазушы монологтармен кейіпкерлерін мінездеу арқылы таныстырып, ол туралы жалпы мағлұмат беру мақсатын бірінші кезекке қойған секілді. Оған біз келтірген әлгі үзінділер айғақ. Дәстүрлі (карапайым) монолог

міндетін атқарып тұрған бұл тәсіл бертін келе өзінің өсу эволюциясын, даму диалектикасын таныта бастайды. Тап осы романда біз бір ғана жазушының тәжірибесі арқылы жалпы көркем әдебиеттегі монологтың (ішкі сөздің) көркемдік қызметінің қалай түрленгеніне куә бола аламыз. Мысалы, әлгіндегі «Мұқаштың» қарапайым, өзін таныстыру мақсатындағы ішкі ойы ұзаққа бармай ішкі монологқа, яғни таза психологиялық талдауға көшеді. Міне, осы жерде бірінші жақтан баяндау үстемдік алады: «Япырым-ау, мен қазақпын ба? Қазақ болсам, өз қаныма неден мұнша өшіктім? Өзгем өзге ғой «ағатайлап» жалынып қолын созып келе жатқан Ақбілектің білегін көкке созып, жүйкесін құртып, орыстарға ұстап бердім-ау. Ағасы болмаса бұл қызда не жазық бар еді?» Бұл Аймауытов психологизміндегі психологиялық талдау тәсілін танытады. Бұл жерде бір жан толқуының екінші тебіреніске ұласуы да ұтымды. Ішкі әлемді әшкерелеудің бірден-бір тәсілі – осы психологиялық тұрғыдан өзін – өзі талдау (өзін-өзі жегідей жеу). Бұл әдіс көбіне өзі күнә жасаған сәттегі көңіл-күй, жан азабы үстіндегі кейіпкердің өз ары алдында ақталу жағдайында көрінеді. Және ол көбіне сол күнә жасаушының атынан айтылады. Оның екі түрі бар. Өзін-өзі талдау кейіпкердің өз күнәсін өзі ашуы. Осы екі түрі де Мұқашқа тән. Әлгі үзіндідегі өз-өзінің кінәсін әшкерелеу, оның себебін талдау, одан кейінгі көңіл-күй, үрей мен қорқыныш, ненің дұрыс, ненің бұрыс жасалғаны, неге бекінгені т.б. бәрі санадағы пікір қайшылығы, көңілдегі дүдәмал ойлар, сезікті сезімдер, тұрғысынан жан-жақты таразыға салынып, шынайы кестеленеді. Бұл психологиялық талдаулар Мұқаштың түбірі теріс адам еместігін, оны осындай күнәға итермелеген қазаққа тән күндестіктің, бақталастықтың, шенге құмарлықтың, «неге ол бай, неге болыс болуы керек те, мен жоқ» деген ұқсастық, пендешіліктің салдары екендігін көрсетеді. Романның бас кейіпкері Ақбілек те өз мінін, кінәсін көруге, оны іштей өзі талдауға да шебер. Ж.Аймауытов ерекшелігі сол - қазақ әдебиетінде тұңғыш рет өзінің көркемдік назарын сыртқы жағдай, оқиға емес, кейіпкердің іс-әрекеттерінің ішкі себеп-салдарына, оның психологиялық әуеніне ерекше мән береді. Мәселен, Ақбілек ақтардан қашып құтылып, Әмір ағаларымен өз ауылына жақындаған тұстағы оның сезім төңкерісінен шығатын монологтар нанымды психологиялық жағынан ерекшеленеді. «Осы арам деміммен, арам аузыммен әкемнің иманды жүзіне қалай жақындармын, оны да арамдармын? Құдайдан қорықпай, оның құтты қадам мешіптей үйіне қалай кіремін? Мұны бұрын ойласамшы!... Шыбын жаны құрғырды ойлай беріппін-ау, япыр-ау! Бұлар мен туралы не ойлайды екен? Мені арамдалмай аман келе жатыр деп кім ойлайды дейсің? Әлде менің тірі қалғанымнан да өлгенімді тіледі ме екен? Кім біледі сөйткенде шығар»[1.2016.] немесе "Ең болмаса, есімді біліп тірі

барғанша, әкемнің алдына апарғанда, кірпігім қимылдамай жатсамшы!» [1.2026.].

Осы тұстағы автордың тағы бір тың түрлік ізденісінің көрінісі Ақбілектің ағасы Төлегеннің қонақтары – Ықаң, Тыпаң Ақбала, Балташ, Доға, Жоңғарбек арасындағы айтыс – әңгіме, әсіресе арақ ішіп алғаннан кейінгі белсенділердің ақ езулене айтылған ішкі сырлары, лепірген мақтан сезімдері. Бекболат үшін «құран сөзіндей» түсініксіз сөздерді олардың әрқайсысына тән іс-әрекеттері, қимыл-қозғалыстары – бәрі-бәрі автор тұрғысынан ішкі монологқа ерік беру параметрлері. Осы үстінде алты адамның бүкіл болмыс – бітімі өзіндік ерекшеліктерімен оқшау мінездерімен шебер суреттеледі. Ал аздап арақ ішіп алғаннан кейін олардың бір-біріне дес бермей ділмарсулары, шынын айтамын деп шын сырларын ағытып алулары – кезек-кезек сөз алған әр кейіпкердің ішкі сырлары, ішкі ойлары ретінде жеке-жеке шынайы беріледі.

Тегінде ішкі монологтың авторлық және персонаждық түрлері де бар. Ішкі монологтың авторлық түрі негізгі үш жағдайда байқалады. Атап айтсақ, ішкі монолог кейіпкердің ой сезімін жеткізетін автор сөзі тұрғысында да беріледі. Мысалы, «... әкесі мен екеуінің арасын қара мысық кесіп өткендей, бір өткел түскенін Ақбілектің жүрегі сезеді. Әкесінің қабағы қашан жадырар екен, қашан жылы қарар екен, қашан тіл қатар екен?... деп сарылып, сарғайып күтеді» [1.2536.] деген үзінді ішкі монологтың кейіпкердің ішкі ой-сезімін жеткізетін автор сөзі тұрғысынан берілгендігін байқатады. Екінші түрі – тура автордың өз атынан айтылған ішкі монолог. Оған мысал романда мол-ақ. Айталық: ...Сорлы Ақбілек! Сен жыламай, кім жыласын!...Жыла, жасың бұла! Жасыңмен қайғың жуылсын! Жасыңнан теңіз жиылсын! Теңізді дауыл толқытсын! [1.2026.] деп келетін үзінді дәлелсіз айғақ бола алады. Бұл сөз жоқ автордың өз атынан айтылған монолог. Мұны автор монологы немесе шығарма монологы десе де болады. Енді үшінші түрі – кейіпкер роліне көшкен автордың сөзі, ішкі монологы ретінде көрінуі ықтимал», ...Алды арты тұйық, қараңғылық не болары белгісіз ... Сонда да Ақбілек тірі, Ақбілек сұлу... Ол елден асты: қазақ тұрсын, атағын орыс естіп, іздеп келіп алып қашты... Орыс біткен бұған бола қырқысты. Кім біледі, үмітсіз сайтан.. Өз еркімен келіп отырған жоқ... Қара күшке, тағдырға не шара? [1.1646.]. Бұл кейіпкер роліне көшкен автор сөзі. Өйткені тап осылай Ақбілек қана ойлауы, қайғылануы, өз тағдыры, ары алдында ақталуы мүмкін. Және осынау ішкі монологтың берілу тәсілінің өзі де ішкі монологтың берілу тәсілінің өзі де ішкі монологтың табиғатына тән қасиетпен, яғни көп нүктелер, үзік-үзік ойлар арқылы берілген. Онда ішкі ойдың ақтарылуы да, ақталуы да, налуы да келешекке деген үміт-сенім т.б. секілді ішкі монологтың бүкіл элементтері бар. Сондықтан да мұның кейіпкер роліне көшкен автор сөзі, яғни Ақбілек

ролін атқарып тұрған автордың (жасырын адамның) ішкі монологы екеніне көз жеткіземіз.

Енді ішкі монологтың персонаждық түріне тоқталар болсақ, негізгі ішкі монологтың бәрі кейіпкердің ой-санасы арқылы жүзеге асырылады. Ішкі монолог таза кейіпкердің төл сөзі ойы болғандықтан ол тегінде жалқы. Бірақ олардың берілу формалары сан алуан, бейнелеу тәсілдері әр қилы болып келеді.

Міне, қарап отырсаңыз роман бастан аяқ монологтан тұратын секілді. Және мұның бәрі белгілі бір оқиға сезім, не жан толқуы туралы ой толғаныстан тұратын жеке бір кейіпкердің қарапайым монологы емес, қапыда үлкен қасыретке душар болған бойжеткеннің айналасындағы адамдардан болмашы ғана жылқы қабақ, мейірім тағдырынан титтей пенделік бақыт тілеген жан арпалысы, толқу мен тебіренісі, мұң мен налаға толы тынымсыз ішкі әлемі, эмоционалдық сезім жағдайы т.б. жүйелі-жүйесіз түрде жүріп жатқан психологиялық процестер.

Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы образ сомдауда бейнелеу тәсілі – ішкі монологтың құрылымын талдау арқылы монологтар кейіпкердің ішкі өмірінің аса шиеленіскен сәттерінде берілуінің куәсі боласын. Кейіпкерлердің өмірінің ең қиын сәттеріндегі монологтар олардың өз жағдайларын пайымдап түсінуге деген заңды талпынысы секілді.

Кейіпкер монологтарында Аймауытов біртұтас психологиялық қалыпты талдап, оның құрамын әргүрлі сезімдерге ажыратып аласапыран ойлардың, сезімдер мен сауалдардың процесі ретінде ашуға тырысады.

Монологтардың негізінен кейіпкер өмірінің шиеленіскен қиын сәттерінде, рухани күйзеліс пен қауіп-қатер тұстарында туындауы кейіпкер бейнесін сомдауда ерекше мәні бар екенімен анықталып, Жүсіпбектің романында монологты қиыстыра, жымдастыра білуі оның стильдік шеберлігін танытумен сипатталады.

Осылайша, Жүсіпбек «Ақбілек» романында монолог арқылы кейіпкер жанының тылсым түкпіріне еніп, оның көңіл қойнауының түбінде жатқан құпияларды ашуда асқан шеберлік танытып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: Жазушы. – 1989
2. Нұрғалиев Р. Сегіз қырлы бір сырлы дарын. Арқау. 2 том. – Алматы, 1995
3. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат 1996
4. Әбдіков Қ. Ж.Аймауытов романдарындағы тұлға концепциясы. – Алматы, 1997

КАЛТАЙКЫЗЫ Г. МАСТЕРСТВО Ж.АЙМАУТОВА В СОЗДАНИИ ОБРАЗА В РОМАНЕ «АКБИЛЕК»

В статье рассматривается художественное мастерство писателя в раскрытии образа в романе Ж.Аймауытова «Акбилек».

Ключевые слова: образ, тип, проза, психологический анализ, внутренний монолог, портрет, жест (мимика), пауза, принцип компактности, драматизм, диалог, сюжет, интонация, характеристика.

KALTAUKYZY G. ZH. A YMAUTOV'S SKILL IN CREATION OF THE IMAGE IN THE NOVEL «AKBILEK»

In article art skill of the writer in disclosure of an image in the novel Zh. Aymaulytov «Akbilek» is considered.

Keywords: image, type, prose, psychological analysis, internal monologue, portrait, gesture (mimicry), pause, principle of compactness, dramatic nature, dialogue, plot, intonation, characteristic.

УДК 811

ЯЗЫКОВАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИФОНΙΑ: ВЗГЛЯД ПСИХОЛИНГВИСТА

УФИМЦЕВА Н.В.

Судьба любого языка в условиях культурной и языковой полифонии зависит не столько от усилий по его защите, но, прежде всего от усилий по сохранению самой культуры, а это требует осознания и поддержания тех культурных моделей, которые лежат в ее основании, ведь для нормального развития культуры необходимо общий запас культурных ценностей, инвентарь культуры, который должен транслироваться следующим поколениям и всем, кто собирается изучать данный язык как неродной.

Ключевые слова: полифония, образ мира, индивидуальное сознание, межкультурное общение, картина мира, центральная зона культуры.

Для того чтобы рассмотреть проблему языковой и культурной полифонии и судьбу того или иного этнического языка в этой ситуации с позиций отечественной психолингвистики, необходимо сначала ответить на несколько вопросов: что такое язык с точки зрения его функционирования? как овладевает родным языком ребенок? каково взаимоотношение языка и культуры?

Привычный для лингвиста язык, с точки зрения психолога, состоит из двух языков: внутреннего, концептуального, на котором осуществляется

работа интеллекта, не имеющего отношения ни к какому конкретному этническому языку, и внешнего, формального, предназначенного для общения с другими носителями той же культуры. Их совместное функционирование образует тот феномен, который Н.И. Жинкин [1, с.141] называет сознанием.

К языку как деятельностной структуре, «принадлежат значения как социальные по своей сущности единицы, универсальная организация речевой деятельности по единицам и уровням и, наконец, специфические для каждого языка операторы (непосредственные средства речепорождения и речевосприятия)» [2, с. 42]. Представленный таким образом язык превращается в универсальное средство связи человека с культурой и образом мира как ее основной составляющей (через значения). Причем эта связь двусторонняя: в процессе онтогенеза и социализации происходит формирование индивидуального образа мира на основе общекультурного через присвоение значений (в деятельности и общении) и их осмысление, а затем – постоянный обмен значениями между индивидуальным образом мира и общекультурным образом мира. Но язык в таком понимании есть еще и инструмент, обслуживающий мое сознание (универсальная организация речевой деятельности по единицам и уровням А.А.Леонтьева), который позволяет переводить внутреннюю мысль во внешнее слово, поскольку мыслимы мы на нашем внутреннем языке, а осознаем результаты мышления на языке внешнем, формальном (специфические операторы, по АА. Леонтьеву) (см. модели порождения речи Т.В.Ахутиной-Рябовой; А.А.Леонтьева). Этот же формальный язык мы используем для общения с другими носителями данной культуры, и он также формируется в онтогенезе в виде специфических автоматов с конечным числом состояний: грамматического и фонетического (речепроизносительного) (формальный уровень в структуре языковой способности по А.А.Леонтьеву [3]. Принципиальным моментом для языка, рассматриваемого таким образом, является овладение ребенком в онтогенезе семиотической функцией, т.е. знаком. Возможность взаимопонимания с помощью внешнего формального языка основывается именно на семиотической функции языка, и определяется общностью знаний носителей одной культуры. Тело знака указывает на сходные для носителей одной культуры значения, которые они усвоили в процессе социализации и должны извлечь из собственной памяти, и мера взаимопонимания определяется мерой сходства этих значений. Поскольку же значения в индивидуальном сознании всегда осмысляются, т.е. индивидуализируются, то достичь полного взаимопонимания даже в рамках родной культуры практически невозможно. Показательным в этом смысле является описание речевого мышления как драмы, данного Л.С.Выготским еще в 30-е годы XX

века. Драма заключается в том, что полностью передать индивидуальный смысл через общие всем носителям данной культуры значения оказывается невозможным. В этом принципиальная ограниченность языка как средства общения, поскольку «мысль становится достоянием общества, существует для других, (только) будучи означена, воплощена в значениях» [4, с. 12].

Язык как деятельностная структура занимает центральное место в человеческой психике, ибо обеспечивает доступ к культуре (образу мира как основной образующей культуры), обеспечивает возможность превратить внутреннюю смысловую структуру мысли во внешнюю структуру формального языка и, тем самым, сделать ее доступной для самонаблюдения и внешнего наблюдателя, и, наконец, обеспечивает возможность взаимопонимания с другими носителями данной культуры.

Общение же в рамках родной культуры – это постоянное взаимодействие двух языков, постоянный перевод с внутреннего языка на внешний (при порождении речи) и с внешнего языка на внутренний – при понимании. Владение вторым языком вне культурной среды этого языка, приводит лишь к билингвизму, а не к бикультурности, поскольку индивид овладевает лишь внешним, формальным языком данной культуры. Образ же мира, т.е. те знания, с которыми работает внутренний язык, принадлежат родной культуре, и в случае искусственного билингвизма формируется лишь умение переводить знания, принадлежащие образу мира своей культуры, на внешний формальный язык другой культуры. В этом и кроются основные трудности межкультурного общения. Ведь к телу знака (слову) чужой культуры билингв неизбежно прилагает знания, полученные в родной культуре. У человека нет другого инструмента для познания и объяснения мира кроме родной культуры. И объяснить это можно исходя из особенностей овладения образом мира родной культуры и языком как деятельностной структурой.

Обратимся к тому, как ребенок овладевает языком, а, точнее к тому, как ребенок входит в мир родной культуры, ибо у ребенка нет отдельной задачи, овладеть языком. Это мы, когда овладеваем вторым, третьим и т.д. языком создаем искусственную ситуацию и вырываем язык из контекста культуры и изучаем язык отдельно. А ребенок входит в мир культуры, т.е. в мир культурных предметов и в мир человеческих отношений, а язык как деятельностная структура – это тот удивительный инструмент, который предлагает ему культура для решения этой сложной задачи. За словом любого языка стоит гораздо больше знаний, чем мы привыкли думать. Это не только привычные для лингвиста значение и смысл, но и определенный фрагмент образа мира, и это не только знания, но и умения, поскольку формирование знания, которое стоит за словом, начинается с действия с

предметом еще задолго до того, как у ребенка формируется значение и смысл. Вслед за А.Н.Леонтьевым и В.П.Зинченко в структуре образа сознания можно выделить два слоя: рефлексивный (или рефлексивно-созерцательный) и бытийный слой. Смысл и значение образуют рефлексивный слой сознания, а биодинамическая ткань движения и действия и чувственная ткань образа – бытийный слой сознания. Компоненты этой структуры не являются независимыми, поскольку они имеют общий источник происхождения – действие. Сами значения также неоднородны: значения могут быть предметными, операциональными, не фиксируемыми словом («ручные понятия», «предметные обобщения», «практические концепты», «ситуативные значения» и т.п.) и собственно вербальными (концептуальными). Такова же и последовательность их формирования в онтогенезе.

Таким образом, индивидуальное сознание («Картина мира, в которую включен я сам, мои действия и состояния», по А.Н.Леонтьеву) существует как весьма сложное образование, в строении которого дано единство субъективного и объективного: самонаблюдению доступны чувственная ткань и смысл, внешнему наблюдателю и регистрации доступны биодинамическая ткань и значение (см. рисунок). Слои сознания «как бы пронизывает онтологическая вертикаль», она стоит на фундаменте действия» [5, с.102].

Формирование сознания начинается с бытийного слоя, точнее, с биодинамической ткани движения и действия и чувственной ткани образа до возникновения вербального значения.

За словом родного языка стоит множество знаний и умений, связанных с культурным предметом, которое оно (слово) обозначает, а когда мы переходим на язык другой культуры, то мы можем усвоить, как правило, только знания. Слово родного языка несет в себе потенциальную энергию живого действия, а слово чужого языка такой потенциальной энергией не обладает.

Индивидуальное сознание формируется через действия с предметами по правилам данной культуры путем усвоения различных видов значений: операциональных (связывают значение с биодинамической тканью), предметных (связывают значение с чувственной тканью образа) и вербальных (связывают значение преимущественно со смыслом). Образы сознания возникают в деятельности, но функционируют в общении, памяти, восприятии.

Следовательно, значения принадлежат культуре, индивиду, который культурой овладевает, но не языку как внешней формальной структуре. Лингвист же, как правило, имеет дело только с этим внешним языком и

только этот язык и признает языком. Когда говорят о языке в условиях языковой и культурной полифонии, то, скорее всего, также имеется в виду этот внешний формальный язык. А ведь еще в 1996 году А.А.Леонтьев, задаваясь вопросом, что мы должны преподавать под названием языка, отвечал – язык как отображение социокультурной реальности. «Культурную специфику общности, язык которой мы преподаем, составляет в большей мере система смысловых единиц, конституирующая образ мира и выступающая в деятельности как ориентировочная основа, нежели система речевого реагирования или речепорождения. Этот образ мира построен не из вербальных, а, скорее, из предметных значений... Мы не должны преподавать язык как формальную систему: преподаваться должны, собственно значения, конституирующие образ мира, присущий новой культуре, и одновременно выступающие как конституенты развертывающихся во времени процессов речепорождения. Под именем языка мы преподаем культуру!» [6, с.43].

Следовательно, любое общение, будь то внутрикультурное или межкультурное, предполагает у коммуникантов не только общность кода, т.е. общность внешнего формального языка, но и общность знаний о мире.

В этом смысле межкультурное общение является патологическим (по Е.Ф.Тарасову), поскольку коммуниканты, как правило, располагают только общностью кода (т.е. языка), и не располагают общностью знаний, будучи носителями разных культур. Именно психолингвистический подход позволяет показать не только разницу или отличия в тех или иных формах коммуникативного поведения носителей разных культур, но и что стоит за этим особенностями в их образах мира.

Реальная действительность познается только в процессе деятельности, направленной на эту действительность. Познавательная деятельность осуществляется по образцам, хранящимся в «голове» индивида в виде мыслительных операций, которые ранее были для личности внешними орудийными действиями, но постепенно в онтогенезе, подвергаясь редукции, перестройке, обобщению, стали собственно мышлением. Следовательно, структура мыслительных операций (внутренних действий, по П.Я.Гальперину), т.е. мышление, складывается под влиянием внешней деятельности. Роль языка в становлении мыслительных операций сводится к тому, что речь, заменяя отдельные фрагменты внутренней деятельности, превращает ее в знаковую деятельность, т.е. в речевое мышление.

Второй момент – это особая системность образа мира любой культуры. Опять же вспомним слова А.А.Леонтьева том, что «в основе мировидения и миропонимания каждого народа лежит своя система предметных значений, социальных стереотипов, когнитивных схем. Поэтому сознание человека всегда этнически обусловлено; видение мира одним народом нельзя простым

перекодированием перевести на язык культуры другого народа» [7, с. 20]. По мнению Е.Ф.Тарасова, главным препятствием в идентичном понимании одного и того же коммуникативного акта носителями разных культур являются так называемые функциональные и системные (интегральные) качества культурных предметов в отличие от их природных качеств, которые не зависят от особенностей той или иной культуры.

Функциональными качествами обладают только культурные предметы, и их постижение носителем другой культуры возможно, хотя и представляет определенные трудности. Что же касается системных качеств культурных предметов, то их постижение требует осознания культуры как системы. «Системные качества культурных предметов непосредственно не наблюдаемы, сверхчувственны и часто знаковы, символичны. Знаковый, символический характер системных качеств культурных предметов, не обнаруживающий себя в самих предметах, открывается только человеку, обладающему знанием системы, в которой конкретный культурный предмет приобретает эти качества. Отсюда следует, что сверхчувственные качества предметов конкретной национальной культуры открыты только носителю этой культуры, обладающему знанием культурных и социальных систем, элементом которых являются эти культурные предметы» [4, с. 33]. Можно предположить, что конфликты непонимания или неполного понимания в межкультурном общении чаще всего являются именно следствием незнания системных качеств культурных предметов.

Третий момент – это устойчивость этой структуры на протяжении значительного отрезка времени а, возможно, на протяжении всего времени существования данной культуры. Образ мира (или этническая картина мира) является, по мнению этнологов, основной компонентой культуры и содержит в себе все существенные с точки зрения данной культуры знания, необходимые для адаптации каждого ее члена к окружающей природной и социальной среде, «это та призма, сквозь которую человек смотрит на мир, в котором должен действовать» [8, с. 221]. Структура «центральной зоны культуры» (С.Лурье) формируется на ранних этапах этногенеза, и остается неизменной в течение всей жизни этноса. Именно она определяет этническое своеобразие и неповторимость каждой конкретной культуры а, значит и ее носителя – этнос, т.е. ту социальную общность, «которой присущи специфические культурные модели, обуславливающие характер активности человека в мире, и которая функционирует в соответствии с особыми закономерностями, направленными на поддержание уникального для каждого общества соотношения культурных моделей внутри общества в течение длительного времени, включая периоды крупных социальных изменений» [там же, с. 41].

Как показывают наши исследования, а мы имеем на данный момент три среза для языкового сознания взрослого носителя русской культуры в период с конца 60-тидесятых годов XX века до 2000 года и несколько ассоциативных словарей детской речи (конца XX и начала XXI века), эта структура отличается большой устойчивостью во времени, и усваивается очень рано в онтогенезе. Прделанное нами [9] сравнение системности и содержания образа мира русских, выявленных по материалам Русского ассоциативного словаря (РАС) [10], с результатами реконструкции образа мира человека, жившего в X-XI в.в. [11] по материалам «Старославянского словаря» под ред. Р.М.Цейтлин, Р.Вечерки и Э.Благовой, показывает, что «молчаливое наследие» Средневековья действительно живет в образе мира (языковом сознании) современных русских, в том числе и в его структуре, в укладе его бессознательной духовности и подтверждает вывод Т.И.Вендиной о том, что «язык культуры Средневековья, ее ценностные императивы оказались во многом созвучны русской культуре, являясь нашим своеобразным «молчаливым наследием» [11, с. 325].

Таким образом, судьба любого языка в условиях культурной и языковой полифонии зависит не столько от усилий по его защите, хотя в современной ситуации они обязательно должны осуществляться (см., например, Власенко 2007), но, прежде всего от усилий по сохранению самой культуры, а это требует осознания и поддержания тех культурных моделей, которые лежат в ее основании, ведь для нормального развития культуры необходимо общий запас культурных ценностей, инвентарь культуры, который должен транслироваться следующим поколениям и всем, кто собирается изучать данный язык как неродной.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 159 с.
2. Леонтьев А.А.. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 1997. – 287с.
3. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. – М.: Наука, 1965. – 365с.
4. Тарасов Е.Ф. Введение. //Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М.: Институт языкознания РАН, 1993. – С. 6-15.
5. Велихов Е., Зинченко В., Лекторский В. Сознание как предмет изучения.// Общественные науки. 1988. – № 1. – С.85-103.
6. Леонтьев А.А. Язык не должен быть «чужим» // Этнопсихолингвистические аспекты преподавания иностранных языков. – М.: ММА им. И.М.Сеченова – Институт языкознания РАН, 1996. – С. 41-47.
7. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М.: Институт языкознания РАН, 1993. – С.16-21.
8. Лурье С.В. Историческая этнология. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 446 с.

9. Уфимцева Н.В. Археология языкового сознания: первые результаты// Язык. Сознание. Культура. – М.-Калуга: Институт языкознания РАН, 2005. – С. 205-216.

10. Караулов Ю.Н. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети// Языковое сознание и образ мира. – М.: Институт языкознания РАН, 2000. – С.191-206.

11. Вендина Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М.: Индрик. 2002. – 334 с.

12. Власенко С.В. Массовая «колонизация» англицизмами языкового сознания русскоговорящих как проблема когнитивной фильтрации // Вопросы психолингвистики. – № 6, 2007. – С. 65-72.

УФИМЦЕВА Н.В. ТІЛДІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ ПОЛИФОНИЯ: ПСИХОЛИНГВИСТ КӨЗҚАРАСЫ

Тілдік және мәдени полифония жағдайындағы кез келген тілдің тағдыры оны қорғауға күш салуға емес, ең алдымен, сол мәдениеттің өзін сақтауға күш салуға байланысты, бұл оның негізінде жатқан мәдени модельдерді сезіну мен қолдауды талап етеді, себебі, мәдениеттің қалыпты дамуы үшін болашақ ұрпаққа және аталған тілді екінші тіл ретінде үйренуді мақсат еткендерге тасымалдайтын мәдени құндылықтардың ортақ қоры мен мәдениет құралы қажет екені белгілі.

Кілт сөздер: полифония, ғалам бейнесі, дербес сана, мәдениаралық қатысым, ғалам суреті, мәдениеттің орталық аймағы.

UFIMTSEVA N.V. LANGUAGE AND CULTURAL POLYPHONY: VIEW PSYCHOLINGUIST

The fate of any human language in terms of cultural and linguistic polyphony depends not only on the efforts of his defense, but primarily from efforts to preserve the culture, and it requires comprehension and maintenance of those cultural patterns that lie at its base, because for the normal development of culture is necessary, the total stock of cultural values, the inventory of culture that should be transmitted to the next generations and those who are planning to study the language as a foreign language.

Keywords: polyphony, the image of the world, the individual consciousness, intercultural communication, world view, Central area of culture.

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

УДК 391

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ И НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

АМИРГАЗИН К.Ж., АМИРГАЗИН Е.К., АУЕЛЬБЕКОВ Е.

Статья посвящена проблеме национального самосознания, культурных и нравственных традиций народов, содействия сохранению межнационального и межконфессионального согласия, стабильности в обществе и установление связей зарубежными соотечественниками.

Ключевые слова: национальное самосознание, национальная культура, традиция, родной язык и межконфессиональное согласие.

Суверенитет и независимость Казахстана, а также мудрая политика первого президента Н.А.Назарбаева по урегулированию межнационального вопроса внесли в жизнь народов Казахстана не только политико-экономические, но и культурные изменения, огромное интеллектуальное богатство и неисчерпаемый резерв воспроизводства общечеловеческих ценностей, культурных и нравственных традиций народов, проживающих на территории Республики.

Сегодняшний разговор о национальных культурах, национальном самосознании надо начинать с момента суверенитета и независимости Казахстана, с тех рубежей, откуда начиналось новое культурное движение в многонациональном Казахстане. Процессы, происходящие в сфере межнациональных отношений, необычайно актуализируют проблему воспитания национального самосознания, которому предстоит стать трансляторами общечеловеческих и национальных ценностей. Принципиально важно, чтобы система образования была способна воспитать молодых людей в духе культуры межнациональных контактов, сохраняя исторически обусловленную национальную неповторимость.

Под руководством президента Республики целенаправленно формировалась Ассамблея народов Казахстана, Всемирная ассоциация казахов и многочисленные культурные центры, создавалась потенциальная возможность сохранить свою самобытность и развивать национальные культуры. В культурной программе Ассамблеи народов Казахстана были поставлены задачи:

- выработка предложений по проведению государственной политики, способствующей развитию дружественных отношений между

представителями национальностей, проживающими на территории Казахстана, содействие их духовно-культурному возрождению и развитию на основе соблюдения принципа равноправия;

- развития национального самосознания и культурного самоопределения;

- формирования традиций, языка которые отражают специфику бытия данного народа;

- содействие сохранению в республике межнационального и межконфессионального согласия, стабильности в обществе.

В любой стране мира, проблема национального самосознания, формирования традиций, языка на протяжении длительного времени является одной из актуальнейших. Изучением природы и сущности национального самосознания одновременно занимались представители различных научных направлений: историки, философы, психологи, политики, этнологи и социологи. При этом в даже в контексте одной исторической науки нет единого мнения в отношении природы национального самосознания. Некоторые авторы, исследуя данный феномен, отдают предпочтение духовной, интеллектуальной стороне, другие эмоциональной.

Г.Г.Шпет, раскрывая основные вопросы этнопсихологии с позиции коллективных переживаний, акцентирует внимание на духовной, интеллектуальной стороне национального самосознания. Он утверждает, что национальное самосознание есть особое переживание «народности», национальности. «Человек, действительно, сам духовно определяет себя, относит себя к данному народу». [2, с. 153].

П. И.Ковалевский, один из авторов по национальному самосознанию в отечественной психологии, считает, что национальное самосознание имеет интеллектуальную природу. «Национальное самосознание есть акт мышления, в силу которого данная личность признаёт себя частью целого, своей нации» [3, с. 10].

Национальные традиции и культуры являются неотъемлемой частью национального самосознания, знакомство с которыми ведёт к приобщению к национальной культуре, её самобытности. В свою очередь приобщение к национальной культуре является одним из основных условий формирования патриотизма и содружеств народов Казахстана. Следовательно, национальные традиции, культуры должны стать неотъемлемой частью содержания образования.

Одним из главных признаков существования национального самосознания является историческая память, представляющая собой заветы старины, предания отцов, чувство единородства, т.е. приобщенности к духовной миссии своего рода, народа, нации, Родины. Человек, обладающий

исторической памятью, осознает свое место в духовной эстафете поколений. Историческая память материализуется в преданиях и укладе: культурном, религиозном, хозяйственном, государственном.

Анализ работ многих ученых позволяет выявить следующие компоненты национальной культуры, несущие специфическую окраску, которые могут быть положены в основу содержания:

а) язык – основная духовная территория народа, бесценное богатство нации, своеобразный генофонд национальной культуры каждого народа;

б) традиция, которая является интегративным явлением, включающим в себя обычаи, ритуалы, обряды и другие формы человеческой деятельности;

в) бытовая культура, тесно связанная с традициями, вследствие чего её нередко называют традиционно-бытовой культурой;

г) «национальные картины мира», отражающие специфику восприятия окружающего мира, национальные особенности мышления представителей той или иной культуры;

д) художественная культура, отражающую культурные традиции народа.

Таким образом, знакомясь с компонентами национальной культуры многие люди получают неограниченную возможность более глубокого постижения особенностей своей национальной культуры, раскрывающей своеобразие национальных обычаев и традиций страны.

Каждый народ должен строить своё воспитание и образование, исходя из своей национальной идеи, при этом национальное самосознание является той консолидирующей силой, которая объединяет воедино определённую национальную общность. По мнению П.Н.Игнатьева, национальное самосознание и чувство любви к Родине «должны быть воспитаны в человеке семьёй и школой, которая на всем её протяжении от низшей до высшей обязана проникнуться осознанием необходимости этой высокой задачи» [4, с. 19].

Воспитание национального самосознания реализуется через приобщение человека к национальной культуре, в том числе и к культурным традициям своего народа. Сущность же культуры познаётся на границах культур. Единственной формой сосуществования этнокультур является диалог, изолированная культура «для себя» всегда «естественна» и «обычна». Лишь сделавшись частью более обширного целого, она усваивает внешнюю точку зрения на себя как специфическую» [3, с. 24].

Культура в подобного рода диалоге выступает как один из основополагающих факторов сближения людей. Взаимодействие личности с объектами другой культуры, взаимоотношения носителей различных национальных культур, с одной стороны, позволяют глубже осознать

уникальность культурного достояния своего народа; с другой – создаются условия для познания и понимания ценностей культуры других народов, формирования уважительного отношения к иным народам и их представителям. Без диалога культур нет истории и развития личности, так как осмысление судеб чужой культуры помогает лучше понять себя. Развитие национальной культуры может быть продолжено на новой основе благодаря прогрессивным изменениям в социальной жизни, создавшимся условиям для решения качественно новых задач в этнонациональных отношениях.

Известно, что в результате миграции, вызванной различными экономическими, социальными, демографическими и иными процессами, несколько миллионов людей проживают вне границ своих национальных территориальных образований. Это накладывает отпечаток на их духовную жизнь, сказывается на национальной культуре

В наше время, когда в различных странах и на континентах проживают сотни тысяч людей разных национальностей, заброшенных судьбой далеко от своих родных мест, прогрессивная национальная культура призвана от имени тех, кого объединяет общее этническое происхождение или культурное наследие, связывать их духовные интересы, сохранять и поддерживать национальные традиции.

Так, в Монголии, Китае, Турции, России, Узбекистане, Киргизии и др. странах мира проживает более трех миллионов казахов, чьи национальные культурные силы тянутся к источникам родной культуры. А насколько сложна и тревожна проблема многих миллионов казахов, оказавшихся за пределами своей родины, превратившихся в иностранцев. Забота о них, внимание к ним – святая обязанность Казахстана, как цивилизованной молодой страны. В этом плане соотечественники, проживающие в других государствах, очень благодарны первому президенту Казахстана Нурсултану Абишевичу Назарбаеву в том, что проявил заботу и создал условия возвращения зарубежных казахов на свою историческую родину и возможность жить на земле предков.

Правительство оказало им содействие в обустройстве на новых местах, выделило единовременную помощь и впредь будет активно содействовать возвращению соотечественников на историческую Родину.

Председателем Всемирного сообщества казахов был избран Нурсултан Назарбаев. 29 сентября по 3 октября 1992 года в Алматы прошел Первый Всемирный курултай казахов. Сама идея проведения такого конгресса возникла еще во время посещения Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым Турции.

По словам Президента казахский народ сплотил вокруг себя все этносы страны, и создал образцовую модель межэтнического

имежконфессионального согласия, проявив великую мудрость и великодушие.

Выступая на IV Всемирном курултае казахов в Астане, Нурсултан Абишевич Назарбаев заявил, что казахстанцы, проживающие за рубежом, должны получать полноценную информацию о своей Родине и происходящих в ней событиях. «Министерство связи и информации должно создать специальный веб-портал для развития связи между казахской молодежью во всем мире, а также продолжить создавать условия для широкого распространения национального искусства в странах проживания соотечественников. Казахские диаспоры являются хранителями духовной культуры народа. Поэтому, необходимо заняться сбором наследия предков, сохранившегося в диаспорах по всему миру», – сказал Президент.

Ведущей организацией страны, занимающейся возвращением зарубежных казахов, установлением связей с ними, является Всемирная ассоциация казахов, которая имеет контакты с представителями казахского этноса в более 40 странах мира, России, Китая, Монголии и до Ирана, и Австралии.

В Российской Федерации проживает около 1млн. казахов. Казахское население России в основном проживает в Астрахани, Оренбурге, Курганской, Омской областях, Самаре, Саратове, Москве, Санкт-Петербурге, на Алтае и других городах России. Из них более сто тысяч ирредентов (ирреденты – автохтонные (исконно проживающие на территории) этнические группы, в силу исторических, политических причин разделенные государственными границами с основным массивом этноса, составляющего доминантную группу сопредельного государства) проживают в Омской области. В Омске по инициативе С.А.Тастенова создано общество «Қазақ тілі», он руководил им долгие годы и проводил большую работу по изучению родного казахского языка в школах, и регионах области. Алтынай Жунусова, руководитель Сибирского центра казахской культуры «Мәлдір», много сил энергии вкладывает в дело по возрождению и развитию казахской культуры, искусства и традиции, и сыграла большую роль в культурном объединении казахов, проживающих в Омске. Анарбек Жунусов являлся муфтием СФО Духовного управления мусульман Азиатской части России и президентом региональной казахской национально-культурной автономии среди казахов Омска его усилиями проводилась большая работа по пропаганде родного языка, культуры и искусства, сохранении традиций казахов. Он внес огромный, поистине неопределимый вклад в поддержание мира и религиозного возрождения, в поддержание добрососедских отношений с народами, населяющими наш многонациональный регион.

В основе проявления национального самосознания лежит феномен этнической идентификации (этничности), т.е. формирования устойчивых представлений человека о себе как о члене конкретной этнической группы. Историческими и культурными детерминантами национального самосознания выступают историческое прошлое и традиции народа, его сложившиеся обычаи и нормы поведения, а также предания, зафиксированные в устной (фольклор) и письменной форме, памятники культуры и искусства. Национальное самосознание практически невозможно без функционирования национального языка, поскольку язык служит средством его выражения и формирования.

Язык в жизни каждого народа выполняет этнодифференцирующую и этноинтегрирующую функции, так как выступает носителем духовной самостоятельности нации. Потеря языка для нее – это потеря взаимопонимания не только вне, но и внутри нее. Будучи важнейшим средством общения людей, язык служит необходимым условием этнической общности – исторически возникшего вида социальной группировки людей, представленной племенем, народностью, нацией.

Яркий пример проявления этнического характера языка – так называемое чувство родного языка. У всех народов язык тесно связан с национальным чувством и сознанием. Привязанность человека к родному языку объясняется и тем, что у каждого народа существуют неповторимые ассоциации образного мышления, обусловленные особым семантическим наполнением каждого слова – культурными смыслами. Они закрепляются в языковой системе и составляют ее национальную специфику. Этническое самосознание основывается прежде всего на родном языке. Если язык – сердцевинная часть культуры, заинтересованное постижение родного языка – самый эффективный путь к овладению фундаментальной частью национальной культуры.

Русский философ И. А. Ильин в программной статье «Путь духовного обновления» утверждал, что пробуждение самосознания и личностной памяти ребенка необходимо совершать на его родном языке, причем важен не тот язык, на котором обращаются к нему, заставляя его выражать на нем его собственные внутренние состояния. «Язык, – полагает философ, – вмещает в себе таинственным и сосредоточенным образом всю душу, все прошлое, весь духовный уклад и все творческие замыслы народа. Есть творческая мера в духовном общении и взаимодействии народов; и мера эта лучше всего обретается живым, расцветающим творчеством самого народа. Завершается статья своеобразной педагогической рекомендацией: «...В семье должен царить культ родного языка» [5.с. 227].

Это значит иметь реальную возможность говорить и писать на родном языке, т.е. духовно обогащаться, постигать исторический путь своей нации, знать и эффективно распространять свои культуру, утверждать свое национальное самосознание.

Национальное самосознание проявляется в идеях, взглядах, мнениях, чувствах, эмоциях, настроениях и выражает содержание, уровень и особенности представлений членов нации: о своей определенной идентичности и отличиях от представителей других общностей; национальных ценностях и интересах; истории нации, ее нынешнем состоянии и перспективах развития; месте своей социально-этнической общности во внутригосударственных, межгосударственных и межнациональных отношениях.

За всю историю становления казахского народа ему пришлось пережить немало. Были и годы страшных бедствий, когда реально вырисовывалась угроза исчезновения как нации – при нападении Чингис хана, Джунгарском нашествии, оставшемся в памяти народа как годы «как табан шубрынды». Были и великие по своей значимости достижения и победы, объединение казахских ханств во главе Жанибека и Керей и земель при Аблай хане, и в составе Советского Союза, и наконец, обретение Казахстаном независимости.

Страна, расположенная в самом центре Евразийского континента, была прародительницей многих тюркязычных народов, либо переселившихся далеко за ее пределы, но лишь казахам судьбой было даровано остаться здесь навсегда, дать этой земле историческое имя «Казахстан», «Мәңгілік ел» и построить свое суверенное независимое государство, о чем веками мечтали наши предки «Ата-Баба». И вот теперь, когда мы, благополучно переступив рубеж очередного тысячелетия, продолжаем строительство своей независимости, встает вопрос о будущем развитии не только государственности, но и нации в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Назарбаев Н.А. Выступление на IV Всемирном курултае казахов в Астане // 25 мая 2011 г.
2. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию // Психология социального бытия. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1996. – С. 372.
3. Ковалевский П.И. Национализм и национальное воспитание в России: В 2 частях. – СПб., 1912. – 394 с.
4. Рукопись мемуаров графа П.Н. Игнатьева, министра Народного просвещения в 1915-1916 гг. – 344 с.
5. Ильин И.А. «Путь духовного обновления». – М., 1994. – 227 с.

ӘМІРҒАЗИН Қ.Ж., ӘМІРҒАЗИН Е.Қ., ӘУЕЛБЕКОВ Е. ҰЛТТЫҚ САНА МЕН ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Мақала ұлттық сана, халықтардың мәдени және рухани дәстүрлері, ұлтаралық және дінаралық келісімді, қоғамда тұрақтылықты сақтау, шетелдік отандастармен байланыс орнату мәселелеріне арналған.

Кілт сөздер: ұлттық сана, ұлттық мәдениет, дәстүр, ана тілі және ұлтаралық келісім.

AMIRGAZIN K.ZH., AMIRGAZIN E.K., AUELBEKOV E. INTERACTION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS AND NATIONAL CULTURE

Article is devoted to a problem of national consciousness, cultural and moral traditions of the people, assistance to preservation of international and interfaith consent, stability in society and establishment of communications by foreign compatriots.

Keywords: national consciousness, national culture, tradition, native language and interfaith consent.

ӘОЖ 347:785.37.011.31

**БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ МУЗЫКА ПӘНІН ОҚЫТУДА
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ
ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ**

ҚҰЛЖАНОВ М.К.

Мақалада бастауыш мектепте музыка пәнін оқытуда инновациялық технологияларды пайдаланудың әдістемелік негіздері жан-жақты зерделеніп, ғалымдардың еңбектеріне ғылыми талдаулар жасалынған.

Кілт сөздер: бастауыш мектеп, музыка, педагогика, оқытудың инновациялық технологиялар, әдіс, әдістеме.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Бала тәрбиелеу – болашаққа ең үлкен инвестиция. Біз бұл мәселеге осылай қарап, балаларымызға жақсы білім беруге ұмтылуымыз керек», – деп, бірнеше міндеттерді жүзеге асыру қажеттігін алға тартты [1].

Демек, тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңі, ұрпақтың рухани байлығы, мәдениеті, саналы ұлттың ойлау қабілеті мен біліміне, іскерлігіне байланысты. Осы орайда егеменді еліміздің білім беру жүйесін жаңғыртып, әлемдік деңгейге көтеру міндеті айқын сезіледі. Білімнің түпқазығы

бастауыш мектеп жасындағы оқушылардан бастау алары сөзсіз. Ал, сол бүлдіршін болашақ ұрпағымыздың ұлтжанды болып өсуіне, өз салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, ата тарихын, туған жерін қадірлейтін саналы да, білімді болып жетілуіне бастауыш мектеп жасындағы оқушыларға музыканы оқытудың орны айырықша. Жалпы оқыту жүйесі бүгінгі білім саласынан жаңаша бағытта оқытуды талап етіп отыр. Сондықтан да, бастауыш сыныпта музыка пәнін оқытуда инновациялық технологияларды пайдалану, олардың белсенділігін, шығармашылық әрекетін дамыта білу бүгінгі күннің өзекті мәселесінің біріне айналып отыр.

Музыка теориясын жасаған Шығыстың ұлы ойшылы оның басты нысаны – өнердің өкілі болып саналатын музыканың мән-маңызын зерттеу деп есептеген. Ал музыканың тарихи заңдылықтарын зерттеген Әбу Насыр әл-Фараби: «Оның дүниеге келуіне табиғи және сезімталдық қасиеттер әсер етті», – деп жазады. Ол бұл қасиеттерге адамның музыканы жазу мен жасауға қабілеттілігін, ауыр еңбек бүтіндей тартып әкеліп, шаршаудан серпіліп, демалуға ұмтылуды жатқызады.

Осылайша Әбу Насыр әл-Фараби халық шығармашылығының бастауы болып саналатын – музыка мен поэзияның қызметін былайша айқындайды: «...**біріншіден**, тынығу – адамдар ән тыңдау арқылы демалумен қатар рахатқа бөленеді; **екіншіден**, әсерлі сезімді шығармашылық – өз тәнінің жағдайына әсер еткісі келеді: оның бойындағы белгілі бір жағдайдан, үрей-қорқыныштан жұбату, одан серпіту немесе бірдеңені ұмыту; **үшіншіден**, белсенді шығармашылық – ән шырқау арқылы өзінің айтқан ауызекі сөздеріне белгілі бір мән-мағына беріп, тыңдаушыны әсерге бөлеп, оның көз алдына терең түсіністік жағдайын елестету [2].

Бала – балғын тал, ересек адам – бағбан. Бұл – әр халықтың ғасырдан-ғасырға әкеле жатқан қағидасы. Сондықтан музыка арқылы баланы сүйіспеншілікке тәрбиелеп, бала жанын небір жақсылық нәрімен суару – оны өсіруші, тәрбиелеуші әрбір үлкеннің мұраты.

Қазіргі заман жаңашылдық, жаңа көзқарастар, жаңалықтар заманы десек, оған сәйкес инновациялық технологиялар оқу-тәрбие үдерісінде кеңінен, қарқынды да белсенді қолданылуда. Бұл өз кезегінде музыкалық білім беру барысында мәтіндік, дыбыстық, кескіндемелік бейнематериалдарды жаңаша қолдануға мүмкіндік береді. Ол білім алушының танымдық іс-әрекетін белсендіруге, шығармашылығын дамытуда, музыкалық мәдениетке деген қызығушылығын арттыруда, жалпы жеке тұлғаның рухани әлемінің қалыптасуында ыңғайлы да ұтымды деп танылады. Оқытудың инновациялық технологиялары болашақ маманның күзiреттiлiгiне ықпал ететiн бiлiм алушылардың инновациялық және шығармашылық тәжірибелер жинақтауына ықпал етеді. Оқытудың белсенді әдістері,

шындығында, интерактивті, себебі, белсенді әдістер ықпал ету әдістерінен оқытушы мен білім алушылардың қарым-қатынастарына ұласады. Ал ол болса, тұлғаның өзін-өзі дамытуының жолы болып табылады. Соңғы жылдары Республикамызда білім алушылардың оқу-танымдық әрекетін белсендіру, инновациялық технологияларды оқыту үдерісінде пайдалану, оқыту әдіс-тәсілдерін жетілдіру мәселелері М.Жампейісова, А.Жолдасбекова, Қ.Нағымжанова, Б.Тұрғынбаева, Қ.Сарбасова, Р.Омарова, және т.б. ғалымдардың зерттеулерінде орын алған [3].

Педагогикалық технологиялардың түрлері өте көп. Десек те, оқыту үдерісінде Ж.Қараевтың деңгейлеп оқыту технологиясы, Қ.Әбдіғалиевтің шоғырландырып қарқынды оқыту технологиясы, М.Жампейісованың блокты-модульдік технологиясы және т.б. қолданыс табуда.

Аталған ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына зер сала отырып, бастауыш мектепте музыка пәнінде инновациялық технологияларды кеңінен пайдалану керектігіне көз жеткіздік. Зерттеу жұмыстарында ғалымдар оқытудың тиімді әдістемесін пайдалана отырып жоғары нәтижелерге қол жеткізіп отырған. Бастауыш мектептегі музыка сабақтарының бала тәрбиесі мен біліміне тигізер әсерлерін нақты тұжырымдамаларынан байқауға болады.

Жалпы музыкалық білім беру жүйесі жас ұрпақты музыка өнеріне баулып, олардың жан-жақты мәдениетті, білімді, ақылды да сымбатты болып өсуі үшін, ең жоғары мүмкіндіктерді қолдануды мақсат тұтады. Еліміз егемендік алып, өз шаңырағымызды тіктеген тұста ұлттық өнерімізді, мәдениетімізді, білімімізді, жаңғыртып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу міндеті қойылды. Бүгінде білім саласына көптеген өзгерістер, жаңалықтар енгізіліп, авторлық бағдарламалар, әдістемелік жинақтар шығармашылық ізденіспен дамып келеді. Музыка саласында да дәстүрлі халық музыка байлығын, Қазақстан сазгерлері шығармаларын насихаттау жаңа қырынан жолға қойылып, жаңартылған музыка бағдарламалары жасалуда.

Бастауыш сынып оқушыларының эстетикалық талғамын қанағаттандыра отырып, олардың музыка өнері жөніндегі түсінігін кеңейтуде, ой-өрісін дамытуда заман талабына сай құрылған музыка сабағының маңызы зор. Өйткені, қазіргі кез келген жас ұрпақ жаңа технологияға бейім екендігі барлығымызға белгілі.

Мектептегі музыка сабағы оқушылардың әсемдік әлемінің таңғажайып сырларын терең түсініп, көркемдік атаулыны шынайы сезінуге, одан рухани ләззат, әсер алуға, өмір жайлы ой толғауға, ізгілікті мұрат-мақсаттарға жетелеп, өнегелі істерге баулиды. Осы маңызды міндеттерді орындау үшін баланың бойындағы қабілетті дамыту керек. Ал жалпы музыкалық қабілетті дамыту үшін музыка пәнінің мұғалімі «сегіз қырлы, бір сырлы» болуы тиіс. Ол – әнші, музыкант, актер, әдебиетші, тарихшы –

қысқасы, ғылымның әр саласынан хабардар болғанда ғана, бүгінгі күн талабына сай ұстаз бола алады.

Қазіргі заман технологиялары оқыту жүйесінің әдістемесіне негізделген. Бірінші-екінші сыныптардағы сахналық ойындар оқушылардың білімін толықтыра түсіп, іқызмет атқарады. «Ұстаз – шәкірт» технологиясы шынайы шығармашылық қарым-қатынас қалыптастырады. «Жетістік» технологиясы оқушылардың шағармашылық биігіне көтерілуіне көмектеседі. Бастауыш мектебінде саяхат-сабақ, концерт-сабақ, ой бөлісу сабағы, репортаж-сабақ сынды түрлі сабақ түрлері пайдаланылады.

Қазіргі мектеп жағдайындағы білім берудің ұлттық моделіне өту, оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс -тәсілдерін, жаңа инновациялық педагогикалық технологияны игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық жұмыста қалыптасқан бұрынғы ескі сүрлеуден тез арада арылуға қабілетті және нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға ікемді, шығармашыл педагог-зерттеуші, ойшыл мұғалім болуды қажет етеді.

Болашақ музыка мұғалімінің педагогикалық шеберлігінің негізі, ең алдымен, олардың ғылыми тұжырымдама жасау әдістемесін бойларына сіңіруіне байланысты. Танымдық қызығушылықтың өз кезінде пайда болып дамуы шығармашылық белсенділік пен өз бетінше жұмыс жасау барысында қалыптасады.

Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үдерісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді.

Музыка пәнінің басқа пәндерге қарағанда көптеген ерекшеліктері бар. Мұнда, негізінен, оқушының қабілеті, бейімділігі баса назарда болуы керек. Дегенмен де оқушыларды бейімдеу, қабілетін дамыту, музыкаға деген қызығушылығын арттыру, жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты. Сондықтан, оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру мақсатында сабақта «Музыка түрлерінің шығу тарихы», «Дамыған елдердегі музыка түрлері», «Музыканың әр саласындағы белгілі композиторлар өмірі», «Қазақстандағы, әлем елдеріндегі композиторлар, музыка жұлдыздары» тағы басқа тақырыптар төңірегінде музыка туралы толық мәліметтер беріп отыру керек. Сонымен бірге оқушыларға бұқаралық ақпарат құралдары, журналдардағы, тағы басқа ақпарат көздеріндегі әлем елдеріндегі атақты композиторлар және мәдени жаңалықтарға шолу жасап отыру қажет. Осы тұрғыда оқушылар атақты композиторлардың жетістіктерге жетудегі еңбектерімен таныса отырып, өздері де сабақта әр тапсырманы ыждаһаттылықпен, белсенділікпен орындауға дағдыланады.

Оқушылардың қызығушылығы, белсенділігі артқан соң сабақта білім сапасының артатыны сөзсіз. Ұлы неміс педагогы А.Дейстербергтің «Жаман

мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, ал жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді, ойға үйретеді», – деген. Содықтан да оқушы белсенділігін арттырып, білім сапасын көтеретін, ойлауға үйрететін жаңа инновациялық әдіс-тәсілдер болып табылады. Бұл – мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынасты жақсартып, сабақты жақсы оқитын, музыкаға бейім оқушылармен белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жақсы ойлар туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуін ойластыру. Барлық оқушы өз қызметін ең төменгі жеңіл тапсармаларды орындаудан бастайды да, оларды міндетті түрде толық орындап болғаннан кейін ғана, келесі күрделі деңгейдегі тапсырмаларды орындауға көшіп отырады. Бұл оқушылар арасында бәсекелестікті және әр оқушының өз қабілетіне, қызметіне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне толық жағдай жасайды. Сабақ барысында ойын элементтерін, әдістерін деңгейлеп орындату арқылы оқушылардың тапсырмаларды орындауда жинаған ұпайларын «Даму мониторингі» кестесіне белгілей отырып, оқушы біліміне талдау жасап отыру қажет. Өтілетін тақырыптарға байланысты қызықты сергіту ойындарын ойнатудың да сабақ сапасын арттыруға ықпалы көп. Атап айтсақ, «Кім шапшаң?», «Әуенді тап», «Сөзжұмбақтар» т.б. Сонымен қатар ұлттық музыка әлеміне байланысты сабақты түрлендіріп өткізуге жаңа инновациялық технологияларды қолданудың да орны орасан зор. Жаңа инновациялық әдістерді пайдалана отырып, білім сапасын арттыру – өмір талабы

Қорыта айтқанда, музыка арқылы бастауыш мектеп жасындағы оқушыларды болашағымыздың іргесін нық ететін ұрпақ етіп тәрбиелеу қажет. Бұл мәселені шешуде кіші мектеп жасында оқытылатын ана тілі пәнінің алар орны айрықша деп тұжырым жасауымызға болады. Сан ғасырлық тарихы бар ана тілімізді қадірлеу, оны болашақ ұрпақтың санасына сіңіру бүгінгі зерттеуші педагогтар мен мектеп мұғалімдеріне тікелей байланысты. Мәңгілік елдің іргесі болатын ұрпақ тәрбиелеу де сол мұғалімдердің еншісінде.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – 27.01.2012
2. Трактат о музыке /Аль-Фараби. Избранные трактаты. – Алматы: Ғылым, 1994
3. Исағұлова А.Ш., Есімжанова А.Е., Сұлтанова М.С. Музыкалық білім беру үрдісінде инновациялық технологияны пайдалану мүмкіндіктері //ҚазҰУ Хабаршысы. «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. – № 1 (35). – 2012

КУЛЖАНОВ М.К. ОСНОВЫ МЕТОДИКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ МУЗЫКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В статье ведется анализ научных трудов, исследующие методические основы использования инновационных технологий в преподавании музыки в начальной школе.

Ключевые слова: начальная школа, музыка, педагогика, инновационные технологии обучения, метод, методика.

KULZHANOV M. K. BASES OF THE TECHNIQUE OF USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TRAINING OF MUSIC AT ELEMENTARY SCHOOL

This article analyses scientific works researching methodological fundamentals of the use of innovative technologies in Music teaching at primary school.

Keywords: primary school, music.pedagogy, innovative learning technologies, method,methods.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

ӘОЖ 582.746.66(574)

ТАУ ПІСТЕСІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫ ӨСІРУДІҢ АГРОТЕХНОЛОГИЯСЫ

АЛПАМЫСОВА А.Б.

Мақалада Оңтүстік Қазақстанда кәдімгі пісте ағаштарының шаруашылыққа бағалы сорттарын интродукциялау және оның жабық тамырлы көшеттерімен плантациялар жасау үшін гендік қорын көбейту мен сақтау шаралары туралы айтылған.

Кілт сөздер: Альбина, Апишерон, Азербайджанка, Ситора-10, плантация.

Қазақстанның әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кіру тұжырымдамасында алдағы жұмыстың ұзақ мерзімді басымдықтары белгіленген. Біз мына басым бағыттар бойынша бірқатар мәселелерді шешуіміз керек: 2050-ге дейінгі қалған жылдар жеті басымдыққа бөлінеді. Олардың әрқайсысы бір мақсат – дамыған 30 елдің қатарына кіру мәселесін шешеді. Елбасы жолдауының екінші бағытында Қазақстанның агроөнеркәсіп кешенін инновациялық бағытқа түсіру маңызды. Бұл – біздің дәстүрлі саламыз. Жаһандық ауыл шаруашылығы өндірісінде бәсеке өсе беретін болады. Жермен жұмыс істейтіндер, ең алдымен, жаңа технологияларды енгізіп, өнімділікті үздіксіз арттыратындар, жұмысын әлемдік стандарттар негізінде жүргізетіндер болуы керек.

«Жасыл» экономикаға көшу жөніндегі қабылданған тұжырымдамаға сәйкес, 2030 жылға қарай егіс алқаптарының 15 пайызы суды үнемдеу технологияларына көшірілетін болады. Біз аграрлық ғылымды дамытып, сынақтық аграрлық-инновациялық кластерлер құруымыз қажет. Үшінші бағыт бойынша ғылыми қамтымды экономика құру, ең алдымен, Қазақстан ғылымының әлеуетін арттыру. Жасыл экономикаға көшу жөнінде қабылданған тұжырымдамаға сәйкес 2030 жылға қарай егістік алқаптарының 15 пайызы ылғал сақтайтын технологияларға көшірілетін болады.

«Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясаты – әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына бару жолындағы біздің ауқымды қадамымыз», – деп көрсетті Елбасы өз жолдауында.

Осы мақсатта Оңтүстік Қазақстанда кәдімгі пісте ағаштарының шаруашылыққа бағалы сорттарын интродукциялау және оның жабық тамырлы көшеттерімен плантациялар жасау үшін гендік қорын көбейту мен сақтау шаралары жүргізілуі тиіс.

Кәдімгі пісте (*Pistacia vera* L.) – Сумахтар тұқымдасының пісте туысына жатады, көп діңді ағашбұта, биіктігі 5-7 (10) метрге дейін жетеді. Қабығы ақшылдау, сұр ақшыл, бір жылдық өркендерінің қабығы сұр, қызғылт қоңыр. Ұшарбасы қалың, шар тәрізді, көпдінді өсімдіктердің диаметрі 4-5 метрге дейін болады. Екі үйлі ағашқа жатады, бүршіктері үлкен емес, үшкір, қоңырқара түсті, аналық түрлерінде созылған, ал аталық түрлерінде дөңгелек және ірі болып келеді. Гүлдері күрделі шашақты бүйірдегі гүл шоғырына жиналған, өте қарапайымдылау. Аталық түрлерінде дөңгелек және ірі болып келеді. Аталық гүлдер екі гүл жапырақшасымен және бір жапырақшалы гүлсерігі бар. Аналық гүлдер бір немесе екі гүл жапырағымен және 2-5 жапырақшалы гүлсерігімен болады. Жемісі – жұқа экзокарпті және қатты эндокарпті бірұрықты сүйекше. Сәуір-мамыр айларында гүлдеп, шілде-қыркүйек айларында жеміс салып, піседі [1].

Мәдени тау пістесінің отаны Сирия елі болып табылады. Еуропаға Александр Македонскийдің саяхаттарынан соң танылды. Грек елінде өсімдіктің жаңа аты біздің эрамызға дейінгі III ғасырдың соңында белгілі болды. Жерорта теңізінің жағалауларында бүгінгі күнге дейін мәдени тау пістесін өсіру маңызды орын алады. Кеңес дәуірінде жабайы тау пістесі Кавказ бен Орталық Азияда тау бөктерлерінде қалың бұталы болып өскен. Ал, қазіргі таңда Иран, АҚШ, Грекия, Италия, Ауғанстан, Түрік, Сирия Орталық Азия елдерінде құнарлы, дәмді тау пістесі өсіріліп, экспортқа шығарылады. Кәдімгі пісте Орталық Азияда Өзбекстанда, Қырғызстанда, Тәжікстан мен Түрікменстанда, Тянь-Шань, Памиралай, Копетдаг тауларында таралған.

Оңтүстік Қазақстан кәдімгі пістенің ареалының солтүстік шекарасы болып табылады. Сайрам-Өгем ұлттық табиғи паркінің Көкбұлақ, Дәубаба, Машат шатқалдарында кездеседі. Ол теңіз деңгейінен 800 метрден 1300 метрге дейін биіктікте жақсы жеміс береді. Таудың алдындағы және аласа таудағы жоталардағы ұсақ топырақты, тасты жерлерде өседі. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 31 қазандағы №1034 қаулысымен кәдімгі пісте өсімдіктерінің сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерінің тізбесіне енген.

Кәдімгі пісте – қатаң климат жағдайында өсіп, топырақ қорғаныш және су қорғау рөлін орындауға қабілетті ағаш. Өзінің ерекше құрғақшылыққа төзімділігі, топыраққа талапшыл емес, тамыр жүйесінің терең (8-12 м) және кең (сүрегінен (штамбан) 10-15 м радиуста) даму қабілеті сияқты қасиеттерінің арқасында кәдімгі пісте топырақ эрозиясына қарсы күресте бағалы ағаш болып есептеледі.

Кәдімгі пістенің жеміс жаңғағының қоректілігі жағынан бадамнан, грек жаңғағынан, еттең, наннан, картоптан, ірімшіктен асып түседі. Оның

құрамында 60% ға дейін тағамдық май, 20% - ақуыз, 3-8% қант, көптеген пайдалы микроэлементтер бар. Пісте майы атақты зәйтүн майынан дәмі, сапасы бойынша кем түспейді. Зерттеу барысында 100 г тау пістесінің құрамында мынадай заттар анықталды: 49 грамм адамға пайдалы майлар, 21 грамм белок адам ағзасына керекті амин қышқылдарын толықтырады, 25 грамм А, В₁, В₆ және Е дәрумендері адам ағзасында болатын биологиялық өзгерістерге қатысады [2].

Ол тамақ өнеркәсібінде, медицинада пайдаланылады. Өкпе ауруларын емдеуге тиімді болып отыр. Кәдімгі пістені бауыр, асқазан және сыртқы жараларды емдеуге ұсынады, ас қорытуды жақсартады. Медицинада күйік ауруларына қарсы, ауыз қуысын шаю үшін, жұтқыншақ, мұрын, тік ішекті емдеу үшін, көне арабтарда адам емдеуге қолданған. Ұлы ғұлама ғалым Ибн-Сина (Авиценна) тау пістесі жүрекке күш береді, бауыр ауруын қойдырады деген болатын. Қазіргі заманғы медицинада қан аздықта, өкпе ауруларын емдеуге, уланған кезде қолданылады. Тау пістесінің майы ескі жараны емдеуге пайдаланылған. Тау пістесінің дәнегін шикілей немесе аздап қуырып қолданады. Оның дәнегі ет және балық тағамдарын әзірлеуде дәмдеуіш ретінде пайдаланылады. Кондитерлік өнімдер мен балмұздақ өндіруде де қолданады.

Тау пістесі өнімін жаздың соңғы және күздің алғашқы айларында жинайды. Пісіп жетілген кезде жаңғақтың қабығы бір шетінен аздап ашылады. Жасыл түсті дәнегі ақшыл-сары алтын түстес қабықпен қапталған.

Плантацияда енгізуге ұсынылған кәдімгі пістенің шаруашылық-құнды сорттарының сипаттамалары

Оңтүстік Қазақстанда кәдімгі пістенің Альбина, Апшерон, Азербайджанка, Ситора-10 сорттарын енгізу жоспарланды. Аталған сорттардың биологиялық және экологиялық, шаруашылық сипаттамалары төмендегідей:

1. Альбина. Шаруашылықта жеміс салуға бұл сорттың ағашы 10-12 жасында түседі. Жемісінің салмағы – 0,88г; ядросының дәмі тәтті; ядросында қант – 5%, май – 59%, ақуыз – 13%. Жемісінің сыртқы қауызы – ақшыл. 12-15 сәуірде гүлдеп, тамыз айының екінші жартысында жемісі піседі. Екі жыл өнім беріп, бір жыл жеміс салмайды, құрғақшылыққа өте төзімді. Оңтүстік Тәжікстандағы Терекгітау шатқалындағы пістенің табиғи алқаптарынан шыққан.

2. Апшерон. Жемісінің салмағы – 1,40 г, ядросының үлесі – 54%, дәмі тәтті. Жарылған жемістерінің үлесі – 90%. Ядросының құрамында 5% қант, 58% май, 12% ақуыз бар. Жемісінің қауызы ақшыл. Мамыр айының бірінші онкүндігінде гүлдеп, қыркүйек айының үшінші онкүндігінде жемісі піседі. Үш жыл өнім береді, бір жыл өнім салмайды. Аурулар мен зиянкестерге

шыдамды, құрғақшылыққа төзімділігі орташа. Бұл сорт Азербайжанның Апшерон түбегінде іріктеліп алынған.

3. Азербайджанка. Ұшарбасы пирамида тәрізді, ағаш сияқты. Жемісінің салмағы – 1,10г; ядросының үлесі – 53%. Жарылған жемістерінің үлесі – 90%. Жемісінде қанттың болуы – 5%, май – 58%, ақуыз – 12%. Аурулар мен зиянкестерге, құрғақшылыққа төзімділігі орташа. Мамыр айында гүлдеп, жемісі қыркүйек айының үшінші онкүндігінде піседі. Бір жыл өнім беріп, бір-екі жыл өнім бермейді. Бұл сорт Азербайжанның Апшерон түбегінде іріктеліп алынған.

4. Ситора-10. Ұшарбасы пирамида сияқты, ағаш тәрізді. Сәуір айының екінші онкүндігінде гүлдеп, жемісі тамыздың соңғы онкүндігі мен қыркүйектің басында піседі. Аурулар мен зиянкестерге, құрғақшылыққа төзімді. Жемісінің салмағы – 1,25 г. Ядросының үлесі – 55%, құрамында 4% қант, 59% май және 12% ақуыз бар. Ядросының дәмі тұщылау. Қауызының түсі сұрлау. Үш жыл өнім береді, бір жыл өнім салмайды [3].

2002 жылғы орманды орналастыру материалдары мен далалық зерттеулер арқылы Түлкібас аумағындағы кәдімгі пістенің алқаптарының жағдайына талдау жасалды. Соңғы мәліметтер бойынша Түлкібас аумағындағы кәдімгі пістенің орманмен көмкерілген алқаптарының ауданы – 81,3 га, оның ішінде мәдени екпелері – 30,9 га. Бұдан басқа кәдімгі пістенің өртендері 61 гектар көлемді құрайды. 8,1 гектар пістенің сирек ормандары бар [1].

Орманды орналастыру жұмыстарының нәтижесінде кәдімгі пісте отырғызуға жарамды деп 33,2 га алаңқай жерлер анықталған. Бұл алаңқайлар Түлкібас аумағының 20, 21, 89 орамдарындағы тіктігі 15-20° оңтүстік, оңтүстік-шығыс, батыс беткейлерде теңіз деңгейінен 900-1000м биіктіктерде орналасқан.

Кәдімгі пістенің негізгі шаруашылық пайдалы белгісі – жемісінің ашылуы болып табылады. Кейбір жемістері 90 пайызға дейін ашылады.

Ғалымдардың әдістемесі бойынша кәдімгі пістенің плантациясы отырғызылатын учаске 27-30 см тереңдікте соқамен бір жыл бұрын күзде жаңбыр жауған соң жыртылып, парда ұсталынады. Жыл бойы 2 рет қопсытылады және арамшөптер тазартылып, культивациялық жұмыстар жүргізілуі керек.

Тау пістесін суғару негізінен күн ыстық периодта маусым айының екінші декадасынан тамыз айының екінші декадасына дейін ай сайын суғару қажет. Керек болса, яғни, күн қатты ысып немесе жел ұзақ мерзім соғып тұрса, топырақ жамылғысын құрғатып жіберердей жел болғанда айына 2 рет суғарған абзал.

Жаңадан отырғызылған тау пістесінің дұрыс өсуі үшін жер бедерінің тегіс болуы да, су қажеттілігі жеткілікті болуы да ескерілуі керек [4, 5].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тулемисов Е.Х. Рост и развитие фисташки настоящей в Южном Казахстане // Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана, 1999. – №1
2. Республиканский научно-производственный центр декоративного садоводства и лесного хозяйства. Экономический анализ разведения фисташковых плантаций. Фисташка – самая экономически привлекательная культура для богарных предгорий Узбекистана. – Ташкент, 2011.
3. Ханазаров А.А., Чернова Г.М., Ханазаров Ш.А. Плантационная культура фисташки настоящей – Pistacia vera L в Узбекистане», «Гротекс». – Ташкент, 1994
4. Аблаев С.М. Культура фисташки в Средней Азии. – Ташкент, 1992.
5. Республиканский научно-производственный центр декоративного садоводства и лесного хозяйства (РНПЦДС и ЛХ). // Рекомендации по выращиванию плантаций фисташки настоящей по садовому типу в Узбекистане. – Ташкент, 2010.

АЛПАМЫСОВА А.Б. АГРОТЕХНОЛОГИЯ ВЫРАЩИВАНИЯ И БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФИСТАШКИ

В статье рассмотрена мера сохранения и увеличения генофонда и ценных сортов деревьев, семян фисташки для плантации Южного Казахстана.

Ключевые слова: Альбина, Апшерон, Азербайджанка, Ситора-10, плантация.

ALPAMYSOVA A.B. VARASHCHIVANIYA AGROTECHNOLOGY AND BIOLOGICAL FEATURES OF THE PISTACHIO

In article the measure preservation and increases in a gene pool, and the prices of grades of trees, pistachio seeds for Youzhny's plantation of Kazakhstan is considered.

Keywords: Albina, Apsheron, Azerbaijani, Sitora-10, plantation.

ӘОЖ 821.512.122

ҚАНЫБЕК САРЫБАЕВТЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨНЕРІ

МАЛИКОВА А.Ә.

Мақалада өмірі де, өнері де өзге ақындарға ұқсамайтын сөз зергері, поэзияның талабына толықтай жауап беретін әрі тың жаңалықтар енгізе алған от ауызды ақын Қаныбек Сарыбаевтың өмір жолы мен шығармашылық өнері қамтылған

Кілт сөздер: поэзия, лирика, тақырып, патриот, азаматтық ұстаным, махаббат лирикасы, табиғат лирикасы

Ең әуелі, ақынның Қаныбек Сарыбаев атануы да қызық. Тіршілік заңы бойынша ол – Қаныбек Жабағин немесе Қаныбек Қабылбекұлы болуға тиіс еді. Бірақ тағдырдың жазуымен Қаныбек Сарыбаев атанды. Ол әке-

шешесінен тоғыз айлығында көз жазып қалады да, кейінірек жігіт ағасы атанған шағында қайта табысады.

Ақын Қаныбек түп нағашыларының қолында өседі. Бауырына басып, бала етіп алған нағашы көкесі Қасымхан өлең-жырға, ән-күйге құмар сезімтал кісі болған. Әсілі, Қаныбекке өнер нағашы жұртынан да келіп қонған сияқты [1].

Қаныбек Қасымханұлы Сарыбаев 1938 жылы 13 наурызда Түркістан қаласында дүниеге келген. Ақынның балалық шағы нәубәт, зобалаң репрессия жылдарымен сәйкес түсіп, заманы басынан сипай қоймағаны, ағайынның ала ауызға айналып, аш-жалаңаштық, қатыгездік, мейірімсіздік жайлаған Сталиндік сұсты, сұрқай аласапыранмен тұспа-тұс келгендігі аянышты-ақ. Тағдыр тауқыметімен түп нағашыларының қолында тәрбиеленген ақын Қаныбек Сарыбаев өз тағдырындағы келеңсіздікті өз өмірбаяны етіп өзі куәландырады.

Әкем мені алдады,
Ұнамапты алғаны.
Дүниеге әкеліп.
Назарын да салмады.
Анам мені алдады,
Жат есігін тандады.
Жастай батып жаныма,
Жалғыздықтың салмағы.
Бәлкім, соның салдары,
Бағым менің жанбады.
Тірі атам мен анама,
Мейірім бір қанбады.
Балалықтан әлі айқын,
Ерте айырылдым солай тым.
Нағашымның әйелі,
Ала көзбен қарайтын [2].

Қаныбек Сарыбаевтың білім алуға деген ынтасы бала кезінен-ақ байқалады. Ол әңгіме тыңдағанға құмар болды. Сондай-ақ оның ақындығы да бала кезден басталғанын аңғарамыз. Бала күнінде көршінің бір семіз сары қызы қайта-қайта мазақтап қоймапты. Сонда әлі мектепке бармаған бала Қаныбек қалт тұра қалып:

Бетің семіз
Нәбидің ботқасындай.
Өзің семіз
Әдүшкіннің шошқасындай, – деп, тілмен шағып алған екен.

Құшата ауылындағы қазақ-өзбегі аралас қариялардың арасында жүргенді ұнататын, солардың әңгімесін ұйып тыңдайтын. 1945 жылы Ұлы Отан соғысы бітіп, жасы мен кәрісінің қуанышында шек жоқ, жаймашуаққа бөленген кезеңнің күзінде бала Қаныбек Түркістан қаласы Құшата ауылындағы жетіжылдық оқуға келеді. Бала болып ойнамайтын, үнемі ойланатын бала Қаныбектің бұл кейпіне ұстаздарының да танданыс білдіріп, оған қосымша сабақтар үйретіп, мектептен тыс әдеби кітаптар ұсынып қолдағаны айқын. Жаңалыққа жаны құмар бала мектептің қоғамдық жұмыстары мен мәдени іс-шараларына да атсалысты. Мектепте жүргенде қабырға газетінің редакторы болып, ол газетті оқырмандары таласа талқылап, тіпті мектеп директоры үйіне алдыртып оқыған. Оның мектептегі белсенділігі, білімділігі ұстаздарын да қаймықтыра бастады. Бұл болашақ қайсар ақынның бастама-бастауы ғана еді.

1953 жылы Қаныбек Сарыбаев 15 жасында еңбек жолын бастауына тура келеді. Жетімдіктің ащы запыраны Қаныбекті мейлінше қайрап есейтіп жібергендігі болар, жұмысын Түркістан қаласындағы мәдениет бөлімінің кітапханашылығынан бастайды. Қаныбек өз мүмкіндігінің шектеулілігін сезініп әрі білімін толықтыруды мақсат етіп осы кітапханада білімін жетілдіреді. Қазақ-өзбек әдебиетшілерінің туындыларын талғамай үстін-үстін оқи береді. Онан соң шетел классиктерінің туындыларымен танысады. Түркістандағы бұл кітапхана Қаныбек Сарыбаев үшін ұлы университеттерден де артық болғаны, оңашада білімнің кәусарынан мейірі қанғаша сіміргені айтпаса да түсінікті. Ол білімге құнықты, қолжетімді Түркістандағы жұмысшы жастардың да мектебін бітіріп алды. Аты аталған кітапханада жүріп, Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетіне сырттай оқуға түсіп, 1963 жылы аталған оқу орнын ойдағыдай тамамдады.

Қаныбек Сарыбаевтың 1970 жылы жарық көрген «Отырар оттары» туындысынан киелі де тарихи мекен – Отырарға көз тігіп, оның тарихына алаңдаушылық білдіруі – оның көрегендігі мен болашақты болжағыштығының айғағы. Түркістан төрінде жүріп Отырарды аңсайды.

Қаныбек Сарыбаев «Алматы» баспасынан «Советтік сөз» өлеңдер жинағын кітап етіп бастырғанымен, цензураның көзіне түсіп қалып, кітаптары түгелімен макулатура машинасында туралып кетеді. КГБ қызметкерлерінің назарына түсіп қудаланып, ақын өміріндегі ең ауыр кезеңі басталады. Бұл 70-жылдардың орта шені болатын. Ақын талантты толықсып, дауылды күнгі теңіздің толқынындай аласұрып тұрған шағы еді. Әлдекімдердің өсегіне қалып, қайта-қайта тергеуге алынып, әртүрлі кабинеттердің алдында телмірумен қайран алтын уақыттар өткен. Оны біреулер «антисоветчик» деп көрсетіп, құлаш-құлаш арыз жазып, өлеңдерін

КГБ-ға өткізе береді екен. Тіпті орысшаға жолма-жол аудартып Мәскеуге әлденеше рет жолдаған. Ұлылықтан дәмесі бір ақынсымақ біреу сол күндері Қаныбекке «Сіз неге өмірге ылғида қара көзілдірікпен қарайсыз?» деп күстаналап хат жазыпты. Қара көзілдірік киіп отырған кім екен сонда? Көз алдындағы ақиқатты көрмей, аспаннан шумақ іздеген Қаныбек пе? Алайда ақынды ақын ғана тани алады. КГБ-ның өтініші бойынша Қаныбектің өлеңдерімен танысып көрген орыс кеңес ақыны Андрей Андреевич Вознесенский сол жылдары: «Никакой он антисоветчик, настоящий советский талант, истинный и искренний. Надо его окружать вниманием и заботой», – деп батыл пікір жазып беріпті [1]. РСФСР-дің танымал ақыны әрі суретшісі А.Вознесенскийдің Қаныбек Сарыбаевты ақтап алуы да тегін емес. Ер Қаныбектің талантына табынғаны болып табылады.

1970 жылдың соңына таман Қаныбек Сарыбаев Өзбекстан Республикасы Фариш ауданына қоныс аударылады. Мұны, егер КГБ-ның әсері десек, жер аударылғанға көбірек ұқсайды. Өзбек ағайындар білімді ақынды жұмыссыз қалдырмай, Фариш аудандық партия комитетінде қызмет атқаруына мүмкіндік жасайды. Қаныбек Өзбекстанда жүріп «Фариш», «Туған топырақты аңсау», «О, Махаббат, махаббат» өлеңдерін жазды.

1972 жылы Қаныбек Сарыбаев Түркістанға қайта оралып, аудандық газеттің тілшілік қызметіне келді. Бірақ бір жерде тұрақтап жұмыс істемегенін, жүйедегі шалағай бастықтармен сөзге келіп қала беретінін ақын өз өлеңдерінде қамтыған. Мысалы:

Қайран сонау жастықта,
Лаулап едім жалындай.
Ойы қортық бастыққа
Шу шығардым бағынбай [2].

Ақынның талантын жоғары бағалаған Қалихан Бекхожин, Нұфтолла Шәкенов, Қадыр Мырзалиев сынды қазақ поэзиясының тарландары алыстан қол бұлғап, Қаныбекті екі рет Алматыға шақыртып алдырады. Қасиетті қара шаңырақ «Қазақ әдебиеті» газетіне қызметке орналастырады. Бірақ Оңтүстіктің ашық аспаны мен байтақ даласына бауыр басып өскен Қаныбек үлкен қалаға сыймай, екі ретінде де ауылға қайтып келіп қалады және жайдан жай келмейді.

Қаратау қолтығымнан демеп еді,
Жұлдыздар жымындасты төбедегі.
Алыстан аласұрып жеткенімде,
Алатау алалайсың неге мені? – деп, өлеңдетіп, ондағыларға өзінің өкпе-назын айтып оралады [1].

Қаныбек Сарыбаев республикалық, облыстық, аудандық мерзімді баспасөздерде өлеңдерін бірінен соң бірін жариялап тұрды. 1979 жылы 20

қазанда «Оңтүстік Қазақстан» газетінде «Менің балам», «Күлші, жаным» өлеңдері басылса, осы жылы «Шамшырақта», «Бадырақ көз», «Асқанға тосқан», «Сары албасты» өлең топтамалары оқырманын елең еткізді. Сондай-ақ «Кентау правдасында» 1979 жылы 1 қыркүйекте жарық көрген «Жұлдыздарға тілеулес бол!» өлеңі және осы газеттің 13 қазанындағы нөмірінде «Күлші, жаным», «Қалай ғана...», «Сен мені сағындың ба?» жырлары жаңалықтың лебіндей халқымен қауышты.

1982 жылы «Өскен өңір» газетінде «І.Жансүгіров», «Дап-дардай Жапсарбайдың жоқтауы» басылды. 1982 жылы 7 қарашада «Оңтүстік Қазақстан» бас басылымында «Олжалы керуендер» толғауы оқығанды тәңгі етті. 1986 жылы «Мәдениет және тұрмыс» журналының 3-нөміріндегі 17-бетте аға Бауыржан Момышұлына арнау өлең жазғаны мәлім.

1984 жылы Қызылқұм ауданына (қазіргі Отырар ауданы) келіп, осы ауданның «Қызылқұм» аудандық газетінің тілшісі болады. Бұл ауданның тыныс-тіршілігі, әл-ауқаты, қарапайым халқы, экономикасы, ежелгі Отырар тарихы ақын Қаныбек Сарыбаевты бей-жай қалдырмайды. Оның қаламының ұштала, қырлана, сырлана түсуіне ықпал етіп, шығармашылығының толысуына, шыңына жетіп шарықтауына көп көмегін тигізеді. Отырар – Әбу Насыр әл-Фарабидің, Исмаил әл-Жауһари әл-Фарабидің, Майлықожа Сұлтанқожаұлының, Мәделі Қожаның, Ергөбек Құттыбекұлының, Мырзабек Байжанұлының (Қызыл жыршы), Айтбай Белгібайұлының, Сәдуақас Жақашұлының, Молда Мұсаның, Балтабай Тебейұлының, Зияш Қалауованың, Елеусіз Байырбековтің, Ақберді Бекбауұлының, Байқожа Баязитовтың, Мұхтар Шахановтың, Шәмші Қалдаяқовтың отаны болғандығы Қаныбек Сарыбаевтың рухын көтерді. Сырдария өзені, Шәмші Қалдаяқов әуенімен танымал Арыс өзені, бабтардың бабы Арыстанбаб Қаныбек ақынның қайнар бұлаққа айналуына, көзінің ашыла түсіп, өркен жаюына ықпал етті. Ақын бұл ретте:

Отырар – киелі жер елімдегі,

Деген ой жетелейді мені ілгері.

Бабтардың бабы Арыстан бабамыздың,

Осында тұрақтауы тегін бе еді?! – деп, сұрақ қоя жырлайды да, өзін де осы өлкеге тұрақтағанды [3]. «Отырар – ұлылар отаны» деген қағида бүкіл Қазақстанға қала берді әлемге таралып жатса, поэзияның қайнары – қайсар Қаныбек қалайша тыныш жата алсын?! Өзінің қамал бұзар қырықтан асқан шағында Отырар өңірінің майталман нарқасқаларымен араласып, отты өлеңдерін жалынмен өрнектеді. Ел ішіндегі келеңсіздік көлеңкелі көріністерді де қамтып қалам тартты. «Қызылқұм» газеті әдеби материалдарға байып, көркемдігі артып, халқының сүйіп оқитын газетіне айналды.

1988 жылы Қаныбек Қасымханұлы Сарыбаев түпкілікті Отырар ауданы әл-Фараби атындағы мәдениет бөлімі сарайында автоклуб меңгерушісі қызметіне келді. Бұл мәдениет саласына Қаныбектің келуі Отырар ауданы мәдениетінің жаңа көкжиектерге көз тігуіне, ілгерілеп дамуына, облыс, республикаға танылуына ақжолтайлық әкелді. Қаныбек Сарыбаев өз шығармашылығын күнделікті «әләулайтімге» айырбастамады. Облыстық, республикалық мүшәйраларға қатысып, жеңімпаз атанып, өз замандас ақындарымен сөз таластырып, поэзия көкпарында додаға түсіп, таныла түсті. 1998 жылы наурыз айында өткен облыстық «Қасиетті қалам» тақырыбындағы жазба ақындар арасындағы жыр сайысында ақын Сарыбаев бірінші бәйгені жеңіп алған. Бұл сайыста 150 ақынның бақ сынағанын айта өткен орынды. Қаныбек Сарыбаев ақиық ақын Хантәңірінің мұзбалағы Мұқағали Мақатаевпен сырлас әрі мұндас болып, өз өлеңдерінің тұсауын кестіріп отырды. Бұл жөнінде қазақша күрестен кезінде Қазақстан чемпионы болған спорт шебері Байжан Әбілдаев өз естелік әңгімесінде айтады.

Қаныбек Сарыбаевтың Ханбибі Есенқарақызымен де хат берісіп, хат алысып тұруы ақындардың рухани байланысқа түсуінің шарты іспетті. Қаныбек Сарыбаев Ханбибіге жолдаған хатында:

Үшбу сәлем жолданды жаны ризадан,
Ақындарға адалдық – қағида, заң!
Мұқағали ағаның есінде ме,

Дәметкені жылы сөз Фаризадан? – десе [4, 174 б], оған Есенқарақызы былай деп жауап жазады:

Ақын неге шағындың,
Қалмады ма, қалың мұң?
Емес еді бізге шарт
Тіршілігі қарынның [5, 201 б]!

Қаныбек Сарыбаев Отырар ауданы мәдениет саласында айтыс жанрына да ден қойып, егеменді елде айтыстың жанаша түрде заман талабымен үндесетін үлгісін ұсынды. Ол өзі айтыстарға қатыса жүріп, Отырар ауданынан ақындар мектебін ашты. Өйткені, өзінің орта жасқа келгені, іс-сапарларда оңтайлы жүріп-тұруының қиындауы, сондай-ақ қаржының қыспаққа алуы әсер етті. Ақындар мектебі ресми түрде ашылмаса да, Қаныбек ақынның өткір тілінің көмегімен ашылды. Қаныбек Сарыбаев Отырар ауданындағы ақындыққа бейімділерді жас-кәрісіне қарамай сүзгіден өткізді. Қаныбек ақын аға ретінде Әселхан Қалыбекованың поэзиясына бағдар беріп, оның өлеңдеріндегі теңеулердің болашағы тиімділік әкелетінін ескертіп отырды. Іргесі сөгілмеген іні ретінде тасада жүрген, отбасы, ошақ қасының көлеңкесінде көлбеңдеген аса дарынды апа, ауыл ақыны Тәушен Әбуованы табады. Тәушеннің өлеңдері қазақтың нағыз қара өлеңдері,

кіршіксіз таза көркем тілмен өрнектелген дайын туындылар еді. Оның үстіне Тәушен ананың сауаты болмаған соң, тек ауызша ғана айтатыны, өлеңдерін жүрегіне жазып алатыны, айтыскерлікке таптырмайтын дайын қазына екендігі белгілі. Қаныбек Сарыбаев Тәушенді тығырықтан шығаруға, оны бүкіл елге танымал етуге барынша кірісті. Тәушеннің отағасын көндіру, оған өнердің өміршең киелілігін түсіндіру қиямет-қайым болды. Қайсар Қаныбек ақын ақыры жеңіп шықты. Тәушенді елге танытты. Қаныбектің еңбегін бағалаған ақын Тәушен Әбуова:

Себепкер боп шығарған Қаныбегім,

Қаныбекжан, сен менің бағым едің, – деп ризашылығын өз кітабында білдіреді [6, 107 б.].

Қаныбек Сарыбаев өзі ашқан ақындар мектебіне жас таланттыларды тартты. Отырар ауданы мәдениет бөлімі мәдениет сарайынан ашылған ақын-айтыскерлер мектебінде Бекарыс Шойбеков, Жәкен Омаров, Анар Жаппарқұлова, Маржан Есжанова тағы да басқалары жарқырап көрініп елге танылды. Қаныбек оларды өз баласынан артық баулыды. Бойындағы барлық жиған-тергенін сіңірді. Әсіресе Бекарыстың құйма құлақтығы, оқып берген немесе оқып алған 70-80 ң шумақ өлеңді жаттап алатыны Қаныбек ақынды қайран қалдыратын.

1986 жылдың маусым айынан КСРО Жазушылар одағының мүшесі болды. Ол өзінің Жазушылар одағына мүше болғанын былай суреттейді:

Мен кіргеннен іріді

Жазушылар одағы.

Сәтсіздіктің құрығы

Тағы алдымнан орады, – деп 70 жылдық ғұмыры бар компартияның құлауын да өлеңіне өрнек етіп, ғұмырнамаға бейімдейді [2].

Ел десе, ет жүрегі елжірейтін ақын Қаныбек халық арасында көбірек жүрген. Өзінің жаңа шығарған өлеңдерін мезетінде көпшілікке оқып беріп отырды. Тіпті күнделікті жүріс-тұрыста кездескен, көңілі ауған адамдарға бір-екі ұтымды шумақ өлеңдер шығарып отырғаны белгілі. Табан асты суырып салып айтуы, яғни импровизаторлық ақындығының болуы шоқтығының биік екенін көрсетеді.

Қаныбек Сарыбаев Отырар ауданы мәдениет бөлімінен 1998 жылы зейнеткерлікке шықты. Зейнеткерлікке шыққан соң өзінің туған жері Түркістанға көшіп кетті. Сонда жүріп, сол уақыттағы Түркістан қаласының әкімі Өмірзақ Әлиевтің қолдауымен шығармашылығын жалғастырып, «Меккемен тете мекенім» кітабын Түркия мемлекеті баспасында шығартты. Түркістандықтар Қаныбекті құрмет тұтты, қадірледі. Айғағы десек, Қаныбекке мемлекет тарапынан үй де беріп, «Түркістан қаласының құрметті азаматы» атағын да ұсынды. Қаныбек Сарыбаев 2002 жылы 10 желтоқсан

күні Түркістан қаласында дүниеден озды. Қаныбек Сарыбаевтың қайтыс болуы замандас ақындарының қабырғасын қайыстырды. Ұстаз ағасының қапыда кеткеніне Ханбибі Есенқарақызы:

Тал түстен аса бергенде,
Алпыстан аса бергенде
Жығылдың орға барыстай
Ажалдан хабар келгенде

Өлеңнің Ханы – Орда едің,
Таусылды қалай дәрменің?
Өкпеге қимай жүргенде,
Өлімге қияр жан ба едің? – деп өзегі өртенеді [7, 64 б].

Қаныбек туралы Сахабат Сәрсенбек «Қаратаудың Хан қасқасы Қаныбек» туындысын жазды [8, 35 б]. Сондай-ақ Оңтүстіктің абыз жазушысы Мархабат Байғұт та «Ер Қаныбек ер-тұрманы бүтінделмей өтсе де...» деген көлемді мақаласын «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 2008 жылғы №35 санының 4 наурызында жариялады [9, 3 б]. Ал, Атанбек Наурыздың да «Қаныбектің қарапайым өнегесі» («Шымкент келбеті» газетінің 2008 жылдың 18 сәуірінде жарық көрген) тақырыбындағы мақаласы тұшымдылығымен, ел үндестігімен ерекшеленеді.

Қаныбек Қасымханұлы Сарыбаевтың ерен еңбегі мемлекет тарапынан ескерусіз қалған жоқ. Жүйелеп айтар болсақ, олар мыналар:

- Бүкілодақтық көркемөнерпаздар фестивалінің лауреаты (1967) ;
- «За доблестный труд» медалінің иегері (1970);
- КСРО Жазушылар Одағы мүшесі (1986);
- Бүкілодақтық II халық творчестволық фестивалінің лауреаты.

Қаныбек Сарыбаев қазақ әдебиетінің алтын қорына өзінің өміршең шығармаларын қосты. Өзі өлсе де, «артында өлмейтұғын із қалдырған» шығармалары қазіргі таңда да оқырмандардың жандарына жақын. Олар ақынның өлеңдерін ауыздарынан тастамай, күнделікті өмірде қолданады. Қаныбек ақын Отырар, Түркістан аудандарының халықтары үшін «аныз адамға» айналған. Халық арасында Қаныбектің тауып айтқан, қауып айтқан сөздері көп қолданылады. Бұл ақынның, шын мәнінде, өз халқымен етене жақын бола алғандығын көрсетеді.

Шындықты шіміркей айта білу – ақынның қапысыз қолтаңбасын танытатын ерекшелігі. Өзінің ақындық талантының арқасында, бойындағы адамгершілік қасиетін ту етіп, халқымен бірге жасайтын өлмес туындыларымен Қаныбек Сарыбаев қазақ поэзиясының биікке көтерілуіне мол үлес қосты. Ол қоғам өміріндегі «кедір-бұдырларды», біз байқай

бермейтін күнделікті тіршілікте кездесетін келеңсіздіктерді аландамай ашып айта білген ақиқатшыл сөз шебері бола білді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аманжолов Қ. Өлеңдер, поэмалар // Нұрлы дүние. Таңдамалы – Алматы: Жазушы, 1991
2. Сарыбаев Қ. Қақыратып додаңды! // Өлеңдер топтамасы. – Оңтүстік Қазақстан. 2012, 11 ақпан
3. Отырар. Құрастырған: Еркін Қыдыр. – Астана: Фолиант, 2009
4. Есенқарақызы Х. Хан қызындай Ханбибі. – Алматы: Ордабасы, 2003
5. Есенқарақызы Х. Күн шығады қызарып. – Шымкент: Ордабасы, 2004
6. Әбуова Т. Шығармалар. – Шымкент: Ғасыр-III, 2005
7. Есенқарақызы Х. Ай туады бозарып: Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2004
8. Евразия журналы. – 2008, 25 сәуір №17
9. Қаныбек С. Ләззат пен азап // Өлеңдер. – Шымкент: Ордабасы, 2013

МАЛИКОВА А.А. ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ КАНЫБЕКА САРЫБАЕВА И ЕГО ТВОРЧЕСТВО

В статье рассматривается жизненный путь и поэтическое творчество самобытного, пламенного поэта Каныбека Сарыбаева, идущий своеобразным путём, являющийся новатором в казахской поэзии. Автор показала, что его поэтическое творчество отвечает всем требованиям искусства.

Ключевые слова: поэзия, лирика, тема, гражданская позиция, любовная лирика, лирика о природе, национальный мотив.

MALIKOVA A.A. THE LIFE (CARRER) AND CREATIVE ARTS OF KANYBEK SARYBAYEV.

Article covers the life and creative arts of Kanybek Sarybayev, whose life and creation doesn't look like other writers, who could respond to all the demands of poetry and introduced innovations.

Keywords: poetry, lyrics, topic, patriot, citizenship, lyrics of love, lyrics of nature

ӘЖ 37.091.3:811.111

БІРІНШІ СЫНЫПТА ОҚЫТЫЛАТЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

МОМИНОВА С.М.

Бұл мақалада балаларға бірінші сыныптан бастап ағылшын тілін үйретудің ерекшелігі қарастырылған. Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктері, шетел тілін оқу барысында оларға көптеген артықшылықтар берілгендіктен, ағылшын тілін бастауыш сыныптан оқытудың маңыздылығы сөз етілген.

***Кілт сөздер:** компонент, тілдік құбылыс, танымдық уәждеме, коммуникативті маңыздылық, көрнекі құралдар, эмоционалды түсіндіру, сабақ сценарийі, тілдік дағды, шеберлік деңгейі.*

Мұғалім алға қойған міндеттерін тиімді орындау үшін алты жасар баланың психологиялық ерекшеліктерін жақсы білуі керек. Бұл жас шетел тілін үйрену үшін өте қойлайлы жас: алты жасар балалардың тілдік құбылыстарға деген сезімі өте күшті дамыған, оларда өзінің тілдік тәжірибесін түсінуге, тілдің «құпияларын» білуге деген қызығушылық пайда болады. Олар көлемі жағынан шағын тілдік материалды оңай және жақсы есте сақтап, оны жақсы қайталайды. Жылдар өткен сайын бұл қолайлы факторлар да өзінің күшін жоғалта бастайды.

Психологиядан білетініміздей, әрбір жас кезеңі өзінің алдыңғы қатарлы қызмет түрімен сипатталады. 6 жаста алдыңғы қатарлы қызметтің алмасуы байқалады, яғни ойын қызметі сабақ оқу қызметімен алмастырылады. Оған қарамастан, ойын өзінің басты рөлін жоғалтпайды. Балалар 10-12 жасқа дейін ойнайды. Әрине, алты жасар балалар мектепке қызығады, бірақ онда олар үшін қалыпты жағдай болып іс-әрекеттің ойын элементтері, мұғаліммен, құрдастарымен тікелей қарым-қатынас жасау саналады. Көрнекі құралдар олар үшін өте маңызды [1, 18].

Ойын қызметіне сүйену мүмкіндігі шетел тілінде сөйлеуге, табиғи уәждемесін қамтамасыз етуге, тіпті ең оңай сөйлемдерді қызықты да, түсінікті етуге мүмкіндік береді. Шетел тілін оқытуда ойынды қолдану оқыту қызметіне қайшы емес, қайта ол оқыту үдерісімен тығыз байланысты.

Алты жасар балалар өте білімқұмар келеді. Қандай да бір материалды қабылдауда олар оның көрнектілігіне, эмоционалдық түсіндірілуіне көңіл бөлуге бейім. Бірақ олардың зейіні тұрақты емес: олар зейінін тек бірнеше секундқа ғана тұрақтандыра алады. Балалар мұғалімнің ұзақ монологын

қабылдамайды (2-3 минуттан артық), сол себептен, кез келген түсіндіруді әңгімелесу түрінде өткізген жөн.

Алты жасар балалар тым импульсивті, олар өз-өзін ұстай алмайды, олар өздерінің қимыл-қозғалысын басқара алмайды, тез шаршап қалады. Олардың шаршап қалғанын байқаған мұғалім, оларды әрі қарай жұмыс істеуге зорламауы керек (өйткені, әдетте 10 минуттан соң жұмыс істеу қабілеті төмендейді). Балалар назарының төмендеу белгілерін байқаған мұғалім олармен іс-қимыл ойынын ұйымдастырып жіберуі немесе жұмыс түрін өзгертуі керек.

Алты жасар балалардың мнемикалық қызметі жетілмеген. Олар еріксіз түрде есте сақтайды: қызықты және эмоционалды түсіндірілген материалды олар жақсы және жылдам есте сақтайды. Ойын әдістерін қолдану балалардың бір-бірімен қызықты қарым-қатынасы процесінде оқу материалын еріксіз қабылдауға жағдай жасайды.

Мұғалім ойыншықтар мен суреттерді көп қолданса, оқушылардың бейнелік және ассоциативтік есі дамиды, ал қарым-қатынас жасау тапсырмаларын нақты жасау мен оларды шешу жұмысын ұйымдастыру сөздік-логикалық есінің дамуына ықпал ететін болады [1, 23].

Оқушы сабаққа белсенді қатысу үшін оның бойында «Шетел тілі» сабағына деген қызығушылықты тудыратын ішкі коммуникативті-танымдық уәждемесін ояту өте маңызды. Ол үшін ағылшын тілін үйрету барысында оқушыларға қызықты тапсырмалар беру керек. Бұл тапсырмалар сабақтың дәстүрлі компоненттерінің ерекшелігін анықтайды. Барлық сабақтар ортақ бір сюжет көмегімен циклдерге біріктіріледі («Спорт мейрамы», «Қызықты цирк» және т.б.). Әрбір сабақ оқушыны сабақ сюжетіне кірістіруден басталады.

Оқушыларды жаңа материалмен таныстыру тек мұғалімнің қандай да бір мағлұматтар мен фактілерді мәлімдеуімен ғана емес, балалар үшін қызықты проблемалы оқиғаны белсенді түрде түсіну барысында оларды табу болып табылады. Оқиға мәтіні оқушылардың назарын тілдің әмбебап құбылыстарына аударатындай, сонымен қатар, нақты тілден бөлек адамдар әрдайым олар сұхбаттастан не сұрап жатқандығын, әңгіме түрлі құбылыстар жайлы және т.с.с. екендігін көрсететіндей етіп құрылады. Балалар оқиға кейіпкерлері сөзінің ішінен қателер табады, ол әрекет оларды үйреніп жатқан құбылыс формасын, оның коммуникативті маңыздылығын түсінуге итермелейді, соның арқасында танымдық уәждеме пайда болады: *«Ал мұндай жағдайларда ағылшын тілінде сөйлейтін адамдар қандай іс-әрекет жасар еді?»* [2, 102].

Оқу материалын жаттықтыру барысында оқушылар тілдік бірліктерді қолдануды үйренеді: қажетті сөзді, дыбысты, грамматикалық форманы

таңдау сияқты. Мұндай сабақ компонентінің ерекшелігі мынада, оқушылар жасап жатқан барлық іс-әрекеттер коммуникативті ойын тапсырмаларын шешуге бағытталған. Мысалы,

- аралар мен масалар қалай әртүрлі дыбыстар шығаратындығын көрсету ([z] және [ð] дыбыстарын бір-бірінен ажырату дағдысы);
- ұнайтын аңның атын айту (тілдік бірлікті таңдау дағдысы);
- «**cat**» немесе «**cats**» сөздерінің айтылуына қарай суретті табу (айтылғанды грамматикалық рәсімдеу дағдысы, жекеше және көпше түрді ажырату);
- үлгіге қарап өз бетінше сөйлем құрауға үйрену [1, 65].

Оқу материалын таңдау барысында үйренетін дағдылар өз бетінше айтылатын алдын-ала дайындалмаған тілге енеді. Бұл кезеңдегі тиімді әдіске елестетілетін жағдайлар ең түпнұсқалық ойды коммуникативті-саналы ететін «*сиқырлы ертегі*» секілді ойын жағдайларын қолдану болып табылады. Шығармашылықпен елестету – 6 жасар баланың басты артықшылығы, өйткені уақыт өткен сайын бұл қасиет те жоғала береді. Мысалы, Айда кез келген оқушы әдеттен тыс қасиеті бар анды көре алады: мысықтар ұшып жүреді, қолтырауындардың түсі көк, ал қасқырлар мүлде сүтті жақсы көреді және т.с.с. Мұндай жағдайлар тілдік материалды араластыруға шексіз мүмкіндіктер беріп, оқушылардың болып жатқан іс-әрекет түріне деген тұрақты қызығушылығын сақтап отырады.

6 жасар баланы оқыту жұмысын ұйымдастырудың ерекшелігі – мұғалім оқушыларға оқиғаларды айтып, оларды ойын ережелерімен таныстырып, ойын нәтижелерін бағалайтын қарым-қатынастың тұтас жағдайы ретінде құрылатын сабақ құрылымында өз бейнесін табады. Әрбір сабақ оқушылардың жетістіктерін – олардың нені үйренгендігін – көрсетумен аяқталады. Мұғалім, сонымен қатар, жалпылама келесі сабақта не болатындығы, оларды қандай қызықты жұмыс күтіп тұрғандығы туралы қысқаша мәлімет береді.

Көрнекі құралдар сабақтың маңызды әдістемелік қамсыздандырылуы болып табылады. Сабақ сценарийін басшылыққа ала отырып, сабақта қарым-қатынасты ұйымдастыруға қажетті ойыншықтарды, суреттерді т.с.с. алдын ала дайындап, немесе балаларға «алып келіндер» деп айту қажет. Ойыншықтар, суреттердің әрбір баланың қолында болғаны дұрыс (ол сабақтың тиімділігі үшін өте маңызды) [3, 10].

Қарым-қатынас барысында табысқа қол жеткізу – қызығушылықты қалыптастырудың басты жағдайларының бірі. Бұл жағдайда ол ойын нәтижесіне қол жеткізудегі табыс, яғни, оқушының өз бетінше ана тілі мен ағылшын тілінің ережелері мен заңдылықтарын ашуы, тілдік және оқу қызметінің нәтижелілігі. Сол себептен, бірінші сынып оқушыларын оқыту барысында тікелей бақылау әдісі қолданылмайды, яғни, оқушылар мұндай жағдайда олардың іс-әрекеті арнайы бағаланатындығын білмейді. Бір іс-

әрекетті жасауға көңіл аудару оқушының коммуникативті ойын тапсырмаларын шешуге ұмтыла отырып, ойын ережелерін сақтауы арқылы қамтамасыз етіледі.

Бірінші сыныпта оқушыларға баға қойылмайды. Мұндай жағдайда Ш.А.Амонашвили жасаған мазмұнды баға жүйесін қолдану ұсынылады. Ол жүйе көп жағдаларда тиімді деп танылған, әсіресе, оқушылардың мұғалімге дұрыс қарым-қатынасын қалыптастыруда.

Мазмұнды баға дегеніміз 4 компоненттен тұрады:

- барлық жағдайларда оқушыға тұлға ретінде мейіріммен қарау;
- оқушының тапсырманы орындауға бағытталған талпынысына деген оң көзқарас (тіпті бұл талпыныс ешбір оң нәтиже бермеген күнде де);
- оқушы алдында тұрған қиыншылықтарға, ол жасаған қателіктерге нақты талдау жасау;
- қол жеткізген нәтижені қалайша жақсартуға болатындығына арналған нақты нұсқаулықтар.

Пікір айтудың жалпы педагогикалық мағынасы мынадай болуы керек: «Сен өте жақсы жұмыс істедің, бірақ әлі де орындалуы тиіс жұмыстар бар. Келесі жолы сен бүгінгі күннен де жақсырақ орындайтыныңа мен сенемін!»

Жалпы оң баға балалар әлі тапсырманы орындағаны үшін алған бағаны өзіне тұлға ретінде қойылған бағадан айыруды білмейтіндіктен қажет. «Сен мұны жаман жасадың» деген сөзді олар: «Мен жаманмын, мұғалім мені ұнатпайды» деп қабылдайды [4, 81].

Қалыптасқан тілдік дағдылар мен шеберлік деңгейі арнайы бақылау тапсырмалары көмегімен орнатылып, арнайы бланктарда тіркеледі.

Ұсынылатын бақылау тапсырмалары сыналатын оқыту әдісімен және мазмұнымен анықталады, сонымен қатар, оқушылардың жас ерекшеліктерін де ескереді. Жаттыққандық деңгейін тексеру үшін тыңдалым және сөйлеу тапсырмалары қарастырылған (монолог және диалог) [5].

Бақылау екінші тоқсан (бірінші жартыжылдық) мен төртінші тоқсанның екінші жартыжылдық) соңғы сабақтарының бірінде жүргізіледі.

І жартыжылдық бақылауды ұйымдастыру барысында былай жасауға болады: мұғалім бақылауға арналған сабақтың басында: *«Балалар! Бүгін біздің сабағымызға жаңа қуыршақ келді. Ол Англияға хат жібермек. Хатта ағылшын балаларына сендер туралы жазбақ. Бірақ қуыршақ сендерді танымайды, ол сендермен жақынырақ танысу үшін, сендермен сөйлесіп, ойнағысы келеді. Ал мен әңгімені жазып отырамын»*, – дейді. Қуыршақ бір баламен сөйлесіп отырғанда, қалған балалар Англиядағы құрдастарына сурет салып отырады. Олар сүйікті жануардың, ойыншықтың, Жаңа жылдың, Аяз атаның, өз отбасының т.б. суреттерін салуына болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях. – М.: Просвещение, 1998

2. Гальскова Н.Д. Процесс обучения иностранным языкам в начальной школе / Гальскова Н.Д., Никитенко З.И. – Иностранные языки в школе. – 1994. – №1.
3. Вятютнев М.Н. Обучение иностранному языку в начальной школе / Иностранные языки в школе. – 1990. – №6
4. Ильина Н., Нурғалиева Р. Методика преподавания английского языка. – Учебное пособие/ Астана, 2010.
5. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: Просвещение, 1985.

МОМИНОВА С.М. ОСОБЕННОСТИ УРОКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПЕРВОМ КЛАССЕ

В данной статье рассмотрены особенности уроков английского языка в первом классе. В связи с тем, что психологические особенности учеников начальных классов дают им множество преимуществ во время изучения иностранного языка, в этой статье даны методы обучения английского языка в начальных классах.

Ключевые слова: компонент, языковое явление, познавательный мотив, коммуникативная важность, наглядные пособия, эмоциональное объяснение, сценарий урока, языковой навык, уровень умения.

MOMINOVA S.M. THE FEATURES OF ENGLISH CLASSES AT THE FIRST FORM.

This article considers the features of English classes at the first form. Psychological characteristics of primary school pupils give them the benefits at the studying foreign language, so that some methods of teaching foreign language are given in this work.

Keywords: component, linguistic phenomenon, cognitive motivation, the importance of communication, visual aids, emotional interpretation, lesson scenario, language skills, skill level.

ӘОЖ 519.6

АЛГОРИТМДІК ТҮРҒЫДАН ШЕШІЛМЕЙТІН МӘСЕЛЕЛЕР

НЫШАНӘЛІ М., ӘМІРБЕКҰЛЫ А.

Мақалада алгоритмнің адам өміріндегі атқаратын функциялары көрсетіліп, алгоритм құрудың жалпылама алгоритмі берілген. Осы арқылы кейбір мәселелердің неліктен алгоритм арқылы шешілмейтіндігі айқындалған.

Кілт сөздер: алгоритм, атқаратын функция, жалпылама алгоритм.

«Алгоритм» термині Ортаазиялық ұлы ғалым Мұхаммед әл-Хорезми (қазіргі Өзбекстан Республикасының Хорезм облысында) атының транскрипциясынан пайда болған. Мұхаммед әл-Хорезми IX ғасырдың өзінде арифметикалық төрт амалды орындау ережелерін құрастырған болатын.

Содан бері алгоритм математикалық есептерді шешу ережелерін сипаттау үшін қажетті және атқарылуы нәтижеге алып келетін нұсқаулар тізбегі түрінде қолданылып келеді. Адамдар күнделікті өмірде алгоритмдер көмегімен көптеген мәселелерді шешіп отырды. Алгоритмдер адамдарды таныс немесе үйреншікті мәселелерді шешу жолдарын қайта ашып отырудан құтқарып келді.

Алгоритм адам өмірінде келесі функцияларды атқаратынын түсіну қиын емес:

- мәселенің шешімі, яғни мәселенің бастапқы берілгендерін мақсатқа ауыстыратын бейнелеу;
- іс-әрекеттің бағдарлық негізі;
- іс-әрекеттің түсіндірмесі;
- іс-әрекеттің дұрыс орындалуын тексеру құралы;
- іс-әрекеттің орындалуын түзету құралы;
- іс-әрекетті негіздеу құралы;
- іс-әрекетті басқару құралы;
- алгоритмді орындау арқылы алынатын нәтиженің операциялық анықтамасы.

Жас баладан бастап, еңкейген қарияға дейін өз уақытының көбісін алгоритмдерді орындауға жұмсайды. Алгоритмдер барлық жерде. Олар өзара араласып бір-бірімен шатысып, алгоритмдер «джунглин» құрайды. Адамдар «джунгли» қоршауында. «Джунглисіз» бір қадам да жасау мүмкін емес [1].

Алгоритм көмегімен жалпы мәселелер шешілетінін түсіну қиын емес.

Мысал. Кез келген a және b натурал сандарының қосындысын табу керек.

Бұл мысалды шешудің алгоритмі бар, яғни, оны алгоритмдік тұрғыдан шешуге болады.

«Бұл сөйлем жалған» деген сөйлемнің шын немесе жалған екендігін анықтау керек. Бұл мүмкін емес. Неліктен?

Сөйлем «шын» делік. Онда сөйлем өзі туралы «жалған» деп тұрғандықтан, оның жалған болғаны. Енді сөйлем «жалған» болсын. Онда сөйлем осы пікірді құптап тұрғандықтан, ол – шын. Яғни, біз қандай пікір айтсақ та, нәтижеде оған теріс пікір алынады.

Сонымен, мәселені шешуді алгоритмдік деңгейге көшіру шешім негіздемесін іздестіру жұмысына бірізділік сипат береді және, ең маңыздысы, эвристикалық ізденіс операцияларын қажет етпейді. Сондықтан алгоритмдер – адамзаттың ғасырлар бойы ашып, жинақтаған баға жетпес құндылығы.

Алгоритмдермен жұмыстың дәстүрлі түрінің бірі, оны «нөлден» бастап жаңадан құрастыру. Мұның үлгісі, алгоритмді өрлей құрастыру, яғни

синтездеу. Екіншісі, алгоритмді нәтижеден берілгенге қарай ылдилай құрастыру.

Алгоритм құрастырудың екі түрінде де теория (алгоритмнің орындалу нәтижесі жайлы болжам) мен іс-тәжірибе (алгоритмнің орындалу нәтижесі) тұрақты түрде комбинацияланып, алмасып отырады. Нәтижеде игерілген әлеуметтік тәжірибе ұқсас жағдайға көшіріледі, немесе, әлеуметтік тәжірибе жаңғыртылады.

Алгоритмдермен жұмыстың инновациялық түрі – ашық алгоритмдер әдісі.

Ашық алгоритм деп белгілі бір алгоритмдер класының өкілі түсініледі. Ашық алгоритмдер әдісі, біріншіден, алгоритмді объект мұрагерлерінің қасиеттеріне сай ылдилай, біртіндеп нақтылау арқылы әдістер алуды, екіншіден, мұрагер объектілер әдістерін, мұраланушы объект қасиеттеріне сай жалпылап, алгоритм алуды білдіреді [2]. Ашық алгоритм әдісі алгоритм құрастыруға шығармашыл-ізденіс сипатын беруге арналған.

Сондықтан, ашық алгоритм әдісін шәкірт біліміндегі формализмді жоятын маңызды құрал деп қарастырған жөн. Алайда, егер адам негіздеудің екенін білмесе, негіздеудің не үшін қажет екендігін түсінбесе, онда ашық алгоритм әдісі адам біліміндегі формализмді жоя алмайды. Адам алгоритммен жұмысты енжар күйде іске асырады. Өйткені, бұл кезде ақыл-ой қызметі іске қосылмайтындықтан, шәкірттің шығармашыл іс-әрекеті жүзеге аспайды.

Сондықтан, алгоритммен жұмысты келесі мақсатты іс-әрекет алгоритмі арқылы орындау ғана қалады.

Мақсатты іс-әрекет алгоритмі

1. Іс-әрекеттің берілгендерін анықтау.
2. Іс-әрекетті орындау мақсатын анықтау.
3. Берілгендер мен мақсат арасындағы байланысты анықтау.
4. Анықталған байланысты табиғи тілде жазу.
5. Табиғи тілде жазылған байланысты арнайы, алгоритмдік тілге аудару.
6. Алгоритмді тестілеу.
7. Тестілеу нәтижесінің мақсатқа сай немесе сай емес екенін анықтау.
8. Нәтиже мақсатқа сай болған жағдайда 12-қадамға өту.
9. Нәтиже мақсатқа сай болмаған жағдайда, пайда болған сәйкессіздіктің себебін анықтау.
10. Берілгендер жиынына сәйкессіздік себебін жоятын берілгендерді қосу.
11. 2 – 9 қадамдарды орындау.
12. Іс-әрекетті орындауды аяқтау.

Келтірілген алгоритмдегі ең басты қадам – үшіншісі. Яғни, егер берілгендер мен мақсат арасында сызықты немесе тармақталған байланыс болса, онда мәселенің бір немесе бірнеше шешімі, яғни алгоритмі болғаны. Байланыс жоқ болса, онда мәселені шешу алгоритмі де, шешім де жоқ болғаны [3].

Жоғарыдағы екінші мысал осындай типке жатады. Мысалдағы берілген сөйлем өзі туралы тұжырым жасайтындықтан, ол мақсатпен байланыспаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Криницкий Н.А. Алгоритмы вокруг нас. – М., ПНТП. – 1982
2. Мальцев А.И. Алгоритмы и рекурсивные функций. – М. Наука. 1965
3. Трахтенброт. Б.А. Алгоритмы и вычислимые автоматы. – М., Сов.радио, 1974

NYSHANALI M., AMIRBEKULY A. ЗАДАЧИ, НЕРЕШАЕМЫЕ АЛГОРИТМИЧЕСКИ

В статье показана функция алгоритма, которую он выполняет в жизни человека и дан обобщенный способ построения алгоритма. На этой основе определена, почему некоторые задачи не решаются алгоритмически.

Ключевые слова: алгоритм, выполняемая функция, обобщенный алгоритм.

NYSHANALI M., AMIRBEKULY A. THE TASKS WHICH AREN'T SOLVED ALGORITHMICALLY

The function of algorithm that he executes in lives of man and дан the generalized algorithm of construction of algorithm is shown in the article. On this basis certain, why some tasks does not decide algorithmically.

Keywords: algorithm, the performed duty, generalized algorithm.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

ӘОЖ 372.8:53

ОҚУ МЕН ОҚЫТУДАҒЫ жаңа тәсілдердің физика пәніне КІРІКТІРІЛУІ

БАБАХАНОВ М.А.

Мақалада қысқа және орта мерзімді жоспарды нақтылыққа негіздеу, оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдерді тиімді пайдалану, оқушыларға физикадан білім беруде жоғары жетістіктерге жету үшін қолайлы орта әзірлеу, кері байланыс орнатып, келесі сабақты жоспарлау мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: Мерсер зерттеулері, оқытудың кембридждік тәсілі, метатану әдісі, «Фиш-боун» әдісі, «Джигсо» әдісі, «Блум таксономиясы», «Алтын балық» ойыны.

Дәстүрлі сабақта тек мұғалім сөйлейтін, түсіндіретін де мұғалім еді, соған үйренген оқушыларым алғашқыда берген тапсырмамды түсінбеді. Жаңа сабақты өтерде қатты қиналдым. Оқушылардың өздеріне өтпеген тақырыпты оқытып, өз түсінігі бойынша айтуы мен үшін де, оқушылар үшін де жаңалық болды. Алғашқыда байқағаным: оқушылардың сөздік қоры аз, бір сөйлеммен екінші сөйлем байланыспады, ойларына келгендерін айтып жатты. Алғашқы сабағымда тек оқушылардың айтқанын бақылаумен болдым. «Көш жүре түзеледі» дейді ғой дана халқым, мен соған сендім. Алда талай қиыншылықтар кездесетіні белгілі болды. Мұғалімге де, оқушыға да тиімді әдіс-тәсілдерді пайдалануды жөн көрдім. Сөйтіп, сабақ барысында көбінесе диалог оқыту орын алды. Диалог барысында оқушылар (сонымен қатар олардың мұғалімдері де) келісілген нәтижеге жету үшін күш-жігерін жұмсайтын және Мерсер (2000) сипаттағандай, білімді бірлесіп алуда немесе «пікір алмасу» барысында тең құқылы серіктестер болып табылады. Бірлесіп ойлау оқушылармен диалог құру арқылы іске асады, дегенмен, оны оқушылар бірлескен зерттеу барысында да анықтай алады [1, 28-б.].

Мерсердің зерттеуіне сәйкес, әңгімелесу оқушылардың оқуының ажырамас бөлшегі болып табылады және әңгіменің үш түрі бар (әңгіме-дебат, кумулятивті әңгіме, зерттеушілік әңгіме) [1, 37-б.]. Кейінірек сыныптағы оқушылардың тақырыпты оқып, өз түсініктері бойынша сұхбаттасқандары, яғни пікір алмасқандары тиімді екендігін байқадым. Кембридж тәсілінің ең негізгі мақсаты да алдымен баланың ой-пікірін білу, өз ойын еркін айту, бір-біріне көмектесу, қолдану, бағалау, бір-біріне қолдау көрсету екен. Мұғалім

бұл жерде тек бағыт-бағдар беруші, оқушыларға көшбасшылық ететін тұлға рөлін атқарады. Метатану әдісінде бала тақырыпты түсініп оқуды және сол тақырып туралы басқа материалдарды іздеуді үйретеді. Оқушының сабаққа деген қызығушылығы артады. Ал, дәстүрлі сабақта тек мұғалім тақырыпты түсіндіретін және материалдарды тауып беретін. Осыдан кейін жаңа сабақты өткенде әртүрлі тәсілдерді қолдану керектігін түсіндім. Келесі сабақта жаңа тақырыпты АКТ-ны қолдану арқылы өткен жөн деп санадым. Кембридж әдіс-тәсілін үйренген соң, оқушының өзі ізденгені, материалдар жинап, АКТ-ны пайдалану арқылы есте ұзақ сақталуына ықпал етеді, жадысы жақсы дамиды деп ойлады. Сөйтіп, слайд дайындап келіп, оқушылардың сыни тұрғыдан қалай ойлайтынына көз жеткізу үшін әртүрлі сұрақтар (ашық, жабық) қою арқылы тақырыптың мазмұнын аштым. Ал оқушылар болса, әрбір сұраққа дәл және нақты жауап беруге тырысып жатыр. Бұл кезде мұғалім іздеу жолдарын, таба алмаған сұрақтардың жауабын табуға, шығаралмаған есептердің жолдарын көрсетуге бағыт-бағдар беруі тиіс немесе көшбасшылық етеді. Сабақта АКТ пайдаланатын болсақ, сабақтың сапасы жақсара түседі. Мен оны зерттеу сабақтарымда пайдаланғанда көз жеткіздім. Қазіргі кезде жастар компьютерді, ғаламторды тез меңгереді. Оқушы өзінің сауалына ғаламтордан толық жауап таба алады. Сабақтардың барысын оқушылардың қызығушылығына қарай жоспарласақ, жақсы нәтижеге жетерімізге көзіміз жетті.

Жаңа сабақты «Джигсо» әдісін пайдалану арқылы да жүзеге асыруға болады. Белгіленген тақырыпты оқу, жұптасып бір-біріне түсіндіру арқылы бұл тапсырмада белсенді оқушылар білімдерін көрсетті. Бір оқушы тақырыпта баяндалған анықтама, формулалардың мағынасын ашып, толық жеткізе алды. Оқушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасап үйренеді, өзгенің көзқарасын бағалау арқылы сын тұрғысынан ойлану қабілетін дамытады, жады да дамиды. Екі топ тақырып бойынша «Фиш-боун» әдісі арқылы бір-бірлеріне сұрақ қойып, оны постер жасап қорғады. Мұндағы мақсатым – жаңа тақырып бойынша білімдерін тексеру және нақтылау, ойлау қабілеттерін дамыту [2, 86-б.].

Тізбектелген сабақтар топтамасынан үшінші күнгі сабағымды «Блум таксономиясы» бойынша жоспарлады, яғни білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау және бағалау деп, әрқайсысына әртүрлі тапсырмалар жоспарлады және соған байланысты бағалап отырдым. Блум таксономиясы бойынша бағалау деңгейлері арқылы сабақ үдерісінде қолжетімді жетістікті оқушылардың нәтижесінен көре алдым. Келешекте осы сыни тұрғыдан ойлауды жеті модульді кіріктіру арқылы сабақ жоспарымда жаңа әдіс-тәсіл ретінде тиімді пайдаланамын деп жоспарлап отырмын. Кембридж

бағдарламасы алдымен оқушының өзіне деген сенімін қалыптастырады [3, 32-б.].

Топтық жұмыс кезінде есеп шығару барысында дарынды оқушылар өздерінің білгендерін топ мүшелеріне үйретті. Сабақта белсенділік танытпаған оқушы топта өзінің басқа қырынан көрінді, ән салғанды ұнататындығын байқадым.

Таланты және дарынды оқушыға деңгейлік тапсырмалар беру арқылы, олардың сабаққа деген білім сапасын анықтап отырдым. Алғашқыда есепті топта топпен ақылдасып, содан кейін тақтаға жазып шамасы келгенше түсіндіретін. «Алтын балық» ойнату арқылы есептер шығарылды.

Оқушыларға рефлексия жаздыру оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауына, өзін-өзі реттеуіне жақсы жәрдем береді екен. Оқушыларға өз-өздерін, топ мүшелеріне бір-бірін бағалату оқушылар үшін жаңалық, ал мен үшін өзгеріс болды. Ал дәстүрлі сабақта тек мұғалім бағалайтын. Сабақ соңында әрбір топ басшысына топ мүшелерін формативті бағалатып отырдым. Олар сабақ соңында қай оқушының қандай дәрежеде әрекет ететіне қарай бағалап отырады. Барлық топтарда да бағаланбаған оқушылар болмады. Барлық топ мүшелерінің топтық жұмыстарына шамасы жеткенше өз үлестерін қосқанын топ басшысы баяндап берді. Уақытты тиімді пайдаланамын десем де үдесінен шыға алмадым. Негізі, оқушылардың сабаққа қатысты ой-пікірлерін ашып айтуына мүмкіндік беруіміз керек екен, кейде ұяң оқушылар тақырыпты меңгерген-меңгермегенін білмей қаламыз. Менің іс-тәжірибемдегі келесі өзгеріс – кері байланыс орнатуым. Сабақ барысында «апай, мына тақырыпқа есеп шығарайықшы» деген белсенді оқушыларымыздың ұсыныстарына көңіл бөлгенім болмаса, осы уақытқа дейін сабағымды жоспарлауда оқушылардың пікіріне мән бермеппін. Кері байланыста алғашқыда ойын жүйелі жеткізе алмай, «сабақ ұнады, ұнамады» деп бір сөзбен жауап берген оқушылар болды. Ал кейін оқушылар сабақ соңында кері байланысқа қатысты ойларын ашық, еркін жазуға машықтанғанын байқадым. Оқушылар сабақ соңында нені білгісі, не үйренгісі келетіндігі туралы ұсыныстар жазып отырады, осы ұсыныстарына қарай келесі сабақты жоспарлап отырдым. Меніңше, оқушы үніне құлақ түрегін болсақ, оқушылардың пікірлерімен санасу олардың өздерінің реттелуіне оң ықпал етеді және оқуға деген жағымды әсер қалдырады. Мен оқушыларға әрбір тапсырманы орындатқан кезімде олардың берген жауаптарына қолдау көрсетіп отырдым, тапсырманы орындағаннан кейін де талқылауға уақыт беріп отырдым. Тізбектелген сабақтарды өту барысында мен оқушыларға топпен жұмыс жасаудың қатты ұнағанын байқадым. Оқушылар өздерін еркін ұстайтынын сездім. Жақсы оқитын оқушылар нашар

оқытын балаларға көмек көрсетіп отырады және оларға көшбасшылық жасайды [4, 61-б.].

Мұғалім үнемі ізденіс үстінде болуы керек, «алдағы уақытта заман талабына сай жаңа технологияларды пайдаланамын, бәсекелестікке қабілетті жастарды тәрбиелеу үшін, өзім өзгеру керек екен» деген шешім қабылдадым [5, 76-б.].

Кембридж бағдарламасының теориясын толық меңгерген соң келешекте іс-тәжірибеме мынандай өзгерістер енгіземін:

1. қысқа мерзімді және орта мерзімді жоспарымды нақтылыққа негіздеу;

2. оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдерді тиімді пайдалану;

3. оқушыларға білім беруде жоғары жетістіктерге жету үшін қолайлы орта туғызу;

4. оқушылардың ынтасын арттыру үшін формативті бағалауда табыс критерийлерінің айқындығын, нақтылығы және жиынтық бағалауды қолдану.

5. оқу үдерісінде сабақ сапасын жақсарту мақсатында АКТ-ны қолдануды жетілдіру;

б. кері байланыс орнатып, келесі сабақты жоспарлау.

Осы жоспарланған өзгерістерді іске асыруға күш салатын боламын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көшеров Ә., Әшірбаев Н. Физика есептері. Оқу-әдістемелік құрал. – Шымкент: «Өрлеу» 2013. – 380 б.

2. Перышкин А.В. Физикалық оқыту. – Алматы: Мектеп, 1981. – 295 б.

3. Башарұлы Р., Қазақбаева Г., Тоқбергенова У. Физика. 9-сынып. – Алматы: «Мектеп», 2003. – 239 б.

4. Башарұлы Р., Қазақбаева Г., Тоқбергенова У. Физика. 7-сынып. – Алматы: «Мектеп», 2003. – 222 б.

5. «Математика және физика» журналы. – №5. – 2014.

БАБАХАНОВ М. А. ВНЕДРЕНИЕ В ПРЕДМЕТ ФИЗИКИ НОВЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ.

В статье рассмотрены вопросы обоснования конкретизации краткосрочного и долгосрочного планирования, эффективного применения новых методов обучения, подготовки благоприятной среды для достижения успехов в обучении физике учащихся, установки обратной связи и планирования следующего занятия.

Ключевые слова: исследования Мерсера, кембриджский метод обучения, метод метазнания, метод «Фиш-боун», метод «Джигсо», «Таксономия Блума», игра «Золотая рыбка».

BABAHANOV M.A. INTRODUCTION IN PHYSICS SUBJECT OF NEW METHODS OF LEARNING AND TEACHING

The paper deals with justification specifying the short-term and long-term planning, effective use of new methods of teaching, training a comfortable environment to achieve success in teaching physics student feedback and installation planning for the next lesson.

Keywords: Mercer study, Cambridge teaching method, the method of meta-knowledge, the method of "Fish Bone", a method of "Jigsaw", "Bloom's Taxonomy", game "Goldfish."

УДК 37.01:159.9-057.874

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РЕГУЛЯЦИИ КУЛЬТУРЫ
МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ УЧАЩИХСЯ В
ПОЛИЭТНИЧЕСКОЙ ШКОЛЕ**

КОЛДАСОВА О.Ш., МУСАКУЛОВ К.Т.

В статье рассматривается комплекс педагогических условий к регуляции культуры межличностных отношений учащихся полиэтнической школы. Также показана роль педагогического коллектива и ученического самоуправления в этом процессе.

Ключевые слова: педагогические условия, культура, межличностные отношения, регуляция, учащиеся, полиэтническая школа.

В современном Казахстане проблема регуляции культуры межличностных отношений (**КМЛО**) учащихся в полиэтнической школе (**ПШ**) особо актуальна и значима тем, что «мир развивается, страны открывают границы, и сегодня практически невозможно найти государство с населением, состоящим из мононации» [1]. Новые условия развития полиэтнических школ в контексте национально - регионального компонента диктуют необходимость педагогического осмысления обозначенной проблемы, осознания, что этносам давно пора научиться жить в мире. Строить совместное будущее. Быть терпимыми друг к другу. Налаживать позитивные межличностные отношения в национальном своеобразии этнических культур. Не разжигать костёр межэтнической ненависти. Ориентировать подрастающее поколение на ныне действующую в стране модель толерантности, не имеющую аналогов и получившую мировое признание. Согласно этой модели этнокультурное многообразие признано благом социума, а межэтническое и межконфессиональное согласие признаны достоянием республики. «Но это достижение не данность, упавшая

к нам с небес, это результат большой планомерной работы» (Ф.Шарафутдинова, Шымкент).

Из этого следует, что культура межличностных отношений учащихся в полиэтнической школе не возникнет сама по себе. Её нужно систематически воспитывать у школьников и регулировать отношения в детском коллективе. Это касается всех взаимодействующих субъектов **ПШ** – педагогов – воспитателей, учащихся, родителей, социума. Каждый должен внести свой вклад в процесс регуляции **КМЛЮ** учащихся в **ПШ**, а не быть его сторонним наблюдателем.

Под процессом педагогической регуляции культуры межличностных отношений учащихся полиэтнической школы мы подразумеваем: формирование в детском коллективе системной ориентировочной основы культурных ценностей в национальном своеобразии этнических культур, на которой воспитывается **КМЛЮ** в соответствии с культурой межнационального общения, культурой поведения и деятельности личности в культуросообразной полиэтнической среде.

Культуросообразная среда вслед за её многочисленными исследователями (А.М.Баскаков [2], Р.Башарулы [3], А.А.Белик [4], В.С. Библер [5], Н.С.Злобин [6], М.С.Каган [7], Л.Н.Коган [8], Н.Б. Крылова [9,10], Ж.Ж.Наурызбай [11], Ю.М.Резник [12], В.С.Семенов [13], В.П. Тугаринов [14] и др.) нами понимается как специально созданная воспитывающая образовательная среда, включающая совокупность всех социокультурных факторов, прямо или косвенно воздействующих на личность в режиме обучения, воспитания и развития.

Культуросообразная полиэтническая среда применительно к нашему исследованию в адаптированном виде выступает как специально созданная динамическая система взаимовлияний и взаимодействий субъектов различных этнических культур, являющихся носителями определенного культурного опыта и оказывающая спонтанное или целенаправленное влияние на становление и развитие растущего человека как личности в процессе межнационального общения в национальном своеобразии культур.

В центре нашего исследования стоит вопрос о выявлении *педагогических условий* и *механизмов* для эффективного присвоения школьниками общих культурных ценностей в ходе межличностного общения в многонациональном детском коллективе; осознания целей обучения; воспитания мотивированности поступков взаимодействующих субъектов: приобретения опыта культурного межнационального общения.

Понимая *педагогические условия* как факторы, оптимально обеспечивающие успешность регуляции **КМЛЮ** учащихся в **ПШ** в совокупности достижения цели, использования объективных возможностей

содержания обучения-воспитания, методов, организационных форм и материальных возможностей её осуществления, мы полагаем, такими **условиями** являются: 1) саморазвитие и самосовершенствование личности руководителя **ПШ**; 2) создание в **ПШ** **лично-развивающей** культуросообразной среды; 3) самосовершенствование профессионально значимых личностных качеств педагогических работников; 4) дифференцированный подход к регуляции **КМЛО**; 5) привлечение к процессу регуляции **КМЛО** учащихся органов ученического самоуправления.

Охарактеризуем названные условия.

Первое условие – саморазвитие и самосовершенствование личности руководителя образовательного учреждения (в педагогике управления данные аспекты управленческой деятельности достаточно подробно рассмотрены в трудах А.Т.Глазунова, Т.М.Давыденко, Э.М.Никитина, А.А.Бейсембаева, К.Ж.Каракулова, Т.Баймолдаева, П.Друккера, Т.Роджерса, В.Шепеля, Р.Х.Шакурова, К.Б.Жарикбаева, К.Ж.Кожаметовой и др.).

Успешность саморазвития и самосовершенствования личности руководителя **ПШ** в процессе реализации цели регуляции **КМЛО** учащихся, на наш взгляд, зависит от исполнения его ведущей роли как руководителя полиэтнической школы в **организации** лично-развивающей **стратегии взаимодействия** педагогических работников с учащимся на субъект – субъектной основе в *диалоге этнических культур*, закладывающих у подрастающего поколения начало формирования мировоззренческих установок и культуры межнациональных отношений.

Опираясь на характеристики «портретов» современного руководителя (по Е.И.Фадеевой, МГЛУ), отметим: главное состоит в том, чтобы в процессе регуляции **КМЛО** учащихся у руководителя **ПШ** было желание самосовершенствоваться, анализировать собственные поступки и эмоциональные состояния; отчетливое понимание необходимости ежедневно, ежечасно «строить» свою личность в полиэтническом культурном пространстве, ибо, как мудро заметил древнегреческий оратор Екклесиаст, «все труды человека – для рта его, а душа его не насыщается» [15].

Самосовершенствование и саморазвитие личности руководителя полиэтнической школы в процессе реализации цели регуляции **КМЛО** требует наличия у руководителя **ПШ** умений выделить в субъекте или конфликтной ситуации как положительные, так и отрицательные моменты. Проявление способности к объективной, справедливой оценке работы многонационального коллектива. Умение обеспечивать здоровый социально-психологический климат в коллективе. Однако, если того требует обстановка, руководитель должен проявить умение навести порядок, понять мотивацию

поведения подчиненных. Для руководителей полиэтнических школ важна организация активного развивающего обучения, которое послужит механизмом, способствующим рефлексивному осознанию субъектами в системе отношений «Я» и «Другие» в культуросообразной, личностно развивающей полиэтнической среде.

Второе условие – создание в **ПШ** **лично-развивающей** культуросообразной среды. Здесь речь идёт о среде, нацеливающей взаимодействующих субъектов – педагогов и каждого школьника, - на освоение этнокультурных и общечеловеческих ценностей, способствующих успешному формированию **КМЛЮ** в межэтническом общении, толерантному отношению к многообразию культурных реалий социума;

Говоря о создании в **ПШ** **лично-развивающей** культуросообразной среды в пространстве многих культур, отметим: культурные ценности рассматриваются в различных областях знаний (В.С.Библер, В.Е.Давидович, Л.Н.Коган, Б.Ф.Ломов, Э.С.Маркарян, А.В.Петровский, В.А.Сластенин, А.И.Щербакову др.). Культурные ценности могут быть представлены в полиэтнической среде как система образцов знаний, умений, типов поведения этносов, установок и убеждений, также и материальных ценностей, производимых человеческим обществом и передаваемых из поколения в поколение. По мнению зарубежных авторов Д. Бэнкса, Г. Джирокса, Я. Пэй и др., культура, как и её ценности, должны рассматриваться в совокупности стандартов и контрольных механизмов, с помощью которых члены социума обозначают и оценивают вещи, события и поступки. Эти стандарты и контрольные механизмы устанавливаются в каждом обществе или группе, что даёт возможность индивидуумам действовать и решать сообща проблемы, возникающие в их культурной среде.

Иначе говоря, в культуросообразной среде **ПШ** должны найти отражение: духовно-нравственные ориентиры и достижения этносов; результаты их творчества и творческого самовыражения; национальные воззрения и национальная память; совокупность знаковых систем и общезначимых смыслов; норм и образцов поведения, наследуемых и совершенствуемых поколениями; совокупность материальных и духовных ценностей; внутренние достижения личности, приобщающие ее к сумме человеческих достижений.

Именно в синкретизме этносов и их культуры-истории, традиций, символов, значений, способов коллективного проживания, совместных планов на будущее, своеобразного способа видения и понимания окружающего мира – нам видится нравственная основа формирования

КМЛО учащихся в **ПШ**, внутренне наполненная культурными ценностями полиэтнического региона.

Третье условие – самосовершенствование профессионально значимых личностных качеств педагогических работников **ПШ**. Суть данного условия заключается в том, что коллектив многонациональной школы представляет собой модель, по которой учащиеся формируют представление о **КМЛО**, идентифицируют себя, формируют представления о способах, приемах межэтнического общения.

Реализация данного условия происходит в гуманистическом взаимодействии субъектов в культуросообразной, личностно-развивающей полиэтнической среде. Именно в таком взаимодействии наиболее полно проявляется стремление растущего человека достичь взаимопонимания в межличностном общении, реализовать это взаимопонимание через сотрудничество, разъяснение и культурный диалог. Поэтому действия педагога-воспитателя **КМЛО** в этом взаимодействии с учащимися **ПШ** должны строиться на выдержке, большом терпении, целеустремленности. «Он не диктует, а советует, показывает, меньше понукает, приказывает и одергивает».

Личность такого педагога характеризуется устойчивой доминирующей системой мотивов, определяющих его убеждения, взгляды, склонности, интересы, и обуславливают его поведение, отношение к инакомыслящим и к личности воспитанника. От педагогов в этом взаимодействии требуется проявление готовности к сотрудничеству, разрешению межличностных конфликтов в многонациональном коллективе; способности регулировать **КМЛО** путём оптимального использования в деятельности разнообразных форм, методов и приемов решения сложных жизненных и учебных задач; осознания степени целесообразности в действиях; владение диагностическими умениями и навыками; наличие организаторских и коммуникативных способностей.

В числе приоритетных профессионально значимых качеств личности педагога выступают такие, как: компетентность, вежливость, доброжелательность, выдержанность, дисциплинированность, высокий культурный уровень, проявление желаний работать с детьми, учить учиться, развиваться самому и развивать учащихся, воспитывать личным примером, владение рефлексией.

Помимо этого, немаловажное значение имеют: педагогическое мастерство в умении вести межличностный диалог, основанном на равноправии, взаимном доверии; понимание партнеров по взаимодействию;

признание самооценности его участников; открытость в общении, ответственность, объективность, коммуникабельность, равнодушие,

обаяние, отзывчивость, самообладание, терпеливость, справедливость, строгость, толерантность, требовательность, трудолюбие, уважительное отношение к коллегам и учащимся и др. Всё перечисленное создает предпосылки для бесконфликтных межличностных отношений в культуросообразной, лично-развивающей полиэтнической среде.

Четвёртое условие - дифференцированный подход к регуляции **КМЛЮ** учащихся и разрешению межличностных конфликтов в диалоге культур. Это условие подразумевает реализацию тенденций гуманизации и обеспечения права каждого учащегося на дифференцированный подход к обучению в соответствии с их интересами и возможностями, типологических различий, особенностей усвоения учебного материала и т.п. (Г.С.Абрамова, Ю.К.Бабанский, Ш.Х. Блонский, Н.Ф. Гейжан, В.С. Гершунский, К.М. Гуревич, О.П. Елисеева, Б.И.Кабанова-Миллер А.А.Кирсанов, В.А. Крутецкий, Е.С.Рабунский и др.).

Данное условие предполагает дифференцированный подход педагогов **ПШ** к формированию **КМЛЮ** учащихся, разрешению конфликтных ситуаций в детском коллективе на национальной почве в многоцветии культур. Их предупреждение, поиск оптимальных способов своевременного их разрешения. От педагога требуется следить за тем, чтобы освоение культуры межличностных отношений в школьном коллективе в культуросообразной, лично-развивающей полиэтнической среде стало одновременно источником и показателем общей культуры учащихся.

Каждого участника культурного взаимодействия нужно учить конструктивному межличностному общению, выстраивать свои отношения с людьми независимо от их национальности. Причём учить так, чтобы любой деловой конфликт не переходил в личностный в зависимости от расовой, этнической, религиозной и социальной принадлежности, неприятия индивидом других культур, кроме своей.

Продуктивным разрешением межличностных конфликтов при дифференцированном подходе к регуляции **КМЛЮ** учащихся может быть только в том случае, если педагог осуществляет тщательный анализ причин, мотивов, приведших к создавшейся ситуации, целей, вероятных исходов конкретных межличностных столкновений, участниками которых оказались представители той или иной этнической группы. Главная задача педагога **ПШ** в данном случае состоит в направленности на своевременный пересмотр детьми своих позиций, устранение конфликтной ситуации, не позволить ей перерасти в открытый межличностный конфликт на национальной почве.

Пятое условие – привлечение к процессу регуляции **КМЛЮ** учащихся органов ученического самоуправления, где наряду с властью директора в школе должна существовать и власть учеников (Совет школы, Ученический

Совет с участием выборных представителей обучающихся и другие формы). Границы власти субъектов школьного управления определяются уставом школы и соответствующими ему локальными актами. Главный смысл органов школьного самоуправления, сформированных учениками, состоит в том, чтобы с их помощью участники школьной жизни получали возможность влиять на школьную политику – как через участие в принятии решений, которыми руководствуется администрация школы, так и через собственную активность в управлении [16].

В Казахстане проблемы ученического самоуправления рассматриваются в аспекте повышения эффективности управления общеобразовательной школой (Н.А.Абишев, Г.А.Адилгазинова, Т.М.Баймолдаев, К.Д.Каракулов, Ж.Б.Умирбекова, Г.Г.Шек, Н.Д. Хмель и др.).

На основе их исследований можно заключить, что вышеназванное условие в рамках переданных школьникам полномочий, ориентирует на поддержку этнокультурной политики в **ПШ**, полезных начинаний детей в сплочении многонационального коллектива, выполнение тех или иных видов совместных работ. А так же на проведение массовых мероприятий, связанных с освоением этнических культур, проведением различных национальных праздников, посещением выставок, музеев, национальных культурных центров, Домов дружбы, участие в их работе, поощрение инициативы и творчества и т.д.

Таким образом, совместная деятельность и межнациональное общение учащихся в **ПШ**, их объективная взаимозависимость порождают потребность каждого из них в культуре поведения и межличностных отношений, что субъективно осознается учащимися и определяет целенаправленность их действий. **КМЛЮ**, с одной стороны, обусловлена объективными условиями совместной деятельности учащихся, а с другой - обеспечивается посредством педагогического управления и ученического самоуправления всеми формами жизни и деятельности многонационального коллектива.

Как отмечено в популярной «Педагогике» В.А.Сластенина, в стремлении многонационального коллектива к развитию ученического самоуправления необходимо ставить увлекательные цели и вызывать потребность в разнообразной коллективной деятельности; отказаться от чрезмерной регламентации, ненужной опеки, администрирования, подавления инициативы, самостоятельности и творчества; опираться на доверие, разнообразить виды поручений; обеспечивать своевременную смену позиций руководства и подчинения [17].

На наш взгляд, именно такое ученическое самоуправление в перспективе будет способствовать успешности регуляции **КМЛЮ** учащихся в

III, созданию и умножению культурных традиций в жизни многонационального школьного коллектива, а, следовательно, и повысит культуру межличностного общения в культуросообразной, лично-развивающей полиэтнической среде.

Представленный комплекс педагогических условий являет собой совокупность общих ориентиров для создания в полиэтнической школе оптимальной лично-развивающей системы регуляции культуры межличностных отношений учащихся в полиэтнической школе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шарафутдинова Ф. Достояние республики//Шымкент. Рабат, 27 апреля, 2011 г.
2. Баскаков А.М. Культура познания и понимания человека человеком. – Челябинск, 2003
3. Башарулы Р. Методология развития политкультурного образования в Казахстане. – Алматы: Наука, 2002. – 236 с.
4. Белик А.А. Культурология. Антропологические теории культуры. – М.: Прогресс, 1998.
5. Библер В.С. Культура. Диалог культур // Вопросы философии. – 1989. – № 3. – С. 34-46
6. Злобин Н.С. Культура и общественный прогресс. – М.: Наука, 1980
7. Каган М.С. Философия культуры. – СПб, 1996
8. Коган Л.Н. Социология культуры. – Екатеринбург, 1993.
9. Крылова Н.Б. Горизонты культуры для школьника //Народное образование.- №2, 2002. – С.75-79
10. Крылова Н.Б. Социокультурный контекст образования //Новые ценности образования, 1995. – №2. – С.67-94
11. Наурызбай Ж.Ж. Научно-педагогические основы этнокультурного образования школьников: Автореф. дисс.докт.пед.наук. – Алматы, 1997. – С. 16.
12. Резник Ю.М. Культура как предмет изучения/ В сборнике «Личность. Культура. Общество. Вып. 1(7). – Т III, 2001. – С. 176-195
13. Семенов В.С. Культура и развитие человека // Вопросы философии. – № 4. М., 1982.
14. Тугаринов В. П. О ценностях жизни и культуры. – Л.: ЛГУ, 1980. – 195 с.
15. https://ru.wikipedia.org/wiki/Книга_Екклесиаста
16. Проблемы, ресурсы и механизмы демократизации управления общим образованием: теория и практика. Материалы 10-ой международной научно-практической конференции, 24-26 апреля 2006. – М.: тип. ИСМО РАО, 2006. – 125 с.
17. Педагогика. :Учеб. пособие /Под ред. В.А.Сластенина, И.Ф.Исаева, А.И.Мищенко. – М.: Школа-пресс, 2000. – 512 с.

ҚОЛДАСОВА О.Ш., МҰСАҚҰЛОВ Қ.Т. КӨПҰЛТТЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҰЛҒАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР МӘДЕНИЕТІН РЕТТЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Мақалада көпұлтты мектеп оқушыларының тұлғааралық қарым-қатынастар мәдениетін реттеудің педагогикалық шарттар кешені қарастырылған. Сонымен қатар педагогикалық ұжым мен оқушылардың өзін-өзі басқару кеңесі құрамының аталған үдерістегі рөлі көрсетілген.

Кілт сөздер: педагогикалық шарттар, мәдениет, тұлғааралық қарым-қатынастар, реттеу, оқушылар, көпұлтты мектеп.

KOLDASOVA O. S., MUSAKULOV K.T. PEDAGOGICAL CONDITIONS OF REGULATION OF CULTURE OF INTERPERSONAL RELATIONS OF STUDENTS IN A MULTIETHNIC SCHOOL

The article examines the complex of pedagogical conditions of regulation of culture of interpersonal relations of students of multi-ethnic schools. Also shown is the role of the teaching staff and student self-government in this process.

Keywords: pedagogical conditions, culture, interpersonal relationships, regulation, students, multi-ethnic school.

ӘОЖ 37.016

ОҚУ ҮДЕРІСІН ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ҚЫЗМЕТТІК НЕГІЗІН ЗЕРДЕЛЕУ

ТАЖЕКОВА А. Ж., НӘЛІБАЕВ К.Қ., НҰРМОЛДА Қ. Ә.

Мақалада оқу үдерісін жобалау және ұйымдастырудың қызметтік негізін қазіргі білім беру талаптарына сай зерделеу қарастырылған.

Кілт сөздер: дидактика, дағдылар, құзыреттілік, құқық, технология, жоспарлау, блок, пәнаралық байланыстар, алгоритм.

*«Адам әрқашан мақсат болып,
ешқашан құрал болмауы тиіс»*

И.Кант

Білім беруді дамытудың қазіргі кезеңі әдістемелік ғылымнан оның мазмұнын, оқыту әдістерін, тәсілдері мен технологияларын дамытуды талап етеді. Оқыту теориясы мен іс-тәжірбиесінде оқушылардың қызметін, оқу үдерісін басқару және ұйымдастыру тиімділігін, материалды дидактикалық жетілдіруді, оқу үдерісіне техникалық құралдарды енгізуді белсендендіру мен қарқындандыруға байланысты технологиялар аса танымдылыққа ие

болды. Оқытудың білім беруші және тәрбиелік міндеттері оқушылардың жас ерекшеліктерін, ғылым және оқу пәні ретінде пәннің ерекшеліктерін ескере отырып, кешенді түрде шешілуі тиіс.

Оқу үдерісін жобалауда өз бетімен жұмыс істеуге машықтандыру мәселесі барлық мектептің пән мұғалімдері үшін аса өзекті болып табылады. Ол үшін дағдылар мен машықтар жүйесін нақты анықтап алу қажет, оларды меңгеру әртүрлі жұмыстарды өз бетімен орындауға баулиды [1].

Сондықтан жоғарыда келтірілген оқу мен оқытудағы іс-әрекеттер қызметін модульдік технологияға зерделей отырып, білім сапасына қол жеткізудің шешімі табылады. Бұл үдерісте оқытушы мен оқушылардың бірлескен қызметінің әртүрлі формалары мен тәсілдерінің жиынтығын және бағдарлама материалын барынша меңгеру және білім сапасын арттыру мақсатында ерекше бірліктерде ұйымдастырылған оқушылардың өзіндік жұмысының жиынтығы көрініс табады. Осы орайда әдістемелік қызметтің жұмыс жүйесі арқылы педагог өзінің кәсіби құзыреттілігінің қалыптастыру мақсатын анықтайды.

Міндеттері:

- педагогтардың кәсіби құзыреттілігінің деңгейін, олардың қажеттіліктерін, проблемалары мен мүдделерін зерделеу;

- педагогтардың психологиялық-педагогикалық деңгейлері мен әдістемелік білімдерін, икемдіктерін, кәсіби тәжірбиелерін, олардың кәсіби құндылық бағдарларын жетілдіру;

- педагогтарды нормативтік құқықтық құжаттар, бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз ету арқылы педагогика ғылымы мен іс-тәжірбиесінің жетістіктері туралы хабардар ету;

- педагогтардың кәсіби құзыретін үздіксіз дамытуға және өздігінен іске асыруына арналған жағдайлар жасау;

Педагогтың оқу үдерісін жобалауда перспективалық және ағымдағы жоспарлауда жетілдіру қажеттілігін түсіну деңгейі артуда. Бұл жалпы білім берудің жаңа мемлекеттік стандартына көшу жағдайында оқу мазмұны мен технологиясын жетілдіру мүмкіндігіне байланысты туындады. Оқыту қызметтік жоспарлау формасын (тақырыптық күнтізбелік-тақырыптық жоспарлау немесе технологиялық карта ОМЖ) формасында таңдау барысында біртұтас педагогикалық жүйе ретінде оқу үдерісін жобалайды. Олар:

- оқыту мақсаттарынан;

- оқу материалының мазмұнынан;

- оқыту әдістерінен;

- оқушылардың танымдық қызметін ұйымдастыру формаларынан;

- оқушыларды дайындау деңгейіне қойылатын талаптардан құралады [2].

Перспективалық (ОМЖ) жоспарлауда әзірленгенде төмендегілерді ескеру қажет:

- оқу материалдарын зерделеудің нақты мақсаттарын;
- меңгерілетін тақырып мазмұнының міндетті минимумын айқындайды;
- берілген тақырып бойынша оқушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптарды айқындауды: оқушы нені білуі (түсінуі), істей білуі тиіс, іс-тәжірбиелік қызмет пен күнделікті өмірде алған білімдері мен машықтарын қолдануды;
- оқытудың қызметтік сипатын, білім беру мазмұнының жалпы оқу машықтары мен дағдыларын қалыптастыруға, оқу, танымдық, коммуникативтік, іс-тәжірбиелік, еңбек, қызметінің жалпыланған тәсілдерін оқушылардың меңгеруіне бағытталуын;
- негізгі біліктіліктерді қалыптастыру – оқушылардың шынайы өмірде алған білімдерін, машықтары мен қызмет ету тәсілдерін іс-тәжірбиелік міндеттерді шешуге дайындығын;
- оқушылар үшін таңдау вариативтілігі мен еркіндігін қамтамасыз ету;
- мемлекеттік стандарт талаптарына сәйкес келетін бақылаушы – өлшегіш материалдарын іріктеу.

Жоғарыда аталған талаптарды іске асыруға мүмкіндік беретін білім беру үдерісін педагогтың құрылымдауы формасы ретінде перспективалық (ОМЖ) жоспарлаудың барынша тиімді формасы технологиялық карта болып табылады.

Технологиялық карта оқу тақырыбына (бөлігіне) әзірленеді, қағидалар нақтыланатын (толық түсіндірілетін) сабақ жоспарларын әзірлеудің негізі болып табылады және мұғалімнің шығармашылық мүмкіндіктері мен біліктілігіне, оқушылардың оқу деңгейі мен білімділігіне, жалпы оқу машықтарының, дағдыларының және қызмет ету тәсілдерінің қалыптасу деңгейіне, оқу үдерісінің қажетті оқу жабдығымен және заманауи оқыту құралдарымен қамтамасыз етілуіне қарай мұғалім құрастырады.

Технологиялық карта білім беру үдерісін біртұтас педагогикалық жүйе – мақсаттық, мазмұндық, операциялық-қызметтік, бақылаушы-реттеуші, рефлексивтік компоненттері бойынша өзара байланысты оқу сабақтарының жүйесі ретінде ұсынуға мүмкіндік береді. Мұнда оқушылардың оқыту, тәрбиелеу және дамыту мақсаттарын; жалпы оқу машықтарын, дағдыларын және қызмет тәсілдерін қалыптастыруды жоспарлау қарастырылады. Аталған көрсеткіштер оқушылардың мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру

стандартының талаптарына сәйкес бағдарлама материалын меңгеруінің соңғы нәтижелері болып табылады [3].

Технологиялық картаны оқу материалын меңгеруді блоктық жоспарлаудың алгоритмі:

- бөлімнің оқу материалы (тақырыптары) блоктарға – логикалық аяқталған бөліктерге бөлінеді;

- әр блокты меңгеруге қажетті сабақ саны белгіленеді;

- әр блок бойынша оқушыларды оқытудың, оқу материалының ерекшеліктерін, оқушылардың танымдық мүмкіндіктері мен қабілеттерін ескере отырып олардың танымдық қызметін ұйымдастыру формалары айқындалады;

- оқушылар меңгеруі тиіс оқу блогына қатысты білімдер; оқушылар меңгеруі тиіс қызмет машықтары, дағдылары мен тәсілдері нақтыланады;

- әр блок бойынша оқушылардың білімдерін, машықтарын, дағдылары мен қызмет тәсілдерін бақылау жүйесі, тақырып (бөлім) бойынша қорытынды бақылау формасы жоспарланады. Бақылау жүйесі оқушыларды өзіндік және өзара бақылаудан, мұғалімдер мен әкімшілік бақылаудан құралуы тиіс.

Технологиялық картаның негізгі мақсаты бүкіл оқу кезеңінде оқушылардың өзіндік жұмысын белсендендіру болып табылады.

Оқу үдерісіне технологиялық картаны енгізудің негізгі себептері:

- оқу нәтижелеріне жету кепілдігі;

- топта, жұпшен жұмыс істеу;

- мұғалім мен оқушының тең қарым-қатынасы;

- жолдастарымен араласу мүмкіндігі;

- оқу деңгейін таңдау;

- өз қарқынында жұмыс істеу мүмкіндігі;

- оқудың соңғы нәтижелеріне ерте жету;

- оқу материалын меңгеруді «жұмсақ» бақылау.

Аталған технология оқушы ақпаратты таба білуі, оны өңдеуі, дайын өнім алуы тиіс деп болжайды. Ұстаз бұл ретте оқушы қызметін бағыттайтын және бақылайтын жетекші рөл атқарады [4].

Технологиялық картаны ұйымдастырғанда, оқу мазмұнын блоктар бойынша құрылымдау, тақырыптың негізгі материалын нақты баяндау, оқу-танымдық қабілеттерінің деңгейі әртүрлі оқушыларға сараланған тәсілді ескере отырып, әр оқушының және топтың өзіндік жұмыстарына арналған тапсырмаларды анықтау міндетті іс болып табылады.

Технологиялық карта (ОМЖ):

- блок бойынша оқу сабақтары жүйесіне дайындық барысында мұғалім қызметін ұйымдастырады;

- оқу материалын меңгерудің шынайы қарқынына, оқушылардың танымдық қызмет машықтарын, дағдыларын және тәсілдерін меңгерудің негізінде оқу материалына икемделуге және осының негізінде сабақ жоспарларын толық әзірлеуге мүмкіндік береді;
- оқу үдерісін тиімдірек ұйымдастырады;
- оқушылардың шынайы жетістіктерін ескере отырып олардың танымдық қызметін басқару;
- оқушылардың жекелей топтары тап болатын қиындықтарды уақтылы анықтау;
- оқушыларға өлшемді көмек көрсету.

Кесте 1 – Технологиялық картаның формасы

Блок №	Блоктың (тақырыптың) атауы, сағат саны	ҮБМ	ОММ	ОӘ	ТҚҰФ	Білімі	Машықтары	Біліктіліктері	ПАБ	Бақылау жүйесі		
										Өзіндік тексеру	Өзара тексеру	Мұғалімнің бақылауы

Технологиялық картаның (ОМЖ) құрылымы:

- оқу сабақтарының (блоктарының) тақырыбының атауы.
- оқу сабақтарының блоктарын зерделеуге бөлінген сағат саны.
- қызметтік формада тұжырымдалған оқу блогын (тақырыптарын) меңгеруде жоспарланатын үш бөлікті дидактикалық мақсаттар (бұдан әрі – ҮБМ).
- оқу материалының мазмұны (бұдан әрі – ОММ)
- оқытудың басым әдістері (бұдан әрі – ОӘ).
- оқушылардың танымдық қызметін ұйымдастыру формалары (бұдан әрі – ТҚҰФ).
- оқушылардың біліміне, машықтарына, дағдылары мен біліктіліктеріне қойылатын талаптар.
- пәнаралық байланыстар (бұдан әрі – ПАБ).
- білімді меңгеру, машықтарды, дағдылар мен біліктіліктерді игеру үдерісін бақылау жүйесі.

Оқу сабақтарын жобалауда тақырыптың техникалық картасын әзірлеу тәсілдері қолданылады. Жобалау барысында қызметтік оқытуға көшуде оқу сабақтарының әрбір кезеңінде оқушылардың қызметін егжей-тегжейлі ойластыру керек. Қызметтік оқыту технологиясы іс-қимылдың белгілі реттілігінен тұрады.

Оқыту үдерісіндегі қызметтік қарым-қатынасты дәйекті жобалау нәтижесінде оқушының өзін-өзі реттеу алгоритмі қалыптасады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы. - №1(017), 2015.
2. Педагогикалық инновациялар. – А., 2009.
3. Білім беру ұйымының әдіскері (пилоттық номер). – А., 2014.
4. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. – А., 2012.

ТАЖЕКОВА А.Д., НАЛИБАЕВ К.К., НУРМОЛДА К.А. ОСНОВЫ ПЛАНИРОВАНИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

В данной статье рассматриваются основы планирования и организации учебного процесса.

Ключевые слова: *дидактика, навыки, компетенции, право, технология, планирование, блок, межпредметные связи, алгоритм*

TAJEKOVA A.D., NALIBAEV K.K., NURMOLDA K.A. PLANNING AND ORGANIZATION OF EDUCATIONAL PROCESS

This article covers the basics of planning and organization of the educational process.

Keywords: *didactics, skills, competencies, law, technology, planning, power, interdisciplinary communication, the algorithm*

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Аганина Қ.Ж. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, п.ғ.д.

Ақынова Л.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Бастауышта оқыту әдістемесі» кафедрасының аға оқытушысы, б.ғ.к.;

Елмуратова А.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Бастауышта оқыту әдістемесі» кафедрасының магистр-оқытушысы.

Жаманқараева М.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Бастауышта оқыту әдістемесі» кафедрасының аға оқытушысы, ф.-м.ғ.к.

Досбенбетова А.Ш. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Жалпы педагогика» кафедрасының профессоры, п.ғ.д.;

Есим У.А. – №24 С.Ерубаев атындағы орта мектептің директоры, Шымкент қ.

Латышев О.Ю. – РЖА профессоры, п.ғ.д., ф.ғ.к., «РФ ғылым мен білімге еңбек сіңірген қайраткері, Ресей;

Гурова М.Д. – «РФ білім беру ісінің құрметті қызметкері», жоғары санатты педагог-психолог, Ресей.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

Айдарбекова А.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының магистр-аға оқытушысы,

Алпамысова А.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының магистр-аға оқытушысы.

Жұмабаев М.Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Жаратылыстану және математика» ғылыми мектебінің директоры, ф.-м.ғ.д., профессор.

Кеделбаев Б.Ш. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті «Биотехнология» кафедрасының профессоры, т.ғ.д.;

Ергешова Б.К. – Назарбаев зияткерлік мектебінің мұғалімі, Шымкент қ.;

Матова К. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты.

Нәлібаев К. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «География» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.;

Тажекова А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «География» кафедрасының аға оқытушысы, г.ғ.к.;

Расулов П. – М.Қашқари атындағы орта мектептің география пәнінің мұғалімі, Кентау қ., ОҚО.

Өмірбеков М.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Физика-математика» кафедрасының магистр-оқытушысы;

Ибрагимова Д.И. – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Биология» кафедрасының магистр-оқытушысы.

Рысмамбетова Ғ.М. – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, б.ғ.к.;

Ибраева А.К. – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты.

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

Арынгазиева Б.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қоғамдық пәндер» кафедрасының меңгерушісі, филос.ғ.к., доцент.

Жанболатов С. – профессор, жазушы, тарихшы, ҚР мен ҚХР Жазушылар одақтарының мүшесі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия университеті мен Шәкәрім атындағы Семей университетінің құрметті профессоры, Қытай.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

Әбділдаева А.О. – №65 Ы.Алтынсарин атындағы орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Шымкент қ.

Дүйсенбекова М.Л. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Әлем тілдері» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.

Ибрагимова Т.А., Муталиева Д.А., Жекебаева Р.Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Ағылшын филологиясы» кафедрасының оқытушылары.

Қалтайқызы Г. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қазақ және әлем әдебиеті» кафедрасының магистр-оқытушысы.

Уфимцева Н.В. – РҒА Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., профессор, Ресей.

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

Әмірғазин Қ.Ж. – п.ғ.д., профессор, Петров ғылым және өнер академиясының мүшесі, Ресей.

Әмірғазин Е.Қ. – п.ғ.к., Омск қ., Ресей;

Әуелбеков Е. – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Дизайн» кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к.

Құлжанов М.К. – «Сырдария» университетінің магистры, ОҚО.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

Алпамысова А.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының магистр-аға оқытушысы.

Маликова А.Ә. – «Сырдария» университетінің магистранты, ОҚО.

Моминова С.М. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті «Мектепке дейінгі және бастауыш оқыту теориясы мен әдістемесі» кафедрасының магистранты.

Нышанәлі М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының 2-курс студенті,

Әмірбекұлы А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Информатика» кафедрасының доценті, п.ғ.к.

**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ
ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ**

Бабаханов М.А. – №78 «Қызыл ту» жалпы орта мектебінің физика пәнінің мұғалімі, Сарыағаш ауданы, ОҚО.

Қолдасова О.Ш. – №20 Сәкен Сейфуллин атындағы мектеп-гимназиясының директоры, Сайрам ауданы, ОҚО;

Мұсақұлов Қ. Т. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.

Тажекова А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «География» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.;

Нәлібаев К. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «География» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.;

Нұрмолда Қ.Ә. – №1 М.Әуезов атындағы орта мектептің география пәнінің мұғалімі, Бәйдібек ауданы, ОҚО.

НАШИ АВТОРЫ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Аганина К.Ж. – профессор Казахского национального педагогического университета им. Абая, д.п.н.

Акынова Л.А. – старший преподаватель кафедры «Методика преподавания в начальной школе» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.б.н.;

Елмуратова А.С. – магистр-преподаватель кафедры «Методика преподавания в начальной школе» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Джаманкараева М.А. – старший преподаватель кафедры «Методика преподавания в начальной школе» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.-м.н.

Досбенбетова А.Ш. – профессор кафедры «Общая педагогика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.п.н.;

Есим У.А. – директор средней школы №24 им.С.Ерубаяева, г.Шымкент.

Латышев О.Ю. – профессор РАЕ, д.п.н., к.ф.н., заслуженный деятель науки и образования, Россия;

Гурова М.Д. – «Почетный работник образования РФ», педагог-психолог высшей категории, Россия.

ЕСТЕСТВОНАУЧНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ И МАТЕМАТИКА

Айдарбекова А.С. – старший преподаватель-магистр кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Алпамысова А.Б. – старший преподаватель-магистр кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Жумабаев М.Ж. – директор научной школы «Естествознание и математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.ф.-м.н., профессор.

Кедельбаев Б.Ш. – профессор кафедры «Биотехнология» Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауезова, д.т.н.;

Ергешова Б.К. – учитель Назарбаевской интеллектуальной школы, г.Шымкент;

Матова К. – магистрант Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауезова.

Налибаев К. – старший преподаватель кафедры «География» Южно-Казахстанского государственного педагогического института; к.п.н.;

Тажекова А. – старший преподаватель кафедры «География» Южно-Казахстанского государственного педагогического института; к.г.н.;

Расулов П. – учитель географии средней школы им. М.Кашкари, г.Кентау, ЮКО.

Умирбеков М.С. – магистр-преподаватель кафедры «Физика-математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Ибрагимова Д.И. – магистр-преподаватель кафедры «Биология» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясави.

Рысмамбетова Г.М. – доцент кафедры «Биология» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясави, к.б.н.;

Ибраева А.К. – магистрант Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясави.

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ. ПРАВО И ЭКОНОМИКА

Арынгазиева Б.Б. – заведующая кафедрой «Социальные дисциплины» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.филос.н., доцент.

Жанболатов С. – профессор, писатель, историк, член Союза писателей РК и КНР, почетный профессор Евразийского университета им. Л.Н.Гумилева и Семипалатинского университета им. Шакарима, Китай.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Абдильдаева А.О. – учитель казахского языка и литературы средней школы №65 им. Ы.Алтынсарина, г.Шымкент.

Дуйсенбекова М.Л. – старший преподаватель кафедры «Мировые языки» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.

Ибрагимова Т.А., Муталиева Д.А., Жекебаева Р.Д. – старшие преподаватели кафедры «Английская филология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Калтайқызы Г. – старший преподаватель-магистр кафедры «Казахская и мировая литература» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Уфимцева Н.В. – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института языкознания РАН, Россия.

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО. КУЛЬТУРА И СПОРТ

Амиргазин К.Ж. – д.п.н, профессор, член Петровской академии наук и искусства, Россия;

Амиргазин Е.К. – к.п.н, г.Омск, Россия;

Ауельбеков Е. – заведующий кафедрой «Дизайн» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясави, к.п.н.

Кулжанов М.К. – магистр университета «Сырдария», ЮКО.

ПОИСКИ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ

Алпамысова А.Б. – старший преподаватель-магистр кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Маликова А.А. – магистрант университета «Сырдария», ЮКО.

Моминова С.М. – магистрант кафедры «Теория и методика дошкольного и начального обучения» Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауезова.

Нышанали М. – студент 2-курса Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Амирбекұлы А. – доцент кафедры «Информатика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.

**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ В
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ**

Бабаханов М.А. – учитель физики общей средней школы №78 им. «Кызыл ту», Сарыагашский район, ЮКО.

Колдасова О.Ш. – директор школы-гимназии № 20 имени С.Сейфуллина, Сайрамский район, ЮКО;

Мусақулов К.Т. – старший преподаватель кафедры «Профессиональное обучение и изобразительное искусство» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.

Тажекова А. – старший преподаватель кафедры «География» Южно-Казахстанского государственного педагогического института; к.г.н.;

Налибаев К. – старший преподаватель кафедры «География» Южно-Казахстанского государственного педагогического института; к.п.н.;

Нурмолда К.А. – учитель географии средней школы №1 им. М.Ауезова, Байдибекский район, ЮКО.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

<i>Аганина Қ.Ж.</i> Жаһандану жағдайында болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру	3
<i>Ақынова Л.А., Елмуратова А.С.</i> Білім мен тәрбиенің алғашқы баспалдағы – бастауыш мектеп	9
<i>Джаманкараева М.А.</i> Формирование и развитие познавательного интереса детей дошкольного возраста через занимательную математику	15
<i>Досбенбетова А.Ш., Есим У.А.</i> Инновационные подходы к взаимодействию вуза и школы в подготовке будущего учителя	20
<i>Латышев О.Ю., Гурова М.Д.</i> Туристско-краеведческое медиаобразование как средство коррекции психологического здоровья детей-сирот	27

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

<i>Айдарбекова А.С., Алпамысова А.Б.</i> Биологияны оқытудың инновациялық технологиялары	37
<i>Жумабаев М.Ж.</i> Задача полового цилиндра	42
<i>Кеделбаев Б.Ш., Ергешиова Б.К., Матова К.</i> Ксилоза алу мақсатында өндірістік және ауыл шаруашылық қалдықтардың ферментативтік гидролиз процесін зерттеу	48
<i>Нәлібаев К., Тажекова А., Расулов П.</i> Адамзаттың ойлау қабілетінің дамуындағы географиялық фактор	55
<i>Өмірбеков М.С., Ибрагимова Д.И.</i> Мутация мен өсудің ықтималдықтық модельдері	59
<i>Рысмамбетова Ғ.М., Ибраева А.К.</i> Сұр топырақта өсірілген шығыс ешкібұршағына (<i>galega orientalis</i>) кадмийдің әсері	63

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

<i>Арынгазиева Б.Б.</i> Қазақ халқы менталитетінің экзистенциалдық мотиві	70
<i>Жанболатов С.</i> Біздің тегіміз Сақтан басталады	80

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Әбділдаева А. Ғ.</i> Мүсірепов шығармаларындағы лингвомәдени бірліктер	83
<i>Дүйсенбекова М.Л.</i> Қазақ және ағылшын тілдеріндегі функциялық егістіктердің болымсыз формалары	92
<i>Ибрагимова Т.А., Муталиева Д.А., Жекебаева Р.Д.</i> Шетел тілін оқытуда студенттердің жазбаша және ауызша аударма дағдысын қалыптастыру	97
<i>Қалтайқызы Г.</i> Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы образ сомдау шеберлігі	102
<i>Уфимцева Н.В.</i> Языковая и культурная полифония: взгляд психолингвиста	109

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

<i>Амиргазин К.Ж., Амиргазин Е.К., Ауельбеков Е.</i> Взаимодействие национального самосознания и национальной культуры.....	117
<i>Құлжанов М.К.</i> Бастауыш мектепте музыка пәнін оқытуда инновациялық технологияларды пайдаланудың әдістемелік негіздері	124

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

<i>Алпамысова А.Б.</i> Тау пістесінің биологиялық ерекшелігі және оны өсірудің агротехнологиясы	130
<i>Маликова А.Ә.</i> Қаныбек Сарыбаевтың өмір жолы мен шығармашылық өнері.....	134
<i>Моминова С.М.</i> Бірінші сыныпта оқытылатын ағылшын тілі сабағының ерекшеліктері	143
<i>Нышанәлі М., Әмірбекұлы А.</i> Алгоритмдік тұрғыдан шешілмейтін мәселелер	147

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

<i>Бабаханов М.А.</i> Оқу мен оқытудағы жаңа тәсілдердің физика пәніне кіріктірілуі	151
<i>Колдасова О.Ш., Мусақұлов К.Т.</i> Педагогические условия регуляции культуры межличностных отношений учащихся в полиэтнической школе	155
<i>Тажекова А. Ж., Нәлібаев К.Қ., Нұрмолда Қ.Ә.</i> Оқу үдерісін жобалау және ұйымдастырудың қызметтік негізін зерделеу	163
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	169
НАШИ АВТОРЫ	172

ОҢТУСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

№2 (04)

Басуға 26.06.2015 жылы қол қойылды. Қаріп түрі «Times New Roman»
Көлемі 11 шартты баспа табақ. Таралымы 300 дана. «Әлем» баспаханасы.
Тапсырыс № 2606. Шымкент қаласы, Ғ.Іляев көшесі, 7

+ 7 702 331 44 37, +7 776 331 44 37